

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**MU'TEZİLÎ, EŞ'ARÎ VE MATÛRÎDÎ EKOLLERİNDE LÛTUF
ANLAYIŞI**

**Osman DEMİREL
1030207309**

YÛKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Hasan Tefik MARULCU**

ISPARTA – 2016

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Tez Savunma Sınav Tutanağı 2

Öğrencinin Adı Soyadı	Osman DEMİREL	
Anabilim Dalı	KELAM	
Tez Başlığı	Mu'tezilî, Eş'arî ve Matûrîdî Ekollarında Lütf Anlayışı	
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	—	
<p>Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans Tez Savunma Sınavında Jürimiz 09/05/2016 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Yüksek Lisans tezi için;</p> <p>☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU²</p> <p>ile aşağıdaki kararı almıştır.</p> <p>☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez KABUL edilmiştir. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin REDDEDİLMESİ³ kararlaştırılmıştır.</p>		
TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	İmza
Danışman	Doç. Dr. Hasn Tefvik MARULCU	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Abdülgafar ASLAN	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. İbrahim ÇOŞKUN	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Musa KOÇAR	
Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. Lütfi CENGİZ	

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrenci, yeni tez konusu belirler.

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Mu'tezilî, Eş'arî ve Matûridî Ekollerinde Lütuf Anlayışı” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Osman DEMİREL
18/05/2016

(DEMİREL, Osman, **Mu'tezilî, Eş'arî ve Matûrîdî Ekollerinde Lütuf Anlayışı**, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2016)

ÖZET

Klasik Kelâm eserlerinde lütuf konusu ile ilgili müstakil başlıklara pek rastlanmasa da bu konu, Allah'ın ve kulların fiilleri, hüsün-kubuh, salah-aslah, hidâyet-dalâlet, teklif ve adalet gibi kavramlarla bağlantılı olarak değerlendirilmiş ve Kelâmî ekollerin lütuf anlayışları çerçevesinde şekillenmiştir.

"İnsanın kendi iradesiyle Allah'a iman edip inkâr ve isyandan kaçınmasını kolaylaştıran ilâhî fiil" diye tanımlanan lütuf kavramı, Hicri II. yüzyıldan sonra Mu'tezile ekolünce lütuf teriminin "vücûb alellah" kavramına bağlı olarak bir kelâm terimi haline geldiği görülmektedir.

İslâm kelâmcıları, Allah'ın iman ve itaatle yükümlü kıldığı kullarına lütufta bulunduğu ve mükellef kulların iman ve itaat etmek için Allah'ın lütfuna muhtaç olduğu hususunda ittifak etmekle birlikte bunun müminler ve kâfirler hakkında tecelli edişi, bu konudaki ilâhî kudretin alanı ve Allah'a vacip olup olmadığı hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Konu üç bölümde incelenirken, lütuf kavramı başlığı altında lütuf kelimesinin kökü, türevleri ve Kur'an ayetlerindeki kullanımı ve lütuf kavramıyla anlam ilgisi olan kelimeler giriş bölümünde ele alınacaktır.

Birinci bölümde ise ilk olarak Mu'tezile Kelâmı içerisinde lütuf teorisinin doğuş aşamalarından bahsedilecek, daha sonra tezin omurgası mahiyetindeki lütufta vücûbiyet problemi bağlamındaki tartışmalara değinilecektir.

Lütuf teorisi çerçevesinde tartışılan konulara ise ikinci bölümde temas edilecektir. Bu meyanda lütfun müminler ve kâfirler hakkında tecelli edişi ve lütfun hududu problemi, va'd - va'îd, büyük günah, şefaet ve ivaz-bedel konularının lütuf teorisi düzlemindeki mezhep görüşleri aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Lütuf, Adalet, Hikmet, Vücûbiyet, Tevfik, İvaz.

(DEMİREL, Osman, **The Term of Grace in The Mu'tazila Ash'ari and Maturidi Schools**, Master's Thesis, Isparta, 2016)

ABSTRACT

The works of 'lutf/grace' in Classical Islamic Theology are relevant many topics to the subject in Islamic Kalam for example acts of God, and husn - kubh, salah - aslah, the guidance and misguided, responsibility and evaluated in conjunction with concepts such as justice. God's grace, the human intellect, and the human capacity to choose to follow devotedly God's revelation are sufficient to enable people to become close to God. So after a century AH II., in Mu'tazila's school, the term of "vucub Alallah" is seen that has become a theological term. According to Islamic theologians, servants faith and obedience to him is God's grace.

Topic examined in three sections, the etymological root of the word of grace under terms of derivatives from grace in the first chapter. The second chapter, Mu'tazilite, Ash'ari and Maturidi s Schools understanding grace. Finally in the third chapter will be discussed relations with the concept of grace for example Husn-Kubh, Salah-Aslah, Hidayah-dalalah, Offer and etc.

Issues have been examined in three parts. In the introduction chapter, under the title of 'lutf', it was investigated the roots of the word, its derivatives and where in the Qur'an and other some word in terms of semantic relevance with 'lutf'.

In the first chapter, It was investigated the birth of theory of 'lutf' and its stages in Islamic Kalam schools at first especially in terms of Mu'tazila scholars. It was investigated the thesis supported by Mu'tazila, which God necessarily does for every man what is the most advantageous (al-aslah) for him and grace relationship and other anti-description that constitutes the main body of the work.

In the second chapter, it was investigated divine mercy and grace to the believers and non-believers and the boundaries of grace, al-wa'd and wa'id the (promise and the threat), cardinal sin, intercession, divine cost to the suffering in the world (iwaz) because of Mu'tazila and Ahl al-sunnah, aims to determine the fields of acts of God in terms of impacts of these issues on grace thesis in Kalam.

Key Verb: Grace, Justice, Wisdom, Wujub, Tawfik, Gift.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR.....	VIII
ÖNSÖZ	IX

GİRİŞ

LÜTUF ve KELAMLA İLGİSİ

1. LÜTÜF KAVRAMI	3
1.1. Lütuf Kelimesinin Kökü Ve Anlam Alanı	3
1.2. Terim Olarak Lütuf.....	5
2. LÜTUF KELİMESİYLE ANLAM İLGİSİ OLAN KELİMELER.....	8
2.1. Nimet	8
2.2. Fadl.....	9
2.3. Rahmet.....	11
2.4. İhsan.....	11
2.5. İnâyet	12
2.6. Tevfik	13
2.7. İsmet.....	19
2.8. Temkîn	21
2.9. Hızlân	22

BİRİNCİ BÖLÜM

LÜTFUN KELAMÎ SÜRECİ VE VÜCÛBİYET KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

1. MU'TEZİLE KELAMINDA LÜTUF TEORİSİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	24
2. LÜTFUN VÜCÛBİYETİ PROBLEMİ	44
2.1. Mu'tezile Ekolü	45
2.2. Eş'arî Ekolü.....	56
2.3. Mâturidî Ekolü.....	64

İKİNCİ BÖLÜM

KELÂMÎ KONULARA KATKISI BAĞLAMINDA LÜTUF

1. VA'D - VA'İD, BÜYÜK GÜNAH, ŞEFAAT VE LÜTUF	75
1.1. Mu'tezile Ekolü	76
1.2. Eş'arî Ekolü.....	86
1.3. Mâturîdî Ekolü.....	94
2. İVAZ PROBLEMİ	109
2.1. Mu'tezile Ekolünde İvaz	110
2.2. Eş'arî Ekolünde İvaz	116
2.3. Mâturîdî Ekolünde İvaz	118
3. İLÂHÎ LÜTFUN HUDUDU PROBLEMİ	122
3.1. Mu'tezile Ekolünde İlahî Lütfun Hududu	123
3.2. Eş'arî Ekolünde İlahî Lütfun Hududu	129
3.3. Mâturîdî Ekolünde İlahî Lütfun Hududu	133
SONUÇ	139
KAYNAKÇA	144
ÖZGEÇMİŞ	151

KISALTMALAR

a.g.t.	Adı geçen tez.
ATÜİFD.	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
b.	Bin, ibn.
Bkz.	Bakınız.
CÜİFD.	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
Çev.	Çeviren.
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
Edt.	Editör.
h.	Hicrî.
Haz.	Hazırlayan.
Hız.	Hazreti.
Nşr.	Neşreden.
OMÜİFD.	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
ö.	Ölüm tarihi.
s.	Sayfa.
Thk.	Tahkik.
Trc.	Tercüme eden.
TDVİSAM.	Türkiye Diyanet Vakfı İslami Araştırmalar Merkezi.
ts.	Tarihsiz.
vd.	Ve diğerleri.

ÖNSÖZ

İslam'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkıp ayet ve hadisler doğrultusunda şekillenen ilahî kudret anlayışı, Allah'ın mutlak hâkimiyetine dikkat çekiyor ve kudretinin sınırlanamaz olduğuna aşırı vurgu yapıyordu. Bu durum, ilk olarak Mu'tezile kelamcılarının yorumlarıyla yumuşatılarak akılcı bir ilahi adalet düşüncesine doğru değişim gösterdi. Mu'tezile imamları nezdinde ilahi adalet ilkesi, özel öneme haizdi ve buna büyük bir ehemmiyet vermek onların ayırt edici özellikleri olmuştu. Onlar, akılla kavranabilen nesnel iyilik ve kötülük (husn-kubuh) prensibini benimsiyorlar, insanın hür bir iradeye sahip olduğunu savunuyorlar, aynı zamanda da ilahi adalet üzerinde ısrarla duruyorlardı. Ortaya koydukları fikirlerin neşet ettiği zeminde Allah'ın her türlü kötü fiilden tenzih edilmesi refleksi bulunmaktaydı. Bu da ancak âlemle ve kullarıyla ilgili ilahi tasarrufların bir hikmet yönünün bulunmasını ve adalet çerçevesinde tecelli etmesini zorunlu kılıyordu. Bu eksende Allah'ın âdil ve hakîm olduğunu iddia etmek; O'nun asla kötülük yapmayacağını, çirkin olanı seçmeyeceğini, kendisi için zorunlu bir görevi ihlal etmeyeceğini, O'nun bütün eylemlerinin iyi ve değerli olduğunu, ayrıca kötülüklerin de O'na asla izafe edilemeyeceğini kabul etmek anlamına gelmekteydi.

Bu bağlamda Allah'ın emir ve yasaklarına karşı kayıtsız kalarak kötülük işleyenleri cezalandıracağı ile ilgili tehdit ayetleri, yine naslarda haber verilen Allah'ın lütuf ve ihsan sahibi sıfatıyla kullarını affedici olup merhametle muamele edeceği, kötülüğün bir ceza ile karşılık bulurken; iyiliğin kat be kat mükâfatla karşılık bulacağı yönündeki va'd ifadeleri, kelam ekolleri arasında ciddi tartışmalara konu olmuştur. Öyle ki kelami ekollerin ana omurgasını teşkil eden birçok görüşlerinin teşekkülüne lütuf anlayışlarının şekil ve yön verdiği düşünüldüğü takdirde konunun kelami açıdan ehemmiyeti ortaya çıkmaktadır.

İşte lütuf teorisi, işin bu safhasında Allah-kul ilişkisini formüle etme çabaları sonucu ortaya çıkmıştır. İlahi iradenin, kulun geleceğini şekillendirmede ne ölçüde bir etkiye sahip olduğu, âdil olan Allah'ın, yaşamı süresince sergileyeceği rolünde kula sunacağı ilahi lütfun gerekliliği, bu lütfu mazhar olmada kulun fiilinin etkisinin ne olduğu, lütfun mutî' veya âsî kullara yönelik tecellisi, Allah'ın itaat eden ya da isyan eden kullarına yönelik va'd ve va'îdleri, dünyada haksız yere çekilen acıların izahı gibi birçok konu, lütuf teorisi ekseninde tartışılmış, kelam ekolleri, kendi perspektifleri istikametinde problemlere izah getirmişlerdir. Kelam ekollerinin konuya verdikleri

önem ve konunun bu güne kadar müstakil bir çalışmada ele alınmamış olması bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk etmiştir

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde lütfun kelime ve terim anlamları üzerinde durulurken lütuf anlamında kullanılan kavramlara da değinilmiştir. Birinci bölümde ise ilk olarak Mu'tezile Kelâmı içerisinde lütuf teorisinin doğuş aşamalarından bahsedilmiş, daha sonra tezin omurgası mahiyetindeki lütufta vücûbiyet problemi bağlamındaki tartışmalar aktarılmıştır. Lütuf teorisi çerçevesinde tartışılan konulara ise ikinci bölümde temas edilmiştir. Bu meyanda lütfun müminler ve kâfirler hakkında tecelli edişi ve lütfun hududu problemi, va'd - va'îd, büyük günah, şefa'at ve ivaz-bedel konularının lütuf teorisi düzlemindeki mezhep görüşleri aktarılmıştır. Sonuç bölümünde ise çalışmanın neticesi bir bütün olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada araştırmacı ve tarihsel metod kullanılmış olup mümkün olduğu kadarıyla ilk kaynaklara müracaat edilmeye çalışılmıştır.

Son olarak çalışmalarımız esnasında, bize bu konuyu tavsiye ederek maddî, mânevî hiç bir yardımı esirgemeyen ve kendisine her an ulaşabilme imkânını bana sunan hocam Doç. Dr. Hasan Tevfik Marulcu'ya, çalışma boyunca teşvik ve alakasını lütfeden muhterem hocam Prof. Dr. Abdülgaffar ASLAN'a, ziyaretlerimde geniş birikimlerini sunup vakitlerini ve tavsiyelerini esirgemeyen Prof. Dr. Galip TÜRCAN'a, ders ve tez dönemlerinde biz öğrencilerine çok yardımcı olan Prof. Dr. Musa KOŞAR'a teşekkürü bir borç bilirim.

Osman DEMİREL

Isparta 2016

GİRİŞ

LÜTUF ve KELAMLA İLGİSİ

Hız. Peygamberin hayatta olduğu ve vahyin tedrici olarak nazil olduğu dönemde ortaya çıkan problemler kolaylıkla halloluyor, zihinlere takılan sorular cevap buluyordu. Bu dönemde Kur'an'ın akaid ile ilgili öğretilerinin olduğu gibi kabul edildiğini görmekteyiz. Ayrıca Hız. Peygamber'i bizzat görme, onunla sohbet edip irşatlarına muhatap olma şansına sahip olan ashap, temiz bir vicdana ve kuvvetli bir imana sahipti. Ashab, Allah ve Resulünün bildirdiği her şeye nasıl bildirmişse o şekilde inanıyor ve bir problemle karşılaştıkları zaman yine Kur'an-ı Kerim'in yol göstericiliğinde hareket ediyor veya Resülüllah'a sorarak problemlerini hallediyordu. Kendilerine faydası olmayan konularla ilgilenmeyip zihinleri yormamak ashabin bir diğer özelliğiydi. Bu dönemde ruh konusu ile ilgili soruların sorulduğunu, bazı müteşabih meselelerin ve kader konusunun gündeme geldiğini görmekteyiz. Neticede iman konuları ile ilgili zihinleri meşgul eden bu sorular belirli bir sınırı asla aşmamıştı. Dolayısıyla Hız. Peygamberin konuyla ilgili verdiği cevaplar, insanları tatmin etmiş ve sonraki dönemlerde toplum içerisinde ciddi ihtilaflara sebep olacak, Müslümanların düşünce ve inanç birliğini sarsacak herhangi bir fikir ya da görüş ileri sürülmemişti. Hız. Osman (ö. 35/655) dönemine kadar süren devirde de Müslümanlar, İslâm mesajının büyük kitlelere ulaşması, ülkenin genişlemesi ve devletin kuvvetlenmesi yönünde yoğun çalışmışlar, fetihle meşgul olmuşlardı. Bu uğraşı ve ashabin büyüklerinin hayatta olmaları, Müslümanları kelimâ tartışmalara yönelmekten alıkoymuştu. Ne var ki sonraki dönemlerde ortaya çıkan ve toplumu sarsan çalkantılar, sosyo-politik gelişmelere ilaveten yabancı din ve kültürlerin etkisi ve görmezden gelinemeyen felsefi cereyanlar, Müslümanlar için kelimâ konuları ister istemez düşünmeye zorladı.

Mu'tezile âlimleri, fetihler ve yeni karşılaşılan kültürlerin etkileşimi neticesinde ortaya çıkan sorunların çözümünde büyük başarı sağladılar. Zira değişik kültür ve dinlere mensup olan coğrafyaların fethi sonucunda o güne kadar üzerinde düşünülmeyen bir takım problemler ortaya çıkmıştı. Bu halklar içerisinde İslam dinini kabul edenler, daha önce mensup oldukları dinlerin ve kültürlerin tesirinden kendilerini tamamıyla kurtaramıyorlar, kabul etmeyenler de o güne kadar Yahudilik, Hristiyanlık, Zerdüştlük gibi dinlerin sistematik düzeyde müesseseleşmiş kelimâlarıyla eski dinlerinin

savunmasını rahatça yapabiliyorlardı. Bunlara karşı İslam düşüncesinin korunması ve mesajının fikrî bulanıklıklardan arındırılarak insanlığa aktarılması görevinde Mu'tezile âlimleri büyük rol oynadı. Onlar, problemlerin çözümünde nassın yanında felsefeyi de kullandılar ve akli egemen kılarak orijinal yorumlar getirdiler. Felsefenin temel problemlerini göz önünde bulundurarak kendi itikadî öğretilerini yeniden gözden geçirdiler. İşte onların bu çabası, İslam dininin tebliği açısından görmezden gelinemeyecek büyük bir hizmeti eda etti ve İslam kelamının teşekkülünü sağladı.¹ Mu'tezile kelamı, etkili olduğu süreçte insanın Allah katındaki pozisyonunu belirlemek ve bu konumunu sağlamlaştırmak için işlevini sürdürdü.²

Mu'tezile mensupları, ayetleri yorumlarken daha cüretkâr davranmaktan çekinmezken, klasiğe bağlı kalma güdüsüyle hareket eden Ehl-i Sünnet kelamının te'vili, belirli bir güzergâh doğrultusunda şekilleniyordu.³ Ancak hepsinin ittifak ettiği bir husus vardı ki o da Allah'ın sonsuz bir kudrete sahip olup her şeye gücünün yeter olduğu ve âlemler üzerinde irade ve ilmüne münasip bir şekilde tasarruflarda bulunduğu hususudur. Genele göre akıl, Allah'ın kâinatı mükemmel düzen içerisinde yarattığını rahatlıkla kavrar ve O'ndan anlamsız abes bir fiilin sadır olamayacağını kabul eder. Zira O'ndan hep hikmetli fiiller sadır olmuştur. Ayrıca konuyla ilgili naslar da bunu teyit etmiş, Allah'ın asla zulmetmeyeceğini, abes ve hikmetsiz bir iş yapmayacağını belirtmiştir. İşte bu zemin üzerinde görüşlerini geliştiren Mu'tezile kelamcıları, akla ve insanın eylem yapma özgürlüğüne büyük önem verdiler, onun imtihan için dünyaya gönderilmesi olayına vurgu yaptılar. Allah'ın âdil oluşu ve kullarının lehine tasarruflarını ve hep bir hikmete mebni fiillerini aklın rahatlıkla tespiti ve bunların naslarda da ayrıca belirtilmiş olması onları Allah'ın kudret sıfatının belirli kaideler doğrultusunda gerçekleştiğini formüle etmeye götürdü. Mu'tezile, Allah âdildir, O, kullarına zulmetmez, abes bir iş yapmaz, O'ndan çirkin bir şey sadır olmaz⁴ derken Allah'ın yaptığı her şeyin güzel ve iyi olduğunu, daima kullarının salâhını murat ettiğini de ifade etmiş oluyordu. İşte bu söylem, Mu'tezile'yi "Vücûb Alellah" ilkesini ortaya

¹ Marulcu, Hasan Tevfik *Mu'tezile Ekolünün Tanrı-Âlem-İnsan Görüşlerinin Oluşumunda İlkçağ Felsefesinin Etkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2002, s. 5.

² Türçan, Galip, *Kelamî Paradigmanın Güçlüğü: Mu'tezile Ve Ehl-i Sünnet Kelamında Hidâyet Ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2012/1, Sayı:15, Ss. 269-285, s.281.

³ Türçan, *Kelamî Paradigma*, s. 283.

⁴ Kâdî Abdülcebâr, Kâdî'l-Kudât İmâduddin Ebi'l-Hasen Abdülcebâr Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî, *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve*, Dâru'l-Mustafa, Kahire, ts., II/ 492.

koymaya sevk etti. Bu çerçevede lütuf konusu ve onunla ilintili ivaz-bedel, va'd ve va'îd gibi meseleler, “Vücûb Alellah” bağlamında değerlendirilen konular oldu. Diğer tarafta ise Ehl-i Sünnet kelimcileri, farklı tonajlarda Allah'ın kudret sıfatını önceleyerek ve ona bir hâlel gelmemesi saikiyle yorumlarını geliştirdiler ve Mu'tezile'nin ortaya koyduğu iddiaları çürütme noktasında çaba sarf ettiler.

1. LÜTÜF KAVRAMI

1.1. Lütuf Kelimesinin Kökü Ve Anlam Alanı

Lütuf kelimesi, sözlükte yumuşak davranmak, şefkat ve sevgi ile yaklaşmak, hoş görülme müsamahakâr olmak, çok ince, nazik, merhametli bir şekilde gayeye ulaştırmak, muradı ihvan etmek, iyilikte bulunmak ve yardım etmek gibi anlamlara gelmektedir.⁵ Kelime **لُطْف**, *letufe* şeklinde kullanıldığında, “incelik, küçüklük, rıfk, tatlılık, yumuşaklık”; aynı kökten gelen, **لُطَافَة**, *letâfet* şeklinde kullanıldığında, “zerafet, nezaket, kibarlık, hoşluk”; **لُطِيف**, *latîf* şeklinde kullanıldığında ise, “kendisinden bir şey gizli kalmayan, en ince ayrıntısına kadar haberdar olan ve bilen” anlamlarını ifade etmektedir.⁶ Kelime, iyilik etme, yardımda bulunma anlamında isim olarak da kullanılır.⁷ Ayrıca kelime, bir şeyin sert ve kaba olmasının zıttıyla vasfedilmesi için de bu kelime kullanılır. Letâfet ve lütuf kelimesiyle hafif hareket, işleri gizlice yürütmek kastedildiği gibi, duyularla algılanamayan şeyler de kastedilir.⁸ Letâfetten sıfat-ı müşebbehe olarak türetildiğinde latîf kelimesi, kesafet (yoğunluk, koyuluk) karşıtı olarak incelik, hoşluk, naziklik demek olur. Bu anlamda letâfet karşıtı olan kesâfetin derecesine göre nisbî olarak değişik şekil ve seviyelerde bulunabilir. Bazı cisimlere maddî birer varlıkları olmasına rağmen latîf denilmesi diğer maddî varlıklarla yapılan kıyas nedeniyledir. Yüce Allah'ın sıfatı olarak latîfin anlamı, merhamet ve lütuf sahibi, yaratılmışların ihtiyacını en ince noktasına kadar bilip sezilmez yollarla ve fark edilmez şekillerde karşılamaştır.⁹ Latîf olan Allah, ihvan ve fazl sahibi, tüm varlığa söz geçiren,

⁵ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Kahire, ts., XLIV/4036.

⁶ ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ el Hüseyinî, *Tâcu'l-Ârus min Cevâhiri'l-Kâmus*, thk. Mustafa Hicazî, Kuveyt, 1987, XXIV/363.

⁷ Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2010, s. 198.

⁸ er-Râğîb el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufâddal, *el-Müfredât fî Çarîbi'l-Kur'ân*, Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, ts.,II/580.

⁹ Topaloğlu, Bekir – Yavuz, Yusuf Şevki - Çelebi, İlyas, *İslam'da İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2002, s. 119.

içine işleyen, nüfuz eden, en ince işlerin her türlü dakik ayrıntısını bilen, büyük nüfuz sahibi, en ince ve fark edilemez şekillerde kullarına sayısız faydalar sağlayan, nimetler ulaştırır varlığı ifade eder. Yüce Allah'ın bu sıfatla vasfedilmesinin temelinde öncelikle bu husus yatmaktadır. Yani Allah'ın kullarının işlerini, meselelerin inceliklerini bilmesi, onlara inâyette bulunması ve gösterdiği hedefe nezaketle kılavuzluk yaparak hidayet etmesidir.

Allah Teâlâ'nın latîf sıfatının yardım etme ve incelikleri bilme özelliğiyle izah edilmesinin sebebi, kelimenin asıl anlamı olduğu kadar Kur'an'ın kullanımının kelimeye kattığı manadır. Kuran-ı Kerim'de sekiz yerde geçtiği görülen kelimenin,¹⁰ bir ayet hariç,¹¹ diğer yedisinde birbirini tamamlayan yakın anlamlarda, mahlûkatı ve onların ihtiyaçlarını ayrıntısıyla bilen ve buna göre davranan Yüce Varlığın bir sıfatı olarak kullanılmıştır. Bu itibarla latîf, inâyeti, ikramı ve bağışlaması çok olan Allah'ın ayrılmaz bir vasfını ifade etmektedir. Lütuf kelimesinin beş yerde **الْخَيْرُ** habîr kelimesiyle,¹² bir yerde **الْعَلِيمُ - الْحَكِيمُ** alîm ve hakîm kelimeleriyle¹³ ve bir yerde de **الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ** azîz ve kavî kelimeleriyle beraber Allah'a nispet edildiğini görüyoruz.¹⁴ Bütün bu ayetlerde anlam, gizli ve ihtiyatlı davranmak, âlemdeki her türlü inceliğe vakıf olup yaratılmışlara ait her türlü ihtiyacı bilmek ve yarattığı her varlığa, özellikle de kullarına ihsanlarda bulunmak şeklinde olduğu görülmektedir. Kelime öznesi Allah olduğu halde değişik müştaklarıyla beraber kullanıldığı her yerde, fiillerinde akıl sır ermeyecek şekilde zuhur eden eşsiz sanatsal tasarımını ve yarattığı âleme yönelik ihsanını ifade etmektedir.

İmam Mâturîdî (ö. 333/944), **لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ**, "Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder. O, latîf ve habîrdir."¹⁵ ayetinin tefsirini yaparken Allah Teâlâ'nın fiillerinde latîf olduğunu ve yarattıklarını ve onların amellerini bildiğini söyler. Latîf, eşyanın gizliliklerini bilmesini ifade ederken habîr,

¹⁰ Muhammed Fuâd Abdülbakî, *el-Mü'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'an*, Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire, 1945/1364 h., s. 647.

¹¹ Kehf 18/19. Ayette son derece ustaca ve nazikçe davranıp fark ettirmemek anlamında kullanılmıştır. Bu ayette fâil insan iken diğerlerinde özne Allah'tır.

¹² En'âm 6/103; Hacc 22/63; Lokmân 31/16; Mülk 67/14; Ahzâb 33/34.

¹³ Yûsuf 12/100.

¹⁴ Şûrâ 42/19.

¹⁵ En'âm 6/103.

eşyanın zevahiri ile alakalı konulardan haberdar olmasıdır.¹⁶ Zemahşerî (ö. 538/1144) ise ‘latîf’i, gözle sezilemeyecek kadar ince, ‘habîr’i de “O, her latîf olanı bilir, hiçbir şey onun bilgisinin dışında kalacak kadar ince değildir” açıklamasını yapar.¹⁷ Râzî (ö.606/1210) de aynı ayetin yorumunda letafeti, kesafetin zıddı olarak belirtir. Ona göre letafet incelik, berraklık ve rikkat anlamına gelirken kesafet, yoğunluk, kalınlık manasınadır ve böyle bir niteleme Allah için mümtenedir. Dolayısıyla Râzî bu kelimeyi daha farklı şekilde yorumlamak gerektiğini düşünür ve öncelikle şu tevili yapar; Allah Teâlâ, canlıların bedenlerini ve organlarını yaratırken ancak kendisinin bilip başarabileceği muhteşem bir tasarım inceliğiyle onların vücûtlarını meydana getirmiştir. Ayrıca canlılara nimet vermesi, onlara acıması ve kullarına masiyeti değil de taatı övüp tövbeyi emretmesi, ister itaatkâr olsun ister âsî olsun rahmetini onlardan kesmemesi ve kimseye tahammülünün üzerinde bir sorumluluk yüklemeyip onlara fazlasıyla nimetler sunması onun latîf olduğunun diğer göstergelerindedir.¹⁸

1.2. Terim Olarak Lütuf

Lütuf kelimesinin kavramsal anlamı ile sözlükteki ve Kur’an’da geçen anlamları arasındaki ilişki, lütuf ilkesinin Allah’ın yardımını ve ihsanını konu edinmesi yönüyledir. Yani kavram, Allah’ın latîf sıfatının anlam muhtevası içerisinde yer alan ve kullarına ilahi yardımı ifade eden konu üzerinden gelişmiştir. Ancak şunu da ifade etmek icap eder ki lütuf teorisi bağlamında yapılan tartışmalarda lütuf kelimesinin Kur’an’da geçtiği ayetlerin hiçbiri delil olarak kullanılmamıştır.

Lütuf kavramının tarifi noktasında çok ince nüanslar dışında herhangi bir tartışma olmamakla beraber kavramın değişik yönleri ön plana çıkarılarak farklı tariflerinin yapıldığı görülmektedir. Örneğin Ebû Ali el-Cübbâî, (ö. 303/916) ve oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî’ye (ö. 321/933) göre lütuf, “*iẖtiyarî kabiliyeti baki olmak*

¹⁶ el-Mâturîdî, Ebû Mansur, *Te’vilatu Ehli’s-Sünne*, Thk. Fâtıma Yusuf el-Hiyemî, Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, Beyrut, 2004, (I-V), II/156.

¹⁷ ez-Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakaik-i Ğavamidi’t-Tenzil ve Uyuni’l-Akavil fi Vucuhi’t-Te’vil*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü’l-Ubeykan, Riyâd, 1998, II/383.

¹⁸ er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Mefâtihu’l-Gayb*, Beyrut, Dâru’l-Fikr, 1981, XIII/139.

kaydıyla kişinin taati seçmesine veya seçmeye yaklaşmasına vesile olan fiildir.”¹⁹ Kadı Abdülcebbâr ise, “kişinin teklif kapsamında bulunan vacip ya da mendup bir şeyi seçmesine veya seçmeye yaklaşmasına vesile olan şeydir” şeklinde lütfun tarifini yapar.²⁰ Eş’arîler, lütuf kavramından, “Allah’ın emirlerini uygulamaya yönelik kudretin kulda yaratılması” olduğunu anlamışlardır. Mâturîdîler’e göre ise lütuf, kulun imtihan sınırı çerçevesinde Allah’ın kulunu hayrî amelleri yapmaya sevk etmesi, çirkin işlerden de uzak tutmasıdır. Bütün kelim okullarının farklı tariflerinde genel itibarıyla kavram, Yüce Yaratıcının mutlak iradesine ve dünyaya bir maksada yönelik olarak gönderilen insanın özgür iradesine hâlel getirmeden kişiyi tâate yaklaştıran, hayrı kolaylaştıran ve mâsiyetten uzaklaştıran ilâhî fiil olarak tanımlanabilir.²¹ Görülen o ki yapılan bu tanımlamalarda bir kısım farklılıklar olsa da lütfun imanı, hidayeti, Allah’ın buyruklarına uymayı ve yasakladığı haramlardan uzak durmayı kapsadığı ve bunları kolaylaştırdığı ortaya çıkmaktadır.

Kelam literatüründe insanın kendi iradesi ile Allah’a itaatini ve masiyetlerden uzak durmasını kolaylaştıran bir fiil olan lütuf, Kur’an’da fazl, ihsan, nimet ve rahmet kelimeleriyle Allah’a nispet edilmiştir. Eş’arîler, ilahi kudretten hareket ederler ve lütfu, efendi köle ilişkisinde olduğu gibi tamamıyla Allah’ın takdirine bırakırlar. Eş’arî’ye göre eylem boyutunda lütuf, itaat için güç yaratılmasıdır.²² Bu da mutlak olarak Allah’ın takdiri neticesinde tahakkuk eder.

Mâturîdîler’de ise lütuf, Allah’ın hakîm ve latîf sıfatları çerçevesinde cereyan edip kulların itaatini kolaylaştıran ilahi yardımdır. Konuyu adalet ve hikmet bağlamında değerlendiren Mu’tezile imamları ise lütfun kulun iradesi ve hak edişine bağlı olarak gerçekleşen ahlaki bir zorunluk olduğunu iddia ederler. Görüldüğü üzere Allah’ın iman ve itaatle sorumlu tuttuğu kullarına lütufta bulunacağı hususunda kelam okulları arasında fikir birliği bulunmaktadır. Bu sahadaki tartışma kavramın şümülü, ilahi kudretle olan ilişkisi, Allah’a vücûbiyeti, müminler ve kâfirler hakkındaki tecellisi ve

¹⁹ Kâdî Abdülcebbâr, Kâdî’l-Kudât İmâduddin Ebi’l-Hasen Abdülcebbâr Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî, *el-Muğnî fî Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl*, nşr.: Muhammed el-Hudarî, Kahire, 1962., XIII/9.

²⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XIII/15.

²¹ et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu İstilâhâti’l-Funûn*, Thk., Ali Dahruc, Abdullah el-Hâlîdî, Corc Zeynâtî, Mektebetü Lübnan, 1996, II/1406-7; Çelebi, İlyas, “Lütuf”, DİA., XXVII/239-241; Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.198.

²² el-Cüveynî, Abdülmelik B. Abdullah, *el-İrşad*, Tahkik, Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulmunim Abdulhamid, Mısır, Mektebetü’l-Hanci, 1950, s.300; Şeyhzade, Abdurrahim b. Ali, *Nazmu’l-Ferâid ve Cem’u’l-Fevâid*, Matbaatü Edebiyye, Mısır, 1317h., s.25.

benzeri hususlar çerçevesinde vuku bulur. Mu'tezile imamları, Allah'ın kullarına lütufta bulunmasını, yükümlü kıldığı insanlara ilişkin yapması gereken fiiller bağlamında (vücûbiyât) değerlendirirler ve Allah'ın kullarına lütufta bulunmasını ahlaki bir zorunluluk olarak kabul ederler.²³ Onlara göre Allah, kullarının dünya ve ahiret saadetine ulaşmaları için bir takım fiilleri yapmak zorundadır. Bu zorunluk, fiziki bir zorunluluğu ifade etmez. Emaneti, ihanet etmeden iade etmek, borcu ödemek, bir iyilik karşısında teşekkür etmek nasıl ahlaki bir gereklilik ise Allah'ın iyi kullarını ödüllendirmesi de ahlaki bir zorunluluktur. Çirkin fiilin terki övgüye lâyık görüldüğü gibi vacip fiilin yapılmaması da yergiye yol açar. Bu tür davranışlar için insanlar hakkında verilen hükmün benzerinin Allah hakkında da verilmesi gerekir.²⁴ Yoksa Allah, iyileri cezalandırıp kötülerini ödüllendirecek olsa vergisini ödemeyen vatandaşın vergi borcunu affedip ona artı bir takım imkânlar sunan bir devlet idarecisi gibi kınanacaktır.²⁵ Elbette ahlaki zorunluluk, uygulama şekli ve amaçları yönüyle Allah ve insan açısından farklılık arz eder.

Mu'tezile kelamı içerisinde lütfun vücûbiyeti yönüyle bir görüş birliği bulunsa da lütfun keyfiyeti yönüyle Basra ve Bağdat ekolleri arasında görüş ayrılıkları vardır. Basra Mu'tezilesi'nin ortaya koyduğu lütf teorininin temelinde lütfun aslah olması söz konusudur ve lütf, aslah olduğundan Allah'a vaciptir. Bağdat Mu'tezilesi'ne göre ise lütf, Allah'ın adaletinden ziyade fazlının ve rahmetinin tezahürü olarak değerlendirilmektedir. Basra Mu'tezilesi'ne göre lütfun Allah'a ahlaki bir zorunluluk olmasının sebebi, Allah'ın kullara yüklediği bir takım mükellefiyetlerdir (teklif). İşte Allah, kullarını yükümlü kıldığında, adaletinin gereği olarak onlara lütufta bulunur. Bu yüzden insanlar, Allah tarafından itaat etmeye müsait kabiliyet ve donanımda yaratılmıştır. Bu bağlamda onlara fayda sağlayıp zararı def edici işlevsellikteki ilahi yardım sunulmuştur.²⁶ Ehl-i Sünnet'e göre ise lütf, herhangi bir zorunluluk olmaksızın tamamıyla Allah'ın iradesi doğrultusunda gerçekleşmektedir.²⁷

²³ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XIII/26.

²⁴ Yavuz, Salih Sabri, "*Vücûb*", DİA, İstanbul, 2013, XXXXIII/135.

²⁵ Brunshvig, Robert, "*Mu'tezile ve Aslah*", Çev. Hulusi Arslan, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2002, cilt: II, sayı: 4, s. 244.

²⁶ Koç, Z. Hümeýra "*Kâdî Abdülcebâr'a Göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahî Yardım*", Kelam Araştırmaları, 12:1, 2014, s. 32.

²⁷ Koç, "*Kâdî Abdülcebâr'a Göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahî Yardım*", s. 321.

2. LÜTUF KELİMESİYLE ANLAM İLGİSİ OLAN KELİMELER

2.1. Nimet

Sıkıntı ve darlık anlamlarının karşıtı olan nimet kelimesi, ne-a-me نعمة kökünden türemiş, hayatı güzel ve hoş olmak, müreffeh olmak, yumuşak olmak, rahat ve iyi hal, insana lütfedilen şey, rahmet gibi manalara gelmektedir.²⁸ Ayrıca iyilik, ihsan, minnet, yardım ve insanın yaptığı iyi şeyler ve mal-mülk için de kullanılmış²⁹ olan kelime, bir menfaat beklentisi olmaksızın karşılıksız yapılan iyilikleri ve faydalı işleri ifade eder.³⁰ İnsan için dünya ve âhirette fayda sağladığı maddî ve manevî varlıklar ve imkânlar birer nimettir. Bu bağlamda eşi, işi, evi, itibarı ve makamı, malı ve mülkü, eşyası, sağlığı, aklı, görme, duyma, okuma, anlama ve benzeri yetenek ve imkânları birer nimettir.³¹

Kur'an-ı Kerim'de müstaklarıyla beraber yüz yirmi iki defa geçen nimet kelimesi,³² Allah'ın lütfu, minneti,³³ din, kitap,³⁴ Hz. Muhammed,³⁵ sevap,³⁶ nübüvvet,³⁷ rahmet,³⁸ iyilik, ikram, ihsan,³⁹ geçim, hayat, rızık bolluğu⁴⁰ ve İslam dinine girmek, imana muvaffak olmak⁴¹... anlamlarında kullanılmıştır. Yeryüzünde bilinen veya bilinmeyen her şeyi ile âlem, gezegenler, galaksiler, atmosfer, bitkiler, hayvanlar, maddi ve manevi bütün eşya, daha doğrusu insanın dışındaki her şey onun için birer nimettir. Bütün bunlara Kuran'da “Allah'ın nimetlerini saymak istesiniz sayamazsınız.”⁴²; “Görmediniz mi Allah göklerde ve yerde bulunan her şeyi size boyun eğdirdi ve size zâhir ve batın (iç ve dış, görülen ve görülmeyen, bildiğiniz ve bilmediğiniz) nimetlerini bol bol verdi...”⁴³; “O Allah ki yeryüzünde bulunan her şeyi

²⁸ İbn Manzûr, *Lisâni 'l-Arab*, XII/579; Karaman, Fikret, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, edt. İsmail Karagöz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010,528.

²⁹ el-Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh: Tâcu'l Luga ve Sihâhu'l Arabiyye*, Daru'l- İlm li'l- Melayin, Beyrut, 1990, IV/2041.

³⁰ el-Cürçânî, Seyyid Şerif, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, tahk: Muhammed Sıddık Münşavi, Daru'l-Fadile Kahire, ts., s. 204.

³¹ Karaman, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 528.

³² Karaman, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 528.

³³ Mâide, 5/11.

³⁴ Bakara, 2/211.

³⁵ İbrâhîm, 14/82.

³⁶ Âl-i İmrân, 3/171.

³⁷ Fâtiha, 1/6.

³⁸ Hucurât, 49/8.

³⁹ Leyl, 92/19.

⁴⁰ Lokmân, 31/20.

⁴¹ Ahzâb, 33/37.

⁴² İbrâhîm, 14/34.

⁴³ Lokmân, 31/20.

sizin için yarattı."⁴⁴ âyetleri ve benzerleri ile dikkat çekilmektedir. İşte insanlar, Allah'ın verdiği nimetler sayesinde varlıklarını sürdürebilmektedirler. Bu nimetler karşısında insanlardan istenen ise bu nimeti veren Allah'ı tanımak, O'na ibadet ve itaat etmek, verdiği nimetlerine şükretmek, nimetin kadir ve kıymetini bilmek, nankörlük etmemektir.⁴⁵

Dini literatürde Allah'ın insana maddi ve manevi nimetler vermesi ve ihsanda bulunması anlamında kullanılan ne'ame kökünden müştak mastar in'am (الإِنْعَام) kavramı da sözlükte "başkasına iyilik etmek, bir nimetten faydalandırmak, rahatlatmak" gibi anlamlara gelmektedir. Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), in'amı "başkasına ihsanda bulunmak" olarak tarifini yapar ve kavramın yalnızca insanlara yapılan iyiliklere munhasır kılındığını açıklar.⁴⁶ Fahreddin er-Râzî'ye göre in'am, karşılıksız vermeyi ve menfaat gözetmeden iyilik yapmayı ifade etmektedir.⁴⁷ Dolayısıyla bu tarife göre in'am, yalnızca hiçbir karşılığa ihtiyacı olmayan Allah'ın kullarına sunduğu bütün güzel şeyleri kapsamaktadır. Kulların da kendilerine cömertçe in'amda bulunan lütufkâr yaratıcılarına minnettarlıklarını göstermeleri gerekir ki bu şükür kavramıyla ifade edilmiştir.⁴⁸

2.2. Fadl

Fazl **الفضل** kelimesi, mastar olarak artmak, üstün olmak, isim olarak ise artık, fazlalık, ihsan, eksikliğin zıddı, isteyerek yapılan iyilik, lütuf, ihsan gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁹ Kelime daha çok Allah'ın genel anlamdaki lütuf, ihsanı ve keremini ifade etmek için kullanılmaktadır.⁵⁰ Seyyid Şerif Cürçani, (ö. 816/1413) fazlı, herhangi bir karşılık beklemeden hayır işini başlatmak, iyiliği ilk olarak yapmaktır şeklinde kısa bir tarif yapmıştır.⁵¹ Râgıb el-İsfahânî ise bir şeyin iktisarından fazla olması diye izah etmiş, bilgi ve ilim gibi erdemlerdeki fazlın övgüye mazhar olduğunu ancak lüzumundan fazla olan gazabın ise yerildiğini belirterek fazlın iyi ya da kötü olabileceğine dikkat çekmiştir.⁵²

⁴⁴ Bakara, 2/29.

⁴⁵ Nahl, 16/14, 72, 83, 114.

⁴⁶ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, II/644-645.

⁴⁷ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I/261-2.

⁴⁸ Çağrı, Mustafa, "In'am" DİA., İstanbul, 2000, XXII/ 259.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, XXXVII/ 3428.

⁵⁰ Çağrı, Mustafa, "Fazl" DİA., İstanbul, 1995, XII/271.

⁵¹ el-Cürçânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, s. 141.

⁵² el-İsfahânî, *el-Müfredât*, II/493.

Fazl kelimesi Kur'an'da 104 yerde geçmektedir. Müştaklarının büyük bir kısmı da dâhil olmak üzere kelime, Allah'ın umumi anlamda tüm varlığa, bütün insanlığa, müminlere ve münhasıran Müslümanlara olan lütfunu ve cömertliğini ifade için kullanılmıştır. Kur'an'da Allah'ın büyük fazl sahibi olduğu birçok ayette belirtilmekte ayrıca fazlın Allah'ın elinde olduğu ve onu dilediğine vereceği ifade edilmektedir.⁵³ Çeşitli ayetlerde de dünya ve âhîret mutluluğu, cennet ve nimetleri, Allah'ın insanları işledikleri günahlar sebebiyle hemen cezalandırmaması, cezalarını azaltması, günahlarını affetmesi, hüsrandan koruması, bilmediğini öğretmesi, hidayete ulaştırması, iyiliklerine ziyadesiyle mükâfat vermesi, iman, İslâm, vahiy, peygamberlik, şefaât gibi Allah'ın insanlığa büyük lutuf ve ihsanları fazl kelimesinin anlam sahası içerisinde kullanılmıştır. Müminlerin hayır işleme yönündeki gayretleri,⁵⁴ Allah ve Resûlüne itaat edenlerin ahîret hayatında kendilerine nimet verilen peygamberler, siddîklar, şehidler ve sâlihlerle beraber olacak olmaları da fazl kavramı çerçevesinde değerlendirilen hususlar olmuştur.⁵⁵ Başka bir âyette de Allah tarafından sevimlik ve O'nu sevmek, müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve sert olmak, Allah yolunda cihad etmek, bu yolda hiçbir kınayıcının kınamasından korkmamak, Allah'ın sadece dilediği kimselere nasip ettiği birer fazlı ve lütfu olduğu şeklinde izah edilmiştir.⁵⁶ Kur'an'da değişik varlık ve imkânlar da fazl olarak değerlendirilmiş, bu bağlamda insanların geçim ve barınması için Allah'ın yarattığı şeyler, fetih, ganimet, ticaret, sanat, kazanç ve zenginlik gibi dünyevi nimetler fazlından sunduğu lütufları olarak gösterilmiştir.⁵⁷ Kelime, Allah'ın özellikle İslam ümmetine sunduğu lütufları anlamında kullanılıp ilgili hususların tek tek sayıldığı örnekler de birçok ayette ifade olunmaktadır.⁵⁸ Yine fazl kelimesinden türeyen fazilet kelimesi de kulun iyilik yapıp hayırlar işlemesini ve kötülüklerden uzak durmasını sağlayan ruhi melekeler anlamında kullanılmıştır.⁵⁹

⁵³ Âl-i İmrân 3/73; el-Hadîd 57/29.

⁵⁴ Fâtır 35/32.

⁵⁵ Nisâ 3/69-70.

⁵⁶ Mâide 5/54.

⁵⁷ Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbakî, *el-Mü'cemü'l-Müfehres*, s.522.

⁵⁸ Hucurât 49/7-8; Cum'a, 2-4.

⁵⁹ Karaman, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 174.

2.3. Rahmet

Hayrın ulaştırılmasını irade etmek⁶⁰ anlamına gelen rahmet الرحمة kelimesi, sözlükte mastar olarak merhamet etmeyi, severek ve acıyarak korumayı ifade eder.⁶¹ İsim olarak da şefkat, merhamet anlamına gelmektedir.⁶² Râgıb el-İsfahânî ise kelimenin kavram olarak acıklı durumdaki kişiye yönelik gösterilmesi gereken rıfkât, şefkat ve nezaketi ifade ettiğini, kavramın Allah için kullanılması durumunda ise merhameti icabı mücerret anlamda ihsanda bulunmayı ve tezahür eden lütufkâr davranma mânasına geldiğini ifade eder.⁶³

Kelime, Kur'an'da 114 yerde geçmekte iken bunların doksan ikisinde Allah'a nispet edilmiştir. Dört âyette ise "erhamü'r-râhimîn", iki âyette "hayrü'r-râhimîn" şeklinde bizzat nitelendirilmiştir. Ayrıca rahmet Tevrat'a, Kur'an'a, Hz. Peygamber'e ve insanlara da nisbet edilmiştir.⁶⁴ Kur'an'da Allah'a izafe edilen kavram, iman, İslâm, nübüvvet, Kur'an, mağfiret ve cennet türünden olmak üzere mânevî; yağmur, rızık, rüzgâr gibi maddî nimetlerle birlikte sayılamayacak⁶⁵ daha birçok ilahi nimeti kapsamaktadır.⁶⁶ Aynı zamanda kelime, Kur'an vahyini de ifade etmektedir. "*Kitab ehlinden ve müşriklerden olan inkârcular, Rabbinizden size bir hayır indirilsin istemezler. Oysaki Allah, rahmetini dilediğine tahsis eder. Allah, büyük lütuf sahibidir.*"⁶⁷ ayeti ve aynı konuyu izah eden bu mahiyetteki diğer ayetlerden⁶⁸, Allah'ın rahmetini ve hayrını kulu Hz Muhammed'e (sav) tahsis ettiğini anlamaktayız. Onların karşı çıktıkları rahmet ve hayırdan kasıt, faydası genel mahiyette olan vahyini Hz. Peygamber'e indirmesi ve O'nu nebi olarak seçmesidir.⁶⁹

2.4. İhsan

Seyyid Şerif Cürcanî, ihsanı, kişinin hayır olan işlerden kendisine yakışan iyiliği yapmasıdır şeklinde açıklar. Terim anlamını verirken de tarifi Hz Peygamberin Cibril

⁶⁰ el-Cürcanî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, s. 95.

⁶¹ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.163.

⁶² Birişik, Abdülhamit, "*Rahmet*" DİA, İstanbul, 2007, XXXIV/419.

⁶³ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, I/253-4.

⁶⁴ Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbakî, *el-Mü'cemü'l-Müfehres*, s.304, 308.

⁶⁵ İbrâhîm 14/ 34; Nahl 16/18.

⁶⁶ Birişik, "*Rahmet*" DİA, XXXIV/419.

⁶⁷ Bakara, 2/105.

⁶⁸ Âl-i İmrân, 3/74; Nisâ, 4/83, 113; Tövbe. 9/99; Yûnus, 10/58; Nûr, 24/10, 14, 20; Şûrâ, 42/8; Feth, 48/25; İnsan, 76/31.

⁶⁹ Bkz. Aslan, Abdülgaffar, *Kur'an'da Vahiy*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 55.

hadisinde izah ettiği ihsan tanımına göre Şekillendirir.⁷⁰ Sözlükte güzel olmak manasına gelen hüsn kökünden if'al babında mastar olan ihsan kelimesi, başkasına iyilik etmeyi ve yapılan işi güzel yapma anlamını karŐımlarken dini terminolojide daha çok iyilik ve lütufta bulunmak, işi en mükemmel Şekilde tamamlamak, Allah'a ihlasla kulluk etmek anlamında kullanılmaktadır. Bir işin ihsan kıvamına yükselebilmesi için öncelikle ne için yapıldığının Őuurunda olunması ve yapılıŐ biçimin en güzel düzeyde eda edilmesi gerekir. Ahlaki literatürde ihsan, yapılması gerekenin ötesinde rıza-i hevesle daha fazlasını yapmaktır.⁷¹ Râğıb el-İsfahânî de ihsanı bu anlamda açıklar ve in'amdan daha umumi bir anlama muhtevi olduğunu, adaletten daha yksek bir manayı anlattığını söyler. Ona göre Adalet, zerine düşen borcu vermeyi, alacağı kadarını almayı karŐımlarken; ihsan, borcundan daha fazlasını vermeyi ve alacağından daha azını almayı ifade etmektedir.⁷²

Kur'ân-ı Kerîm'de ihsan kelimesi, yetmiŐin üzerinde geçtiği ayette hem insanlara hem de Allah'a nispet edilmiş, çoğunlukla bir kayıt yapılmaksızın mutlak anlamda, bazı yerlerde başkasına iyiliği bazı yerlerde ise işi güzel yapmayı ifade için kullanılmıştır.⁷³

Kelam literatüründe ise ihsan, Allah'ın kuluna son derece cömert ve lütufkâr davranmasını, hak ettiğinden çok daha fazlasını sunmasını ve kulunun işini kolaylaŐtırmasını ifade eden lütuf kavramıyla izah edilmiştir.⁷⁴ Bu ihsanın mahiyeti, keyfiyeti, muhatapları ve vücûbiyeti gibi hususlar İslam kelam okulları arasında tartışma konularını teşkil etmektedir.

2.5. İnâyet

Daha çok felsefe literatüründe Allah'ın kâinat ile ilgili umumi bilgisi ve takdiri manasına gelen inâyet (العناية) terimi, sözlükte "nem verme, isteme, alaka gösterme, amaçlama" anlamlarına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de lafız olarak yer almayan kelime, sözlük anlamıyla birlikte hadislerde geçmektedir. İnâyet terimi, İslam kaynaklarında Allah'a nispet edilerek "inâyetullah" olarak kullanılmış ve Allah'ın

⁷⁰ el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, s. 13-14.

⁷¹ Çağrıcı, Mustafa, "*İhsan*" DİA, İstanbul, 2000, XXI/544.

⁷² el-İsfahânî, *el-Müfredât*, I/155-156.

⁷³ Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbakî, *el-M'cemü'l-Müfehres*, s. 202, 205.

⁷⁴ Çağrıcı, "*İhsan*" DİA, İstanbul, 2000, XXI/ 544.

yardımı, lütfu ve muhafazasını ifade etmiştir.⁷⁵ Dünyadaki nice olay ve oluşları, olup biten her şeyi bilen, evrendeki muazzam sistemi sevk ve idare eden Allah'ın, kulların helal dairesinde kalmaları, hayırlı işlerde tevfikini ve nihayet kurtuluşa ulaşmaları için yaptığı yardımı ve gösterdiği lütfu anlatan bir terim olarak kullanılmıştır.

İnâyet terimi, İslam felsefesine Sudûr teorisini savunan İslam filozofları aracılığıyla girmiştir. Onlara göre inâyet, Allah'ın kâinatla alakalı umumî bilgisi ve takdirinin kâinatın varlığı ve iyiliği şeklinde zuhur etmesidir. Allah, mutlak iyidir. Bu yüzden bilgisi ve takdiri en güzel ve mükemmel bir düzen içerisinde dışa vurur. Böylelikle varlığın oluşumu gerçekleşir.⁷⁶ Kelamcılara göre ise inâyet, Allah'ın âlem üzerindeki etkisini ve bu etkiyi belirli gayelere göre yönlendirmesini anlatan bir terimdir. Ayrıca kelamda bu terim, Allah'ın kullarına yardımı ve onları başarıya ulaştırması anlamını da içermektedir. Tasavvufta da inâyet aynı şekilde Allah'ın âleme ve kullarına lütfu ve rahmeti olarak yorumlanmıştır. Ancak İslam kelamcıları, filozofların ortaya attığı inâyet görüşünü kabul etmezler. Zira bu görüş, ilahi iradeyi devre dışı bırakmaktadır.⁷⁷

2.6. Tevfik

Tevfik, **توفيق** "doğru ve münasip olmak, muvafık olmak" anlamındaki **وفق** ve **vefk** kökünden tef'îl babında türetilmiş olup "doğru ve münasip olana sevk etmek" anlamına gelmektedir.⁷⁸ Kelimenin sadece iyi ve hayırlı ameller hakkında kullanıldığı da belirtilmiştir.⁷⁹ Buna göre tevfik, kulun vacip olan fiili gerçekleştirmesini mümkün kılan bir lütuftur. Terim olarak tevfik, Allah'ın kulunda itaat kudretini yaratıp, onu, kendi nefesine bırakmamasıdır.⁸⁰ İmam Cüveynî (ö. 478/1085) tevfigi, insanda itaat etme kudretinin yaratılması,⁸¹ Cürcanî (ö. 816/1413) ise Allah'ın, kullarının fiilini (rızası istikametinde) neticeye ulaştırması, sevdiği ve razı olduğu işleri yapmaya muvaffak kılması⁸² diye tarif etmişlerdir. Tasavvuftaki tarifi de "Allah'ın, kulun yaptığı işi, rıza ve sevgisine uygun hale getirmesi, iradesi ve rızasına uygun işler yapmayı ona nasip

⁷⁵ Turhan, Kasım, " *İnâyet*", DİA, XXII/22, 265.

⁷⁶ Turhan, " *İnâyet*", DİA, XXII/22, 265.

⁷⁷ Turhan, " *İnâyet*", DİA, İstanbul, 2000, XXII/265, 256.

⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, LIV/4884.

⁷⁹ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, II/684.

⁸⁰ Altıntaş, Ramazan, " *Tevfik-Hızlân, Lütufl*", Kelam El Kitabı (ed. Şaban Ali Düzgün), Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, s. 433.

⁸¹ Coşkun, İbrahim, *Nazarı Akıl İle Allah'ın Bilinmesi, el-İrşad*, s.254

⁸² Cürcanî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, s. 62.

etmesi” demektir. Buna inâyet de denir. Tasavvufî düşüncede sonucu belirleyen takdir, irade ve kuvvet yalnızca Allah'a ait olduğundan ulaşılan her başarıyı Allah'tan bilmek gerekir.⁸³ Kur'an-ı Kerim'de de tevfiik, hayırla ilgili fiiler için kullanılmıştır. وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ “Muvaffakiyetim Allah ile dir”⁸⁴ ayeti, bu şekildeki kullanımın bir örneğidir. Hidayet bağlamında ise tevfiik, iman konularında Allah'ın kulunu ilahi lütuflara mazhar kılmasıdır. “Ey iman edenler, eğer siz Allah'a yardım ederseniz O da size yardım eder ve ayaklarınızı kaydırmaz.”⁸⁵ ayetinde belirtildiği şekliyle Allah Teâlâ bu nevi lütfunu, kullarının imanlarında istikrar sağlamaları neticesinde onları ödüllendirmek ve imanlarına destek olmak için ihsan buyurur. Allah Teâlâ, zaman gelir onları savaşlarında melekleriyle destekler, zaman gelir güçlerine güç katar, yere sağlam basmalarını sağlar.⁸⁶

Mu'tezile'ye göre tevfiik, Allah'ın iman edeceğini bildiği kulları için lütfu yaratması demektir. Hızlân ise Allah'ın kula lütufta bulunmamasıdır. Ancak Kâdî Abdülcebbar'a göre Tefvik, kulun islahına olacak birşeyi Allah'ın emretmesinden ibarettir.⁸⁷ Allah, insanların iç hallerini, her durumunu bilir ve O, lütfu her kul için değil de lütufta bulunduğu takdirde iman edeceğini engin ilmiyle bildiği kimseler için yaratır. Diğerlerinin hızlılânı ise günahlar içinde bocalamalarına, sapıklıkta ısrarlarına sebep olur.⁸⁸ Mu'tezile İmamlarından Kâdî Abdülcebbar, tevfiiki kulu taate davet eden sevk edici bir motiv olarak yorumlar.⁸⁹ Ona göre Tefvik, vacip konumunda bir fiilin gerçekleşmesiyle ilgili bir iştir. Lütfun, değerden yoksun bir fiilden uzak tutması söz konusu olursa bu tevfiik değil de ismet olarak isimlendirilir.⁹⁰ Bu yönüyle her tevfiik bir lütfu içerisine dâhil olurken, her lütfu tevfiik anlamına gelmez.⁹¹ Ona göre tevfiik, taat niteliğindeki fiilden önce gelir ve taat bu şekilde gerçekleşir. Yoksa kendisiyle taatin gerçekleşmediği lütfu, tevfiik niteliğini kazanamaz. Tefvik, lütufta bulunan kişinin eliyle maksadın temin edildiği durumdur. Böylelikle lütfu, kulun taati gerçekleştirdiği

⁸³ Karaman, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 659.

⁸⁴ Hûd, 11/88.

⁸⁵ Muhammed, 47/7.

⁸⁶ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVIII/48-9.

⁸⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Tenzihu'l-Kur'ân ani'l-Metâin*, Dâru'n-Nahdati'l-Hadise, Beyrut 2005, s.95.

⁸⁸ el-Cüveynî, *el-İrşad*, s.254-255.

⁸⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Tenzih*, s. 184.

⁹⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XIII/15.

⁹¹ Aytepe, Mahsum, *Kadî Abdülcebbar'da Lütfu Teorisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014, s. 109.

aşamada tevfiik adını almıştır.⁹² Kulun kendisiyle itaat durumuna yaklaştığı fiil, lütuf olurken; tevfiik, sayesinde itaatin kesin olarak gerçekleştirildiği durumu ifade eder.⁹³ Adeta çocuğun doğması ve zenginlik gibi aslı itibariyle Allah'ın bir fiili olan ve kişiyi kulluğu edaya sevkeden lütuftur.⁹⁴

Cafer b. Harb de tevfiik ve tesdidi Allah'ın lütuflarından bir lütuf olarak kabul etmiştir. Ne var ki bu tevfiik, kulun taatini zorunu kılmaz, itaate zorlamaz. Sadece kul, itaati gerçekleştirdiğinde taate muvaffak kılınmış, kendisine doğru yol gösterilmiş olur.⁹⁵ Ebû Ali el-Cübbai de tevfiikin Allah'ın ezeli bilgisinde olan bir lütfu olduğunu ve kula tevfiik lütfedildiği zaman muvaffak olduğunu belirtir. Bu şekilde lütuf, kulun iman etmesi için bir tevfiik olur. Kâfir için ise eğer Allah'ın ezeli bilgisinde imanı takdir edilmişse, imana muvaffak olacağı vakit kendisine verilen lütuf, tevfiik mesabesine ulaşmış olur.⁹⁶

Eş'arîler'in çoğunluğu tevfiiki, kulda itaat etme kudretinin yaratılması olarak kabul eder. Allah'ın hidayetiyle kul ihtida eder ve imana ulaşır. Allah'ın tevfiikini lütfettiği kul, artık isyana muvaffak olamaz. Çünkü onun isyana kudreti bulunmamaktadır.⁹⁷ Muvafakat ancak itaat ile gerçekleşeceğinden bu aynı zamanda kelimenin anlamıyla da uyum arz etmektedir. Kulda itaate yönelik hadis kudretin yaratılması ile beraber muvafakate hazır bir zemin gerçekleşir. İmam Cüveynî ise tevfiiki, itaat etme gücünün ve itaat fiilinin yaratılması olarak kabul eder. Ona göre kudretin kendi başına bir etkisi yoktur.⁹⁸

Tevfiik ve hidayeti, Allah'ın iman ve itaate kullarını davet etmesi, rüşt yollarını onlara gösterip işlerini kolaylaştırması ve onları çirkin yollardan men etmesi şeklinde yorumlayan Mu'tezile imamları,⁹⁹ “*Semud'a gelince onlara hidayet verdik.*”¹⁰⁰ ayetini görüşlerine delil olarak kullanır ve ayette Semud halkının kalplerinde hidayetin

⁹² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XIII/12,13.

⁹³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XIII/ 12.

⁹⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Tenzih*, s. 184.

⁹⁵ Eş'ârî, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn Ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Thk.; Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1990, I/326.

⁹⁶ el-Eş'ârî, *Makâlât*, I/326; Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, s. 296.

⁹⁷ el-Cüveynî, *el-İrşad*, s. 254; Âmidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Salim Seyfüddin, *Ebkâru'l-Efkar fî Usûlü'd-Dîn*, Thk., Ahmed Muhammed el-Mehdî, Kahire, 2004, II/207-8; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf, Mevâkıf Şerhi (Metin ve Çeviri)*, Çev., Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, (I-III), III/288.

⁹⁸ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/288.

⁹⁹ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/288.

¹⁰⁰ Fussilet, 41/17.

yaratılması şeklinde yorum yapmanın mümkün olmadığını ifade ederler.¹⁰¹ Eş'arîler, Mu'tezile'nin tevfiik ve hidayeti davet olarak değerlendirmelerini kabul etmeyip onların görüşlerini birkaç yönden eleştirirler: Öncelikle yaşadığımız âlemde müşahede ettiğimiz gibi insanlar, tevfiik ve hidayete ulaşip ulaşmama yönüyle farklılık arz etmektedir. Oysa davet genele yapılır ve istisna edilmez. Yine, Allah'ın Kur'an'da bizlere öğrettiği gibi “Allah'ım bizi sırat-ı müstakime hidayet et” diye dua ediyoruz. Duada, elbette henüz gerçekleşmemiş olan şeyler isteriz. Mu'tezile'nin iddiası doğru kabul edilecek olursa davet gerçekleşmiştir. O zaman bu ve benzeri dualardaki taleplerimiz anlamsız hale gelmiş olur. Ayrıca insanlar arasında hidayete erenler, itaate muvaffak olanlar övülürler ama bir işi yapmaya davet edilen kimseler övülmezler. Yani “*Filan kimse sırat-ı müstakime davet edilmiş!*” diye bir övgüye mazhar olmaz. Övgüye mazhar olanlar, sırat-ı müstakim ulaşan ve bu mevkiini koruyan kişilerdir.¹⁰² Yine İmam Cüveynî, genel mantıklarının Mu'tezile'yi en sonunda “*Allah, bütün yaratıklarını kendisinin tevfiikine mazhar kılma gücü ile vâsfedilemez*” kanaatine ulaştırması gerektiğini, ne var ki bu görüşün de “*Biz dileseydik, herkesi hidâyete erdirirdik.*”¹⁰³ ve “*Rabbin dileseydi bütün insanları tek bir ümmet yapardı. Fakat onlar ihtilafa düşmeye devam etmektedirler.*”¹⁰⁴ anlamındaki benzer ayetlere ters düşeceğinden bu görüşü cesurca dillendiremediklerini açıklamaktadır.¹⁰⁵

Mâturîdîler'e göre ise tevfiik, onların lütuf düşüncelerinde olduğu gibi kişinin itaate yönelik fiilini kolaylaştıran ilahi yardım niteliğindedir. İmam Mâturîdî tevfiiki, Allah'ın hayırlı bir ameli ve bu ameli neticelendirme kudretini aynı anda yaratmasıdır diye tarif eder. Ona göre hızlân ise hayırlı amel ile bunu eda etme kudretinin bir arada yaratılmamasıdır.¹⁰⁶ Kul, itaat ve masiyete yönelik fiili tercihte bir mecburiyet olmaksızın muhayyerdir. Tevfik ve hızlân, netice itibariyle Allah'ın fiilleridir ama bunlar, kulu itaate ya da isyana zorlamaz. Örneğin “*Allah'a ve Resulüne iman ediniz*”¹⁰⁷ emrinde olduğu gibi muhatap zaten iman etmiş olan müminler değildir. Yani bu emir, müminlere yapılmamış, iman edip etmemekte tamamıyla özgür olan hür kullara yapılan

¹⁰¹ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/288.

¹⁰² el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/290.

¹⁰³ Secde, 32/13.

¹⁰⁴ Hûd, 11/118,

¹⁰⁵ el-Cüveynî, *el-İrşad*, s. 255.

¹⁰⁶ el-Mâturîdî, *Te'vilat*, III/260.

¹⁰⁷ Nisâ, 5/136.

bir tekliftir.¹⁰⁸ Tevfik ve hızlânın ilahî ve insanî fiillerle alakası bulunmaktadır. Kul, iyi-kötü, günah-sevap gibi ihtyarî fiilleri, kendisine Allah tarafından verilen kudretle (istitâat) yapar. Kudret, kulun bir şeyi yapıp yapmama iradesiyle ilgili sahip olduğu sıfattır. Bu, kulun iradesine etki ederek fiil gerçekleşir. Allah Teâlâ, bu güçle iyi ameli işlemeyi tasarlayan kuluna yardım eder, kötülük tasarlayan kuluna ise yardım etmez. Kulun, Allah'ın lütfuna mazhar olabilmek için hür iradesiyle Allah'a yönelme çabası çok etkili bir işleve sahiptir. Kur'an'da "*Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza iletceğiz.*" ayeti bu konuya işaret etmektedir.¹⁰⁹ Şöyle ki kulun samimi bir şekilde Allah rızasına ulaşma niyeti ve bu uğurdaki çabası, Allah'ın tevfikine mazhar olma aşamasında en etkili fonksiyona sahiptir. Diğer taraftan günahı ve isyanı hedef alan kişi, niyeti ve gayretiyle Allah'ın hızlânıyla karşılaşır ki bu gerçek anlamda bir mahrumiyettir.

Eş'arî ve Mâturîdîlere göre tevfik, hızlân ve istitâat, eylemle beraber aynı anda oluşur. Bundan dolayı onlar, itaat etme gücünün yaratılmasına tevfik, isyan etme gücünün yaratılmasına da hızlân adını vermişlerdir.¹¹⁰ Tevfik, ilahî rızaya muvafık işleri hür iradesiyle yapmayı kasteden kuluna neticeye ulaşınca dek Allah'ın yardımudur. Örneğin hidayet konusunda Allah kuluna sadece yol göstermekle kalmaz, gösterdiği yolda kulu imana ulaşınca da kuluna yardım eder. Buna tevfikî hidayet adı verilmiştir. Bununla Allah, kulunun kalbini imana açar, imanı gönlüne sindirir, itaati sevdirebilir, ayrıca küfrü, günahı, ilahî emirlere uygun olmayan davranışları çirkin gösterir.¹¹¹ Diğer taraftan tevfik, kulun kesbi ve tercihi ile bağlantılı olsa da asıl olarak Allah'ın bir lütfudur ve ancak O'nun muvaffak kılmasıyla tevfik gerçekleşir. Bu husus, daima göz önünde bulundurulmalıdır. En'âm sûresi 125. ayette "*Allah, her kimi doğruya erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar...*" şeklinde geçen ifade bu konuya işaret etmektedir.¹¹²

Allah Teâlâ, kesbî iradeleri doğrultusunda kullarına yardımını lütfettiği gibi onlar için müstakil hayır ve maslahatlar da ihsan edebilir. Bu durumda o kişi için hem

¹⁰⁸ en-Nesefî, Ebû'l-Mü'în, *Bahru'l-Kelâm*, Thk. Muhammed Salih el-Ferfûr, Mektebetü Daru'l-Ferfûr, Dimaşk, 2000, s. 77.

¹⁰⁹ Ankebût 29/69.

¹¹⁰ Şeyhzade, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 32; Altıntaş, "*Tevfik-Hızlân, Lütuf*," s. 433-434.

¹¹¹ Hucürât, 49/7.

¹¹² Ayrıca bkz; Fatır, 35/8; Nisâ, 4/113.

kendi kesbi hem de ilahi tevfiik bir araya gelmiş olur.¹¹³ Diğer taraftan Ehl-i Sünnet kelamcıları, Allah'ın dalâletini, insanların kalplerinde hak yoldan sapmayı Allah'ın yaratması olarak yorumlamışlardır. Konu, “*Allah dilediğini saptırır, dilediğini de hidayete ulaştırır.*”¹¹⁴ ayetinde de izah edildiği şekliyledir. Yani Allah'ın dalâleti adaleti ile gerçekleşirken, hidayeti lütfu, fazlı ve keremiyle vuku bulur.¹¹⁵ Ehl-i Sünnet'in bu düzlemde şekillenen telakkisine daha önceki dönemde konuya ister istemez temas etmek zorunda kalan Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) yorumlarının esastan tesir ettiği göze çarpmaktadır.¹¹⁶ Ona göre, Allah'ın işleri ya adaleti ya da fazlı ve ihsanı gereğince gerçekleşir. Allah hakkında asla zulüm düşünülemez.¹¹⁷ Ancak O, istediği kimseyi lütfuyla hidâyete ulaştırır; dilediği kimseyi de adaleti ile saptırır. Allah'ın saptırması, O'nun hızlânıdır ki bu kulunu razı olduğu konuda başarıya ulaştırmamasıdır. Bu durum, Allah'ın adalet sıfatının bir tecellisi olmaktadır. Hızlâna uğrayan kullara azap etmesi de adaleti icabı gerçekleşir.¹¹⁸

Mu'tezile mezhebi, kulun dalaleti ya da onun imanının engellenmesi durumunu hiçbir zaman Allah'a nispet etmez. Zira her türlü eksiklerden münezzehtir olan Allah, böyle çirkin fiilleri yaratmaz. Ancak onlar “*Allah küfürleri sebebiyle onların kalplerini damgalamıştır*”¹¹⁹; “*Allah onların kalplerini mühürlemiştir*”¹²⁰; “*Onların kalpleri üzerine perdeler çektik*”¹²¹; “*Yoksa kalplerinde kilitler mi var*”¹²² ayetlerine farklı yorumlar getirmişlerdir. Kadîm Mu'tezile bu ayetleri, “Allah onların kalplerini mühürlenmiş, damgalanmış, üzerine perdeler çekilmiş ve kilitler vurulmuş olarak adlandırmış ve böyle nitelemiştir” şeklinde tevîl eder. “*Rahman'ın kulu olan melekleri dişi yaptılar.*”¹²³ ayetini delil getirerek müşriklerin melekleri dişi olarak adlandırdıklarını ve onları sadece dişilikle nitelediklerini söylerler. Baba-Oğul Cübbâîler ve takipçilerine göre ise ayetlerin anlamı, Allah'ın kâfirlerin kalplerine bir alamet-i fârika koyduğu ve bu surette meleklerin onları müminlerden ayırdığı

¹¹³ Reşid Rıza, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri (Tefsiru'l-Menar)*, Mısır, ts., VIII/42.

¹¹⁴ Fâtır, 38/8.

¹¹⁵ Türçan, *Kelamî Paradigma*, s. 279.

¹¹⁶ Türçan, *Kelamî Paradigma*, s. 277.

¹¹⁷ Ali el-Kâri, *İmam Azam Fıkh-ı Ekber Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, Trc. Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, 271.

¹¹⁸ Ali el-Kâri, *İmam Azam Fıkh-ı Ekber Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, s. 251.

¹¹⁹ Nisâ, 4/155.

¹²⁰ Bakara, 2/7.

¹²¹ Kehf, 17/57.

¹²² Muhammed, 47/24.

¹²³ Zuhrûf, 43/19.

şeklindedir. Onlar, hatm ve tab' kelimelerini zahiri anlamlarıyla yani damgalama olarak kabul ederler ve bu şekilde damgalanarak zemmedilme korkusunun insanları inkârdan uzak tutacağı maslahatına dikkat çekerler. Ka'bî'ye¹²⁴ ait olan bir diğer görüşe göre Allah, o kimselerden lütfunu esirgemiştir. Kulları itaate yaklaştırıp, isyandan uzaklaştıran lütfun kâfirlere tesir etmeyip onlara bir fayda sağlamayacağını Allah bildiğinden onlara lütuflarını sunmamış, dolayısıyla onların kalpleri mühürlenmiştir.¹²⁵ Lütfun kesilmesi, kalbin mühürlenmesine, damgalanmasına, perdelenmesine ve kilitlenmesine sebep olmuş ve bu durum o kimselerin kalplerinde imanın neşet etmesine fırsat tanımamıştır.¹²⁶

Ehl-i Sünnet ise sadece kalpleri mühürlemek, perdelemek ve kilitlemekle nitelemenin imana engel olmayacağını, damgalamanın veya lütuftan mahrum bırakmanın da inkârı zorunlu kılmayacağını kabul eder. Elbette Allah, kullarının kalbinde her zaman ve her durumda hidayeti yaratabilir. Zaten asıl olan kalplerde hidayetin husulüdür. Ancak arızı bir engel, hidayetin gerçekleşmesine mani olabilir. İşte yukarıdaki ayetlerde kalplerin mühürlenmesi, damgalanması, perdelenmesi ve kilitlenmesi ile kast olunan kalplerde dalaletin yaratılmasıdır. Hidayete engel teşkil eden bu arızı hal söz konusu olmasaydı hidayetin sürekliliği sağlanacaktı.¹²⁷

2.7. İsmet

Sözlükte, “imsak (tutmak), tutunmak, bir şeye sıkı sıkı yapışmak, sığınmak, dayanmak” gibi anlamlara gelen¹²⁸ “ع-ص-م=A-s-m” kökünün mastarı olan **ismet** (العصمة) kelimesi, Arap keliminde men etmek, engel olmak,¹²⁹ gelebilecek zararları bertaraf edip korumak¹³⁰ ve işlemeye gücü yetmekle beraber günahlardan kaçınmak melekelerini ifade eder.¹³¹ Mükellefe yapılması vacip olan bir fiili gerçekleştirmesini mümkün kılan lütuf tevfiik olarak isimlendirilirken; kulun yapılması haram olan bir fiili terketmesini mümkün kılan lütfu da ismet adı verilmiştir. Örnek kişiler olarak

¹²⁴ Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî, Mu'tezile âlimlerinden olup Kâ'biyye fırkasının revidir. Bkz. Bebek, Adil, “Ka'bi”, DİA, İstanbul, 2007, XXXIV/27.

¹²⁵ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/286, 287.

¹²⁶ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/288, 289.

¹²⁷ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/288, 289.

¹²⁸ İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriya, *Mü'cemü Mekâyisi'l-Luga*, Thk. Abdü's-Selam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1989. c. 4, s. 331-334; el-İsfehânî, *el-Müfredât*, II/ 438.

¹²⁹ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, XXXIV/ 2976.

¹³⁰ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.163.

¹³¹ el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, s. 127.

gönderilen peygamberlerin Allah tarafından günah işlemekten korunması¹³² anlamına gelen ismet kelimesi ise Allah'ın, peygamberlerini saf ve temiz bir şekilde yaratması, ruhi ve bedenî faziletler vermesi, nusret ve kararlılık lütfetmesi, kalplerini kötü düşüncelerden koruması ve tevfiik bahşetmesi anlamlarını karşılamaktadır.¹³³

Günah işlemeye gücü yetmekle beraber günahattan uzak durabilmeyi mümkün kılan meleke olarak da isimlendirilen ismet, peygamberlere mahsus bir lütuf olup Allah'ın peygamberlerini murakabe altında tutması ve onları günahlardan korumasıdır. İsmet ile tevfiik arasında günah işlemeye engel olması yönüyle bir benzerlik bulunmaktadır. İsmet de tevfiik de kulların bazıları için Allah'ın lütfudur. Ama ismet daha özel mahiyette olup kullar içerisinde sadece peygamberlere has kılınan özel bir lütuftur. Bununla beraber ismet genelleştirilirse tevfiik de genelleştirilmiş olur.¹³⁴ Örneğin Cübbai, ismet, Allah'ın lütuflarından bir lütuftur der. Mu'tezile mezhebinde bir grup, ismeti, masum olanlar için Allah'ın vereceği bir sevap olarak değerlendirmiştir. Onlara göre ismetin iki çeşidi vardır. Birinci tür ismet; davet, beyan, nehy, va'd ve va'îd şeklindedir. Bu tür ismet, kâfirlere de yapılmıştır ama bir kâfir hakkında "o, masumdur" denilemez. Zira Allah, kâfiri masum kılmıştır ama o, masum olmamıştır. İkinci tür ismet ise müminlere yapıldığı şekliyle ortaya çıkar. Allah Teâlâ, imanları sebebiyle müminlere lütuflarda bulunarak, onlara olan desteğini ve inâyetini arttırmıştır. Bu nedenle ismet konusunda müminler farklı kategorilerde bulunup birbirlerinden üstün olabilirler. Ayrıca, kullara verilen bu ismet, müminin imanının kemaline; kâfirin ise küfrünün artmasına neden olur. Kâfir ismetten mahrum kalırsa küfür işlemiş olur. Bu nedenle Allah Teâlâ, istifade edeceğini bildiği kişiye ismeti lütfeder, küfrünü arttıracığı bildiği kişiyi de ismetten mahrum bırakır.¹³⁵ İsmet, bir kulun günah işlemeye güç yetirebildiği halde, Allah'ın bu kulda günahı yaratmamasıdır. Mu'tezile de ismeti bu anlamda yorumlar: İsmet olayında kişi, imtihan çerçevesinde irade ve ihtiyar gücüne sahiptir. Ama kendisine verilen lütuf sayesinde iyi şeyler yapmaya ve kötü şeylerden uzak kalmaya sevk olunur. İmam Mâturîdî de "ismet, mihneti ve teklifi ortadan kaldırmaz" demek suretiyle bu konuya işaret etmiştir.¹³⁶ İsmeti, insanın bedeninde var

¹³² Topaloğlu – Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 163; Bulut, Mehmet, 'İsmet', DİA, XXIII/ 134,136; Karaman, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 324.

¹³³ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, II/438.

¹³⁴ Altıntaş, "Tevfiik-Hızlân, Lütuf," s. 433, 434.

¹³⁵ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/327

¹³⁶ el-Mâturîdî, *Te'vilat*, I/88.

olan bir özellik olarak düşünüp, bu özellik sayesinde o kişinin artık günah işlemesinin mümkün olmayacağını kabul edenlerin görüşünün ise kabul göreceği tarafı yoktur. Zira günah işlemesi imkânsız olan birisini dini hükümlerle mükellef kılmak ya da ona bunları yaptığı için sevap vermek doğru olmaz. Bu nedenle Ehl-i Sünnet imamları, ismeti sadece peygamberlere ait bir özellik olarak kabul etmişlerdir.¹³⁷

Peygamberlerin, nübüvvetin yani vahyin öncesi ve sonrasında küfür ve şirkten korundukları hakkında ümmet görüş birliği içerisinde¹³⁸ ve buna Kur'an'da işaret edilmektedir.¹³⁹ Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin nübüvvetten önce de yaşadıkları toplum içinde saygın, güvenilir, iffetli kişiler olarak kabul gördüklerine, hatta korunmuş olduklarına dair ifadeler de rastlanmaktadır.¹⁴⁰ Ehl-i sünnet ve Mu'tezile imamları, ismeti sadece peygamberlere has bir sıfat olarak kabul ederken Şii uleması, imamları da masum olarak kabul etmişlerdir. Mâtürîdîler, ismetin, peygamberin iradesini ortadan kaldırmadan hayra sevk edici, kötülüklerden de alıkoyucu tarzda bir etkisinin olduğunu ve mihneti asla yok etmeyeceğini söylerler. Onlara göre peygamberlerin masumiyeti, taate zorlamaz, günahlardan da aciz bırakmaz. Peygamberler, nübüvvet dönemlerinde mutlak olarak büyük günahlardan, kasten de küçük günahlardan korunmuşlardır. Eş'arîler ise peygamberlerin ismetini, Allah'ın onlarda taati ve kötü işlerden uzak kalmayı yaratması şeklinde algılamışlardır. Onlara göre ismet, peygamberleri kötülüğe meyletmekten öylesine korur ki onlar günah işlemeye güç yetiremezler. Mu'tezile mezhebine mensup imamların çoğu, Peygamberlerdeki masumiyetin, buluş çağıyla; Ehl-i Sünnet imamlarının çoğunluğu ile Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50 [?]) ve Ebû Ali el-Cübbâ'î'den oluşan büyük grup nübüvvetle; Şia imamları ise doğumla beraber başladığını söylemişlerdir.¹⁴¹

2.8. Temkîn

Daha çok tasavvuf terimi olarak meşhur olan bu kelime, sözlükte yerleşmek, sabit olmak, istikamette karar kılıp sağlam durmak ve bir kimseyi bir şeye muktedir

¹³⁷ et-Teftazânî, Sa'duddîn, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi, Şerhu'l-Akâid*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s. 264.

¹³⁸ Karaman, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 324. Bulut, 'İsmet', DİA, XXIII/ 134,136;

¹³⁹ Bakara, 2/21; Nisâ, 4/36; Enbiyâ, 21/25; Zümer, 39/65.

¹⁴⁰ Hûd, 11/62; Yûnus, 10/16.

¹⁴¹ Bulut, 'İsmet', DİA, XXIII/ 134-136; Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 163; Karaman, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 324; Gölcük, Şerafettin – Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Kitabevi Yayınları, Konya, 1996, s. 227.

kılmak anlamlarına gelmektedir.¹⁴² Kelam ilminde ise temkîn, Allah'ın, yükümlü tuttuğu vecibeleri, kullarının yerine getirmesine imkân vermesi, yani kulları için görevin ifâsını mümkün kılmasını ifade eder. Basra Mu'tezilesince kullarına temkîn vermek, Allah'ın yapmak durumunda olduğu bir görevidir. Onlar, yaratılmak ve mükellef tutulmak, dinde ikdar ve temkîni aslah olarak kabul etmişlerdir.¹⁴³ Onlara göre, dünya işleri ile ilgili değil de din ile ilgili hususlarda kullar için aslah olanı yapmak Allah'a vaciptir. Yani aslah, din hususunda kul için dininde en faydalı olandır. Dolayısıyla teklif vaki olduktan sonra kulu itaate yaklaştırıp, günah ve isyandan uzaklaştıracak şekilde yardım etmek gerekir. Bu meyanda nihayetsiz lütufta bulunmak, dinin gereğini eda edecek gücü ve kudreti kullarına vermek Allah'a vaciptir.¹⁴⁴ Kâdî Abdülcebâr, konuya temasında teklifin başlamasıyla birlikte teklife yönelik unsurların Allah'a vücûbiyet ifade ettiğini düşünür. Ona göre Allah'a vacip olan şeyler, sadece teklifin vacip kıldığı konularla alakalıdır. Bunlar da sorumluluğu yerine getirmesi için imkân verilmesi anlamına gelen temkîn, lütuf, hak edene sevap ve çekilen açılara karşılık mükâfat vermek gibi hususlardır.¹⁴⁵

2.9. Hızlân

Hızlân, (خذلان) tevfiğin zıddı anlamında kullanılan bir terimdir. Yardımı terk etmek, yardımı umulanın yardımını terk etmesi, kudretin ma'siyete harcanması, kudretin hayra uygun olmayışı, Allah'ın ma'siyet için kula kudret vermesi gibi anlamlara gelen hızlân, Allah'ın güç vermekle beraber itaat etmeyen, günahkâr kimseden yardım ve desteğini çekmesidir.¹⁴⁶ İmam Cüveynî tevfiği, insanda itaat etme kudretinin yaratılması olarak tarif ederken, hızlânı ise ma'siyet işleme kudretinin yaratılması olarak izah etmiştir.¹⁴⁷ Kur'an'da geçtiği ayetlerde zafer ve başarıya ulaşmak için Allah'a tevekkül etmenin, O'nun nusret ve lütfuna güvenmenin önemine dikkat çekilmiş, tevekkülün ihmali durumunda ise Allah'ın yardımından mahrum kalınacağına işaret edilmiştir.¹⁴⁸

Kelam ekolleri hızlân kavramına farklı anlamlar yüklemişlerdir. Hızlânı Mu'tezile, "Allah'ın müminlere verdiği lütuftan kâfirleri mahrum bırakması" olarak

¹⁴² el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, s. 60.

¹⁴³ Aydın, Ali Arslan, *İslam İnançları ve Felsefesi (İlm-i Kelam)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1964, s. 280, 283.

¹⁴⁴ Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, s. 280, 281.

¹⁴⁵ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XIV/53, 70-1; Brunschvig, "Mu'tezile ve Aslah", s. 244.

¹⁴⁶ Altıntaş, "Tevfik-Hızlân, Lütuf", s. 433.

¹⁴⁷ el-Cüveynî, *el-İrşad*, s. 254.

¹⁴⁸ Bkz. Âli İmrân 3/160.

tarif ederken; Mâturîdîler, “kulun Allah’ın rızasına muvafık işlerde muvaffak kılınmaması”; Eş’arîler, “kâfirlerin inkâra muvaffak kılınması”; Cebriyye, “küfrü Allah’ın yaratması;” İbn Hazm ise “kâfirler için küfrün kolaylaştırılması” şeklinde yorumlamışlardır.¹⁴⁹ İmam Mâturîdî’ye göre tevfiik, Allah’ın hayırlı bir ameli ve bu ameli neticelendirme kudretini aynı anda yaratmasıdır. Hızlân, hayırlı amel ile onu eda etme kudretinin bir arada yaratılmamasıdır.¹⁵⁰ Kul secdesini Allah’a yaparsa bu bir taat olur. Ancak aynı secde bir puta yapılacak olursa bu da masiyet olur. Aslında secde aynı secdedir ve secdeye ait kudrette bir değişiklik yoktur. Kudret taat nitelikli bir fiille beraber olursa tavfiik, masiyet nitelikli bir fiille beraber olursa hızlân adını almış olur.¹⁵¹ Eş’arîler hızlân kavramıyla birlikte bir de hırmân kavramını kullanırlar. Onlara göre hızlân Allah’ın kâfirleri küfre muktedir kılması iken hırmân, Allah’ın kâfirlere isyan ve itaat etmeme kudretini vermesidir.

Kul, Allah’ın rızasına uygun olmayan fiili işlemeye yöneldiğinde, kendisini bu günaha düşmekten koruyacak lütuftan mahrum kalması olayı hızlân olarak isimlendirilmiştir. Ehl-i sünnet inancına göre hızlân olayında Allah, özgür iradesiyle günahı kasteden kuluna, bu günahı işlemek için bir kudret yaratır. Ama bu kudreti yaratmak kula destek olmak değil aksine kulun o günahı işleme noktasında yardımsız bırakılmasıdır. Kur’an’da “*Allah yoldan çıkmış kimselerden razı olmaz*” gibi ayetlerde izah edildiği şekliyle Allah kullarının küfür ve günahı tercih etmelerine rıza göstermez.¹⁵² Hem iyilik yapma hem de kötülük işleme hususunda muhayyer bırakılan ve muktedir kılınan insanın Allah’ın rızasına muvafık olan yolda ilerleyebilmesi için lütüfa nail olmak çok kıymetli bir ikramdır. Bununla beraber, Allah’ın kulunu içsel ve çevresel faktörlerin yanıltıcı etkileriyle baş başa bırakması demek olan hızlân ise kul açısından açık bir mahrumiyettir.¹⁵³

¹⁴⁹ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 126, 127.

¹⁵⁰ el-Mâturîdî, *Te’vilat*, III/260.

¹⁵¹ es-Sâbûni, Nûreddin, (ö. 580/1184), *Mâturîdiye Akaidi*, Trc. Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 132.

¹⁵² Tövbe 9/96; Nisâ 4/108; Zümer 39/7.

¹⁵³ Altıntaş, “*Tevfiik-Hızlân, Lütuf*,” s. 433; Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 126-127.

BİRİNİCİ BÖLÜM

LÜTFUN KELAMÎ SÜRECİ VE VÜCÛBİYET KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

1. MU'TEZİLE KELAMINDA LÜTUF TEORİSİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Mu'tezile mezhebinin en önemli prensiplerinden olan “adalet ilkesi”, Allah’ın âdil ve hakîm bir varlık olması itibariyle O’nu bütün kötülüklerden uzaklaştırıyor, hiçbir çirkin işin, zulmün, abes eylemin O’ndan sadır olamayacağını, fiillerinin hepsinin güzel, hikmetlerle dolu, bir maksada mebni ve isabetli olacağını ön görüyordu. Aslında ümmetin kahir çoğunluğu, Allah Teâlâ’nın adâlet ve hikmetle mevsuf, zulüm ve sefehten ise münezzehten bulunduğu noktasında ittifak etmiştir. İhtilaf, ta'dîl ve tecvîr meseleleri içinde hangi şeyin âdâlet veya zulüm, hikmet veya sefeh olduğu ve bunların Yüce Allah'a nisbet edilip edilemeyeceği konularında söz konusudur.¹⁵⁴ Bu meyanda Mu'tezile'ye göre zulüm gibi kötü şeyler, Allah’ın değil kulların fiillerinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden Allah’a zulüm ve sefeh izafe etmeye kalkışan, adalet sözünün dışına çıkmış demektir. Zira Kuran-ı Kerim’de Allah’ın kullarına zulmedici olmadığı, aksine kulların kendilerine zulmettikleri net ifadelerle açıklanmıştır.¹⁵⁵ Dolayısıyla Allah, ancak hayrı diler ve hayrı yapar. Asla şerri irade etmez ve yapmaz. O, fiillerinde daima kullarının maslahatını gözetir, onların hayrını diler, onlara cömert davranır, onları görüp gözetir, onlardan yardımını esirgemez. Ayrıca Mu'tezile'ye göre kulların ihtiyari fiillerini Allah Teâlâ’nın yaratması, sonra da bu fiillerden kötü olanlara mukabil onları cezalandırması zulümdür, hikmetsizliktir. Aksine, bu fiillere karışmayarak tamamen kulun müstakil irâdesine terk etmesi de adâlettir.¹⁵⁶ İşte “Lütuf” kavramı, Allah Teâlâ’nın yaratmış olduğu kullarına yaptığı ilahi yardımın mahiyeti ve tesiri üzerinde yapılan tartışmalar zemininde neşet etmiştir. Mu'tezile âlimleri Allah’ı âdil olarak vasıflarken O’nun fuzuli bir iş yapmadığını, her fiilinde bir hikmetin

¹⁵⁴ es-Sâbûni, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 127.

¹⁵⁵ Bk. Fussilet 41/46; Nahl 16/118.

¹⁵⁶ el-Mâturîdî, Ebû Mansur, (ö. 333/944), *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, Trc: Bekir Topaloğlu, TDVİSAM Yayınları, Ankara, 2005, s. 222; Bebek, Adil, *Mâturîdî'de Günah Problemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1998, s. 274; es-Sâbûni, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 127.

bulduğunu ve bütün fiillerini hikmeti gereğince doğru ve iyi olarak icra ettiğini kabul ediyorlardı. Allah Teâlâ bu yönüyle daima iyi olanı yapar, kulları için de en uygun olanı yaratır ve onlara inâyetini esirgemez.

Hicri ikinci yüzyılda Mu'tezile kelamcılarında olan İbrâhim en-Nazzâm (ö. 220-230/835-844 arası) ve Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'ın (ö. 235/849) ortaya koyduğu; "Kullar hakkında en uygun, en faydalı ve en iyi olan şeyi (aslah) yaratması Allah'a vaciptir" fikri, Mu'tezile arasında ilgi gördü. Onlar bu kavramı Allah'ın adaletini temellendirme bağlamında kullanmışlardı. Buna göre Allah, kulları için zararlı veya salah olmayan şeyleri yaratmaz. Aksini iddia etmek de zaten O'nun âdil oluşuyla bağdaşmazdı. Ebû'l-Hüzeyl, Allah'ın kulları için en uygun (aslah) olanı yaratmasının vacip olduğunu, aslahı terk etmesinin caiz olmadığını kabul ederken¹⁵⁷; Nazzâm, en uygun olanı değil de uygun ve faydalı (salâh) olanı yaratmanın Allah'a vacip olduğunu söylemiştir. Ona göre, Allah'ın sahip olduğu lütfun bir sınırı yoktur. Bununla beraber Allah'ın yaptığı lütuftan daha iyisi (aslah) de yoktur. Sadece Allah'ın yaptığı lütfun benzerleri ve her benzerin de başka benzerleri söz konusudur.¹⁵⁸ Neticede Nazzâm, Allah'ın yapmış olduğundan daha iyisini veya daha düşüğünü yapmaya kadir demenin doğru olmadığını kabul etmektedir. Zira düşük olanı yapmak bir eksikliği, daha iyisini yapmaya kudreti varken bunu yapmayıp esirgemek de cimriliği tazammun eder. Hâlbuki Allah, sadece kemal işler ve O'nun kabih iş yapacağını düşünmek yanlış olur. Allah, zulüm ile nitelenemez. Bu yüzden, müminin, yapmış olduğu bunca ibadete rağmen cehennemde ebedi olarak kalacağı düşüncesi kabul edilemez. Allah'ın zulmetmesini veya cennet ehlini cehenneme sokmasını düşünmek yanlış bir düşüncedir.¹⁵⁹ Ebû'l-Hüzeyl ise yaptıkları yönüyle her şeyin en mükemmelini yaptığından Allah'ın aslahı yapmaya kadir olmakla vasıflandırılmayacağını kabul etmektedir. Ancak o, Nazzam'dan farklı olarak Allah'a acziyet isnat edilmesi endişesiyle Allah'ın yaptıklarının benzerlerini veya daha düşüğünü yapmaya kadir olarak vasfedebileceğini kabul etmiştir.¹⁶⁰ Ona göre, Allah'ın kadir olduğu lütfun bir sınırı, bir bütünü ve bir toplamı (gâye, küll ve câmî) vardır ve Allah'ın yaptığı bu şeyden daha iyi hiçbir şey yoktur. Nazzam ise Ebû'l-Hüzeyl'in Allah'ın sahip olduğu

¹⁵⁷ Yurdagür, Metin, "Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf", DİA, İstanbul, 1994, X/331.

¹⁵⁸ el-Eş'arî, *Makâlât*, II/249.

¹⁵⁹ el-Eş'arî, *Makâlât*, II/249.

¹⁶⁰ el-Eş'arî, *Makâlât*, II/249.

lütüfla ilgili yapmış olduğu tahdidi, dolayısıyla bu durumun sonluluk olmayacağına dair fikrini kabul etmez. Yukarıda da izah edildiği gibi ona göre Allah'ın yaptığı lütuf en iyisidir ve daha iyisini yapabileceğini düşünmek yanlıştır. Allah, eylemlerini sınırlayıcı bir tahdit söz konusu olmadan mutlak kudretiyle irade eder ve kullarının yararına olan ve bir birine benzeyen emsal eylemleri tercih ederek yaratır.¹⁶¹

İmam Eş'arî'nin belirttiğine göre, Mu'tezile kelamcılarının ekserisi, ilahî aslahı, insanların dini-ahlaki hayatıyla sınırlamışlardır. Onlar, "Allah'ın kulları için yaptıklarından daha iyisini yapmaya kâdir olup olmadığı" hususunda, Allah'ın yaptığı şeylerin hadsiz, hudutsuz ve nihayetsiz bir şekilde benzerlerini yapmaya kadir olduğunu ancak daha iyisini, daha güzelini, daha üstününü yapmasının söz konusu olamayacağını kabul etmişlerdir. Zira böyle bir düşünce Allah'ın cimriliğini çağrıştırmakta, bir takım yanlış düşüncelerin gelişimine kapı aralamaktadır. Ayrıca mahlûkatın son hali, mükemmelliğin ileri bir boyutunu tahayyül etmeye dahi bir şey bırakmamıştır. Dolayısıyla onlara göre eşyanın en mükemmeli en son olanıdır.¹⁶² Bu bilgiye göre Mu'tezile mezhebine mensup âlimler, Nazzam'ın düşüncesine yakın bir fikri benimsemişlerdir.

Mu'tezile'nin Basra Okulu nezdinde yukarıda ismi geçen iki âlimin öncülüğünde doğup gelişen aslah prensibi, genel kabule doğru giderken bu düşünceye itiraz edip ilk karşı çıkan ve lütuf teorisi hususunda derli toplu malumatlar sunan mütekellim, tevellüd nazariyesinin mucidi ve Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün kurucusu olan **Bişr b. Mu'temir**'dir (ö. 210/825).¹⁶³ Temelde Mu'tezile'nin görüşlerini benimseyen Bişr, bazı konularda Basra ekolünden farklı düşünmüştür.¹⁶⁴ Bişr, Allah'ın kulu için en iyi ve en faydalı olanı yaratması demek olan aslah teorisine karşı lütuf prensibini, insan sorumluluğunun sınırlarını belirlemek için de tevellüd teorisini getirmiştir.

¹⁶¹ Brunschvig, "Mu'tezile ve Aslah", s. 240.

¹⁶² el-Eş'arî, *Makâlât*, I/313.

¹⁶³ Tam adı Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Hilâlî el-Bagdâdî olan Bişr b. Mu'temir, Şehristânî'ye göre Mu'tezile âlimlerinin en faziletlisidir. Hem kelâmcı hem de şair olarak ün kazanan Bişr'in, Kelâmcılığını ortaya koyan ve itikâdî görüşlerini ihtiva eden birçok eseri olduğu kaydediliyorsa da bunların hiçbiri günümüze kadar gelmemiştir. Bu sebeple onun kelâmî görüşleri, sadece muhaliflerinin kitaplarından öğrenilebilmektedir. Bkz: eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Thk.: Ahmed Fehmi Muhammed, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, I/56.

¹⁶⁴ Tunç, Cihat, "Bişr b. Mu'temir", DİA. İstanbul, 1992, VI/224.

Bişr, irade sıfatına bağlı bir problem olan aslah prensibini kesin olarak reddetmiştir. Ona göre, aslah prensibi doğru olsaydı, Allah'ın bütün kullarını cennette yaratıp, orada yaşatması gerekirdi.¹⁶⁵ Bu yüzden o, insanlar hakkında en iyi ve en faydalı olanı yaratmanın Allah için bir zorunluluk değil de O'nun insanlara bir lütfu olduğunu öne sürdü.¹⁶⁶ Allah, insanlara sürekli iyilik yapmak, onlar için daima aslah olanı yaratmak zorunda değildir. Allah mutlak kadirdir ve her zaman yapabileceği daha iyi bir şey vardır. Allah'ın iyiye olan bu sonsuz kudreti sebebiyle fazileti ve lütfu bitip tükenmek bilmeyeceğinden herhangi bir fazilet hakkında bu en iyisidir, en güzeldir demek de yanlış olur. Bu nedenle “kulları için aslah olanı yapmak zorundadır” fikri kabul edilemez.¹⁶⁷ Ayrıca Mu'tezile nezdinde genel kabul gören aslah prensibi, yaşadığımız dünyanın gerçekliği ile de çelişki arz etmektedir. Allah, kulları için en faydalı olacağı hususunda şüphe taşımayan “insanları cennette yaratıp orada yaşatma” işini yapmamıştır. Dolayısıyla, Allah'ın dinî vecibelerini ifa edebilmeleri için kullarına uygun şartları sağlaması yeterlidir. Bu, özgür iradeleriyle fiillerini işleyebilecekleri kudret ve kabiliyetleri kullarına vermek ve kabihten uzaklaşıp itaate yönelmelerini kolaylaştırmak için davet ve risâlet yoluyla kendilerini düzeltmelerine fırsat tanımaktır. Aslında vahiy ve Risâlet gelmezden önce de düşünen biri, fikir ve istidlal vasıtasıyla Allah Teâlâ'yı bilebilirdi.¹⁶⁸ Ancak Allah'a bu meyanda vacip olan, kullar için dinlerinde aslah olanı yapması, onları mükellef kıldığı dini yükümlülükleri edası sırasında işin kolaylaşması için lütfu ihtiyaç duydukları hususlarda onların mazeret ve itiraz vesilelerini ortadan kaldırmak için lütufkâr davranmasıdır.¹⁶⁹ Allah, bunun gereğini de en mükemmeliyle yapmış ve her hangi bir mazeret ileri sürmeye fırsat bırakmamıştır.

Bişr b. Mu'temir, diğer Mu'tezile ekolü mensuplarının aksine Allah'ın kullarına aslah ile muamele ederek lütufta bulunmasının bir zorunluluk olmadığını net bir şekilde ifade ederken aslah prensibinin Allah'ın kudret ve iradesini sınırladığı fikrinden hareket ediyordu. Ayrıca Bişr, Allah'ın lütfetmesi durumunda kulun zorunlu olarak iman edeceği ve kulun iradesini kısıtlayacağı ve ilca durumuna düşeceği endişesiyle de bu

¹⁶⁵ Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadîs*, Kitâbiyât, Ankara, 2004, s. 70.

¹⁶⁶ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/313.

¹⁶⁷ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/313.; Watt, W. Montgomery, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, Çev., Arif AYTEKİN, İstanbul 1996, s. 95.

¹⁶⁸ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/57.

¹⁶⁹ eş-Eş'arî, *Makâlât*, I/313.

düşüncenin karşısında duruyordu. Zira bu durumda küfredeni imana ve günahkârı tövbeye sevk edecek bir zorunluluk nedeniyle âlemde O'na isyan eden hiçbir kulun bulunmaması gerekirdi. Hâlbuki Allah, her mükellefe iyiyi, güzeli ve yapması gerekli olanı tercih etmesini sağlayacak lütufta bulunmaya muktedirken bu lütfu ihsan etmemiştir. Ama bununla beraber insanı akıl ve peygamber vasıtasıyla iman etmeye muktedir kılmıştır. Şu gün itibarıyla insanların bir kısmının itaatkâr, bir kısmının âsi olduğunu göz önünde bulunduracak olursak lütfun Allah'a vacip olmadığını anlamış oluruz.¹⁷⁰ Aşağıda da geleceği üzere Bişr, bu görüşlerinden dolayı Kâdî Abdülcebbâr tarafından tenkit edilmiştir.

Bişr'e göre Allah'ın kullarının kötülüğüne vesile olacak şeyleri yarattığını düşünmek de caiz olmaz. Ancak Allah, kulu için hayra vesile olacak şeyleri yaratır ve bu O'na vaciptir. Bu yüzden bütün insanlar, dinleri ile alakalı konularda Allah'ın kendileri için en hayırlı olanı yaratmasını O'ndan haklı olarak isteyebilirler. Örnek olarak, Allah'ın emirlerini yerine getirmede kendilerine engel olan, başarısızlığa yol açan bütün zaaf ve takatsizliklerinin ikmalini ümit edebilirler. Bununla beraber Allah, insanlar için daima aslah olanı yapmaya mecbur değildir.¹⁷¹ Bişr, böylelikle aslah fikrini kabul etmeyerek insanlar hakkında en faydalı ve iyi olanı yaratmanın Allah için bir vazife değil de Allah'ın insanlara bir lütfu olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle Mu'tezile'nin Bağdad ekolü içerisinde "hem dinî hem de dünyevî konularda "kulları için en faydalı olanı yaratmasının Allah'a vacip olduğunu" iddia eden Ashabu'l-Aslah'tan ayrılarak kendisi 'Ashabu'l-Lütuf'tan sayılmıştır.¹⁷²

Bişr, aslah prensibini reddedip lütuf ilkesi bağlamında konuyu açıklarken, kâfir olarak ölüp ve ebediyen cehenneme girecek kimselerle ilgili ince bir meseleyi de düşünür. Ona göre Allah'ın bu insanlar için aslah olanı yarattığını söylemek zordur. Çünkü bunlardan bazıları daha çok yaşamış olsalardı iman edebilirlerdi veya ömür verildiği takdirde dünyaya gelecek çocukları içerisinde İslam'ı kabul etmiş kimseler olabilirdi. Dolayısıyla Allah, bu kişiler için aslah olanı yaratmamıştır.¹⁷³ Bu yüzden

¹⁷⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Ta'lik; el-İmam Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hatim, Thk.: Abdülkerim Osman, *Mektebetü'l-Vehbe*, Kahire, 1965, s. 520; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XIII/ 27; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/79.

¹⁷¹ Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 95.

¹⁷² Tunç, "Bişr b. Mu'temir", *DİA*, VI/224.

¹⁷³ Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 95

söz konusu mahrumiyeti yaşamamak için insanlar, sonsuz kerem sahibi olan Allah'ın lütuf hazinesinden dinleri ile ilgili hususlarda bu lütufları istemelidirler.

Bişr'in konuyla ilgili temas ettiği hususlardan biri de Allah'ın lütfunun işlevselliği meselesidir. Ona göre Allah'ın öyle lütufları vardır ki, eğer onu kullarına ikram etse hepsi iman eder. Bişr, ayrıca şunu da belirtir: Allah, iman etmeyeceğini bildiği bir insana, lütfunu ihsan etse bu kişi iman eder hatta ilahi bir lütuf olmadan imana ulaşmanın mükâfatına da hak kazanır. Ne var ki bu lütfunu kullarına ihsanı için Allah'a bir zorunluluk yüklenemez.¹⁷⁴ Daha önce de belirtildiği gibi Allah, mutlak kadirdir, her zaman yapabileceği daha iyi bir şey daima vardır ama Allah buna mecbur kılınmaz. İmam Eş'arî'nin işaret ettiğine göre Bişr, Mu'tezile içerisinde bu şekilde düşünen tek kişidir. 'Allah'ın, iman etmeyeceğini bildiği kişiye iman etmesine yol açacak bir lütufta bulunması caiz midir?' tartışmasında, Bişr b. el-Mu'temir hariç bütün Mu'tezile, böyle bir lütfun olamayacağını söyler. Onlara göre bu şekilde bir lütuf gerçekleşecek olursa ve Allah, bunu her kâfir için kullanmaz ise kullarının aslahına uygun davranmamış olur.¹⁷⁵

Özet olarak Bişr, lütuf konusunda aşağıdaki fikirleriyle farklılık arz etmiştir:

1. Bişr, Aslah prensibine karşı durmuş ve yerine lütuf teorisini geliştirmiştir.
2. O, Allah'ın, kullar için aslah olanı yapmak bir zorunluluk değil, sadece bir lütuf olduğunu savunur.
3. Lütuf, Allah'a vacip değildir. Lütfun vacip olarak görülmesi durumunda ilahi iradenin insanın iradesi üzerinde zorlayıcı bir etki yapması söz konusu olur.
4. Allah'a vücûbiyet arz eden lütuf, sadece dini konularla alakalı hususlardadır.
5. Yine Bişr, aslah prensibini red bağlamındaki bir takım düşünceler ortaya koymuştur. Bunlar:
 - a. Allah mutlak kadirdir ve iyiye olan sonsuz kudreti vardır. Dolayısıyla O, daima daha bir güzelini yapmaya muktedirdir.

¹⁷⁴ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/313; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/57; Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 95.

¹⁷⁵ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/313.

b. Aslah prensibi, yaşadığımız dünyanın gerçekleriyle de tenakuz arz etmektedir.

i. Bu meyanda Allah, kendileri için mutlak aslah olan insanları cennette yaratma işini yapmamıştır.

ii. Dünya insanların bir kısmı itaatkâr bir kısmı da isyankâr tavırlar sergilemektedir. Hâlbuki bir kulun taata yönelmesi aslah iken, Allah, o kul için aslah olanı terk etmiştir. Demek ki aslah, vücûbiyet kapsamına girmeyen bir konudur.

iii. Allah, kâfir olarak ölüp ebediyen cehennemde kalacak kimsenin yaşamını uzatıp imanına fırsat verseydi, ya da ömrünün uzamasıyla doğacak çocukları içerisinde iman edecekler çıksaydı elbette onun için bu aslah olurdu. Hâlbuki bu durumda niceleri vardır.

6. Allah'ın öyle lütufları vardır ki, eğer onu kullarına ikram etse hepsi de iman eder ve bu kişi, hatta ilahi bir lütuf olmadan imana ulaşmanın mükâfatına da hak kazanır. Ama Allah için böyle bir lütufta bulunması zorunluluğu yoktur.

7. İnsanoğlu, kendisine vahiy ve risâlet gelmezden önce de düşünen biri fikir ve istidlal vasıtasıyla Allah Teâlâ'yı bilebilirdi.

Mu'tezile mezhebinde lütuf konusunda söz söyleyenler arasında dikkat çeken bir başkası da Bağdat Mu'tezilesi'ne bağlı kelâm ve fıkıh âlimi olan **Ca'fer b. Harb**'tir. (ö. 236/850-51[?]) Ca'fer, Mu'tezile âlimleri içerisinde, Bişr b. Mu'temir'in Allah'ın insana vermeye muktedir olduğu lütuflarla ilgili görüşlerini kabul eden tek kişidir.¹⁷⁶ Bişr gibi O da Allah'ın sıfatları dâhil bütün dinî hükümlerin akıl tarafından vahye gerek kalmaksızın bilinebileceğini söyler. Bununla beraber o, bu konularda farklı yorumlar da getirmiştir. Örneğin ona göre Allah'ın lütfuyla kâfir imana gelir ama onun imanı, Allah'ın lütfu olmaksızın meydana gelen imanın sahip olduğu faziletin seviyesine erişemez ve aynı mükâfata ulaşamaz.¹⁷⁷ Allah kulları için daima en iyi olanı yapar ve onları en yüksek makama, en çok sevaba namzet kılar. Ca'fer'in yaşam tarzının motifleri, görüşlerinde tespit edilebilmektedir.¹⁷⁸ O, bir çaba göstermeden, uğrunda eza

¹⁷⁶ Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 95; Tunç, Cihat, “Ca'fer b. Harb”, DİA, İstanbul, 1992, VI/550.

¹⁷⁷ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/289

¹⁷⁸ Tam adı Ebû'l-Fazl Ca'fer b. Harb el-Hemedânî'dir. Ca'fer'in düşünce mantalitesiyle yaşam tarzının uyum içerisinde olduğunu görüyoruz. İlim, dirayet, ibadet ve zühdüyle meşhur olan Ca'fer b. Harb'in hayatına baktığımız zaman daima takvaya namzet olduğunu anlıyoruz. Kendisi bu konudaki hassasiyetini, devlet yönetiminde görev alan babasından kalan elbiseler ve eşyalar dâhil bütün mirası, haram bulaşmış olma endişesiyle fakirlere dağıtmaya kadar götürmüştür. Bir tartışma için çağrıldığı

ve cefaya katlanmadan ya da bir imtihandan geçmeden lütufla elde edilen imana fazla değer vermemektedir. Zira ilâhî lütfu mazhar olarak iman etmiş olmak, iman etmenin değerini düşürür. Ona göre Allah Teâlâ, kâfirlerin kendi iradeleriyle iman etmelerini sağlayacak lütuflara sahiptir. Ancak bu lütufları kâfirlere vermesiyle gerçekleşecek imanla mükâfat hak edilemez.¹⁷⁹ Konu şöyle de izah edilebilir: Allah, insanlar için en iyi olanı yapmış olmakla birlikte insanlar, Allah'ın lütfu olmaksızın iman etmeleri halinde, daha çok meşakkate sebep olduğundan daha fazla mükâfata layık olurlar. Bu aslah prensibine bir nakisa getirmez. Allah'ın insanlar için aslah olanı yapması demek, onların, bir takım emir ve yasaklarla mükellef tutulmalarıyla beraber bu emir ve yasakları ifa edebilecek yeterli donanımla yaratılmaları demektir. İnsanlara sorumluluklarının farkına varıp mükellefiyetlerini yerine getirebilecekleri kadar kuvvet verilmesi, onlar hakkında en iyi olanın yapıldığını gösterir.¹⁸⁰ Ancak Ca'fer'in yukarıdaki bu görüşünden vaz geçip görüşünü revize ettiği de rivayet edilmiştir.¹⁸¹

Cafer, Allah'ın insanın fiillerini razı olduğu şeye muvafık kılması anlamındaki tevfiik ve yol gösterme anlamındaki teşdidi (Sedd'den hayırlı işe doğru yöneltme), Allah'ın bir lütfu olarak değerlendirmiştir. Ancak bunlar, insanı itaate zorlamayan, ilcaıyı gerektirmeyen bir niteliktedir. İnsan taat işlediği zaman, bunlarla Allah'ın kullarına yol gösterdiği ve taate muvaffak kıldığı anlaşılır.¹⁸² Ne var ki Cafer'in algısında lütuf, kişiye iman etmesi için yapacak oldukça az şey bırakan, neredeyse ilca sınırına yaklaştıran bir ilahi yardım şeklini almıştır. Değer ifade eden ve muteber olan iman, insanın kendi gayretiyle gerçekleşen imandır. Cafer bunu zımnen kabul eder. Böylelikle ihtiyarî fiil ile gayr-i ihtiyarî fiil (yahut cebir altında yapılan fiil) arasındaki fark, Bişr ile Cafer arasında daha net olarak anlaşılır duruma gelmiştir.¹⁸³

Cafer, Allah'ın aslah olanı yaptığını kabul eder. Allah, insanı mükâfat makamında en güzel ve en yüce bir menzile koyar ki bu makam bütün mükellefiyetlerin hedefidir. Şöyle ki insanın üzerine yüklenmiş bir takım görevlerinin olması ve bu

sarayda, Halife Vâsık'ın arkasında namaz kılmaz. Ömrünün sonlarına doğru sahip olduğu her şeyi terk eder. Bkz: Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Thk.: Fuad Seyyid, Tunus 1406/1986, s. 282; Hansu, *Mu'tezile ve Hadîs*, s. 72.

¹⁷⁹ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/313.

¹⁸⁰ Tunç, "*Ca'fer b. Harb*", DİA, VI/ 550.

¹⁸¹ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/313; Brunshvig, "*Mu'tezile ve Aslah*", s. 241.

¹⁸² el-Eş'arî, *Makâlât*, I/326

¹⁸³ Montgomery Watt, Cafer'in bu konudaki mantığını takdirle değerlendirmektedir. Bkz. Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 96.

görevleri yerine getirebilmesi için kendisine kudret verilmesi, daha sonra bu görevleri yerine getirdiği takdirde cennetle mükâfatlandırılacak olması, hak edilmemiş ilahi özel bir lütufla cennette yaratılmış olmaktan çok daha iyidir. İnsanın, kendisine tevdi edilen kudreti yanlış kullanmış olmasından sonra ortaya çıkan kötülükler ancak bu şekilde izah edilebilir hale gelir. Hıristiyan Batı'daki benzer görüşlerin durumunda olduğu gibi, kişinin kendi başına Cenneti kazanacak olan kudretine daha çok önem verilir.¹⁸⁴

Temel itikadî konularda Mu'tezile'nin görüşlerine uyan Ca'fer b. Harb, Allah'ın zâtı yanında sıfatlarının da bulunduğu noktasında Ehl-i sünnet'e yakın bir görüş benimsemiştir. Onun lütuf nazariyesinde olduğu gibi bazen Basra ve Bağdat Mu'tezilesi'nin görüşlerini uzlaştırmaya çalıştığı gözlenmektedir.¹⁸⁵

Özet olarak Cafer b. Harb lütuf bahsinde aşağıda verdiğimiz şu görüşleriyle farklılık arz etmektedir;

1. Allah'ın sıfatları dâhil bütün dinî hükümler, akıl tarafından vahye gerek kalmaksızın bilinebilir;
2. Bu yüzden Allah'ın lütfu olmaksızın ulaşılan imanın fazileti, lütfun desteğiyle gerçekleşen imanın değerine göre çok daha fazladır;
3. Bu durumda lütuf vermek Allah'a vacip olmaz.
4. Allah Teâlâ, kâfirlerin kendi iradeleriyle iman etmelerini sağlayacak lütuflara sahiptir. Bu lütufla kâfir imana gelir ama onun imanı, Allah'ın lütfu olmaksızın meydana gelen imanın sahip olduğu faziletin seviyesine erişemez ve aynı mükâfata ulaşamaz.
5. Lütuf, kişiye iman etmesi için yapacak oldukça az şey bırakan, neredeyse ilca sınırına yaklaştıran bir ilahi yardım niteliğindedir. Lütuf kulun özgür iradesini sınırlar.

Bağdat okulunda yeni gelişen lütuf teorisine Cafer b. Harb gibi katkı sağlayanlar olduğu gibi bu bölgede 'Allah'ın en iyiyi yapmak mecburiyetinde olduğu' akidesini yaygınlaştıranlardan **Ca'fer b. Mübeşşir** (ö. 234/848-49) gibi lütuf nazariyesini eleştirenlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Ca'fer b. Mübeşşir'e göre İlâhî irade, insanı

¹⁸⁴ Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 97.

¹⁸⁵ Tunç, "Ca'fer b. Harb", *DİA*, VI/ 550.

kötülük yapmaya ve inkâra zorlamaz.¹⁸⁶ Dolayısıyla Allah'ın, bir yönüyle kötülük ve inkârı yasaklarken diğer taraftan kişiyi bunları yapmaya mecbur bırakması ilâhî hikmete uygun düşmeyecektir. Bu sebeple ilahi irade, insana istediği şeyi (muradı) zorlayıcı değildir. Yine ona göre bir arpa tanesinin dahi kasten çalınması büyük günah sayılır. Zira kasten işlenen her günah, büyüktür ve onu işleyen fâsıktır, mümin adını taşıyamaz.¹⁸⁷

Mu'tezileden kabul edilmekle beraber birçok esasta Eş'arîler ile uzlaşan ve Ehl-i sünnete yakın görüşler ortaya koyan¹⁸⁸ Hüseyin b. Muhammed **en-Neccar** (ö. 230/845) ve onun Neccâriye diye tanınan takipçileri ise lütuf konusunda Bısr b. Mu'temir'in fikrine paralel bir düşünce ortaya koymuşlardır. Onlar, Kâdir Olan Allah'ın, bütün kâfirlerin iman etmelerini dileyip lütfetmesi durumunda hepsinin mutlaka iman edeceğini söylemişlerdir. Allah, iman etmiş olanlara verdiği lütuflardan kâfirlere de vermeye elbette ki kadirdir. Ancak Allah, kâfirlere güç yetiremeyecekleri bir şeyi teklif etmiştir. Onların buna güç yetirememelerin sebebi ise Allah'ın fitratlarına koyduğu bir yetersizlik ya da uğradıkları afet değildir. Sebep, kâfirlerin kendilerine teklif olunan şeyi uygulamaya yönelmeyip terk etmeleridir.¹⁸⁹ Neccar ve onun takipçilerinin kuramında hadiselerin akışı, tamamıyla Allah'ın kontrolünde gelişmektedir. Bu itibarla insan, Allah'ın murat ettiğine aykırı bir fiil yapamaz. Dolayısıyla bir insanın mümin olması, Allah'ın o kişiye yardım etmesine bağlı iken; kâfir olması da Allah'ın o kişiden yardımını kesmesine (hızlân) bağlıdır. Elbette Allah dileseydi bütün kâfirlere, mümin olmalarına vesile olacak bir lütuf verebilirdi. Ancak Allah öyle yapmamıştır. Dolayısıyla insanların mümin ve kâfir olmalarında etkili olan, geleneksel Mu'tezile görüşünde olduğu gibi insanın kararı değil, asıl tesir eden, bizzat Allah'ın ma'neti ve hızlânıdır.¹⁹⁰

Basra Mu'tezilesini yeniden eski mevkiine çıkartan **Ebû Alî el-Cübbâî** ve oğlu **Ebû Hâşim el-Cübbâî**'nin de lütuf konusunda kayda değer görüşler ortaya koydukları görülmektedir. Ebû Ali El-Cübbâî'ye göre Allah Teâlâ'nın ilmine göre kul için dinde

¹⁸⁶ Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, Çev.; Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 69.

¹⁸⁷ Yüksel, Emrullah, "Ca'fer b. Mübeşşir", DİA, İstanbul, 1992, VI/554.

¹⁸⁸ Öz, Mustafa, "Neccâr, Hüseyin b. Muhammed", DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 481-482.

¹⁸⁹ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/316; Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 135.

¹⁹⁰ Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 136.

aslâh olan şeyleri yapmak, Hak Teâlâ'ya vaciptir.¹⁹¹ Aslında her ikisi de bu görüşe ortaktır. Onlara göre Allah fiilini bir hikmete göre yapar ama O'na asla bu konuda bir zorunluluk yüklenemez. Allah'a vacip olan, insanları sorumlu tuttuğu konularda onlar için en uygun ve yararlı olanı yapmaktır. Bu meyanda insana akıl, fikir ve irade hürriyeti vermesi, peygamberler göndermesi, çocuklara ve delilere sorumluluk yüklememesi, kötülüğe mani olması Allah'a vaciptir.¹⁹² Evet, akıl ve şeriat ile mükellef kılınmayan kullar için ise bir şey yapmak Allah'a vacip olmaz. Allah Teâlâ, kullarının kötülüklerden uzak durmalarını ve verdiği emirleri uygulamalarını istemiştir. Bununla beraber insanı kötülüğe sürükleyecek ve iyi fiillerden de uzak tutacak, süflî arzuları doğuracak ve insanı kötü ahlaka götürecek bir iç mekanizmayı da onda yaratmıştır. Allah'ın işte bu durumda insana mükellefiyet yükleyebilmesi için kullarının akıllarını kullanarak doğru düşüncelerini sağlaması, deliller göstermesi, onları kudretli ve görevini yapmaya güç yetirecek yeterliliğe ulaştırması, araçları kullanabilecek kabiliyetle donatması vacip olur. Allah'ın kullarını, mükellef kıldığı hususları yapabilecek hâle getirmesi ve yasakladığı çirkin fiillerden de nefret eder hâle getirmesi gerekir. Ancak bu şekilde emrettiği hususlarda bütün zaaf ve illetler kalkmış olur.¹⁹³

Baba oğul Cübbailer'e göre lütuf, fiili özgürlüğünü baki kılmak kaydıyla kulu itaate çağırın ve bir babanın oğlunu eğitmek maksadıyla yönlendirmesi gayretine benzeyen ilahi bir fiildir.¹⁹⁴ Lütfun etkisi kulun fiili üzerinde zorlayıcı ya da belirleyici değil, motive edici mahiyettedir ve bu dâî (الداعي) kavramıyla izah edilmiştir. Ebû Ali el-Cübbâî, Allah Teâlâ'nın verdiği lütufla iman eden kimsenin, bu uğurda az sıkıntı çektiğinden, üstüne düşen noktasında gayret eksikliğinden az sevaba nail olacağını, Allah'ın lütfu olmaksızın iman eden kimsenin ise çektiği meşakkat çok olduğundan daha çok sevap elde edeceğini belirtir. Çünkü bu kişiyle, hiçbir şekilde taat işlemeyeceği halinden malum olup ancak lütufla iman edecek kişiyi denk tutmak Allah'a yakışmaz. Bununla beraber gördüğü lütuf sayesinde iman eden ile lütufsuz iman edene aynı mükâfatı vermesi de Allah'a caizdir. Allah'ın, iman etmeyeceğini bildiği bir kimseye

¹⁹¹ Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, s. 281.

¹⁹² Yavuz, "Cübbâî, Ebû Ali", DİA, İstanbul, 1993, VIII/100-101; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/71.

¹⁹³ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/71.

¹⁹⁴ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XIII/ 9.

lütüfta bulunmaya muktedir olduğunu söylemek ise yanlış olur. Çünkü böyle birine lütüfta bulunmak O'nun kendi bilgisini yalanlaması anlamına gelir.¹⁹⁵

Ebû Hâşim el- Cübbâî ise bu meseleyle ilgili bazı konularda babasına muhalefet etmiş ve Allah Teâlâ için münasip olanın, lütüfta bulunmadan en meşakkatli şekilde kulu imanla mükellef kılması olduğunu belirtmiştir. Şu da var ki lütuf konusunda adalet aranmamalıdır. Çünkü lütüfta bulunmak, Allah'a vacip değildir.¹⁹⁶

Ebû Ali el-Cübbâî, hidayet konusunu izah ederken de tamamen farklı bir yaklaşımla ele alarak tezinin merkezine lütuf kavramını koyar. Ona göre Allah, isim ve hüküm vererek hidayet etmez. Allah, bütün mahlûkata yol göstermek ve açıklamalar yapmak suretiyle insanları hidayete ulaştırır. Dahası Allah, müminlere lütuflarından ziyade ederek hidayet eder. İşte bu Allah'ın dünya hayatında onlara verdiği sevabıdır.¹⁹⁷ Kuran'da bu konuda şöyle buyrulur: “İman edip güzel işler yapanlara gelince, imanları sebebiyle Rableri onları nimet dolu cennetlerde, alt tarafından ırmaklar akan (saraylara) erdirir.”¹⁹⁸

Ebû Hâşim el-Cübbâî'ye göre Allah'ın iman etmeyeceğini bildiği kimse için onu imana ulaştıracak kudrette bir lütfu kalmamıştır. Yani Allah Teâlâ, bir kişinin iman etmeyeceğini engin bilgisiyle biliyorsa artık onun için yapılacak bir şey yoktur. Aksini iddia etmek, Allah'ın ilminin dışına çıkılabileceğini iddia etmek olur ki bu ise abestir. Şu kadar var ki Allah, kulları için dinlerinde en iyi olanı yapar. Eğer O'nun bilgisinde, verdiği zaman kendisiyle iman edecekleri ve düzelecekleri bir lütfu olsaydı ve onlardan bunu esirgeseydi o zaman onların kötülüğünü irade etmiş olurdu. Allah'ın, insanların taatlerini arttırıp sevaplarını fazlalaştıracak lütufları sunma kudreti vardır ama bu Allah'a vacip değildir. Şunu da belirtmek gerekir ki Allah Teâlâ, bu lütuflarını kullarına vermediği zaman onları imana davet etmesi de hiçbir zaman abes olmaz.¹⁹⁹

Cübbâiler'den yaklaşık yüz yıl sonra yaşayan Kâdî Abdülcebbar'ın²⁰⁰ (ö. 415/1025) lütuf teorisi hakkında söyledikleri daha derli toplu ve ayrıntılı bilgileri muhtevlidir. Görüşlerinde daha çok Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin fikirlerinden etkilendiği

¹⁹⁵ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/70; Yavuz, “Cübbâî, Ebû Ali”, VIII/100-101; Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 107.

¹⁹⁶ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/ 70-71.

¹⁹⁷ Altıntaş, Ramazan, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, Pınar Yayınları, İstanbul 1995, s. 259.

¹⁹⁸ Yûnus, 10/9.

¹⁹⁹ el-Eş'arî, *Makâlât*, 1/288.

²⁰⁰ Tam ismi, Ebû'l-Hasen Kâdî 'l-Kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî.

izlenimi veren Kadı Abdulcebbâr, ansiklopedik bir âlimdir ve yirmi ciltten müteşekkil olduğu bilinen ve on altı cildi elde bulunan el- Muğnî isimli eserinin müstakil bir cildini lütuf konusuna tahsis ederek konuyu seksen iki başlık altında incelemiş, diğer ciltlerde de bu konuya yeri geldiği zaman temas etmiştir.

Kâdî Abdulcebbâr lütfu, “*kişinin, kendisiyle vacibi seçtiği ve kabihden sakındığı bir şey ya da bir şeyi yapmaya imkân veren veya kabihî terk etmeye daha yakın kılan bir şeydir*” diye tarif etmektedir.²⁰¹ Bu tarifte lütuf, Allah’ın zorunlu olarak yapması gereken fiili olarak kayıtlanmamaktadır. Ayrıca genel delâlete bakıldığında lütfun, kişinin özgürce karar verme imkânını yok etmeksizin hasen ya da vacip olan bir şeyi yapmaya ya da kabih olan bir şeyi yapmamaya imkân sağlayan bir sâik olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle lütuf, Allah’ın bir fiili olabileceği gibi insanın fiilinin de bir sıfatıdır. Kişiyi kötülüklerden alıkoyan, günahlardan uzaklaştıran namaz, sabrı öğreten oruç bu meyanda örnek olarak verilebilir. Teklif bağlamında ise lütuf, vacip veya mendub olarak Allah’ın insan için bir güdüleme işlevi görecektir, motive edecek her bir fiil cinsini ifade etmektedir. Dolayısıyla bir şeyin lütuf olmasında cins, sıfat ve özne olarak kişinin hâlinin herhangi bir etkisi olamaz.²⁰² Bu şekilde o, kabih bir şeydeki mefsetetin o şeyden kaçınmada, yine hasen bir şeydeki güzelliğin de o şeyi yapmada bir lütuf olduğunu kabul eder.²⁰³ Evet, lütfun iyiliğe yaklaşıtııcı ve iyiliği eda etmenin önündeki engelleri ortadan kaldırııcı fonksiyonu, Allah’ın fiilinden, insanın kendi fiillerinden ya da başkalarının fiillerinden kaynaklanabilir. Baba, çocuğunu eğitmeye gayret etmekle çocuğuna lütufta bulunmuş olmaktadır.

Kâdî Abdulcebbâr’ın kuramında lütfun maksadı, emredilen hususları yapmak, yasaklanan şeylerden ise uzak kalmaktır. Bu yönüyle lütfun, kişiye teklif konusu olan şeylerde, psikolojik ve düşünsel bir ‘çağrı’ (güdü, dürtü, motiv) işlevi gördüğü söylenebilir.²⁰⁴ Ona göre insan özgürlüğüne hâlel getirmeyecek şekilde gerçekleşen lütuf, kişinin ilahî vahye muhatap olma ve sorumluluklarını eda etme hususunda kolaylıklar sağlayan bir imkân mesabesindedir.

Lütufta itaat içerisinde kalarak iyi bir fiili yapıp ahlakı mükâfata ulaşma ve kötü bir fiili terk ederek kişiyi faydadan mahrum bırakacak eylemlerden kaçınma şeklinde

²⁰¹ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 519.

²⁰² Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğnî*, XIII/11.

²⁰³ Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğnî*, XIII/9.

²⁰⁴ Koç, “*Kâdî Abdulcebbâr’a Göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahî Yardım*”, s. 320.

ortaya çıkan iki yönlü bir irade vardır. Bu her iki yön Kâdî Abdulcebbâr'a göre ilahi teklifin bütünlüğünü sağlar ve sorumluluğun gerçekleşmesine imkân verir.²⁰⁵ Namaz kılmak birinci yöne örnek olarak gösterilebilir. Namaz kılabilme gücüne sahip olmak, emri yerine getirebilmek ve sonuçta mükâfata ulaşmak büyük bahtiyarlıktır. Dolayısıyla namaz kılınmaz emri, bu emri eda edebilme kabiliyeti, namaz kılma fiili ve bu fiilin neticeleri kul için bir lütuftur.²⁰⁶

Lütuf, 'teklif ilişkisi'nde (sorumluluk yükleyen Allah ile sorumlu tutulan insan arasındaki ilişki), ilahi adaleti temellendirmek için kullanılan bir terimdir. Burada lütuf, teklif konusu olan sahada Allah'ın takdir buyurduğu bir yardımdır ve 'motiv' işlevi görmekle fonksiyonunu icra eder. İtaate meyiletme, masiyete tenfir noktasındaki kulun isteğini arttırır. Yükümlülüklerini eda etmede, tercihini hayra yönlendirip çirkinliklerden uzak kalmada kişiye motivasyon sağlar. Kâdî Abdülcebbâr, bu noktada lütfu, teklif bağlamında bir şeyi yapma 'imkân'ına sahip olmak şeklinde izah etmiştir. Bir şeyi yapmaya ya da kabih bir şeyden sakınmaya yönlendirmesini 'hareket ettirici motiv-âmil', lütfun katkısıyla taatin meydana gelmesini bir şeyi başarmak anlamına gelen 'tevfik'; ilahî irade tarafından nehyedilen kabihden sakınmaya etki etmesini 'ismet' olarak açıklamıştır.²⁰⁷ Bu meyanda lütfun kişinin sevap kazanmasına sebep olmasını da 'salah', 'istislah', 'maslahat' ve 'aslah' kavramlarıyla izah eder. Ona göre Allah'ın bir taraftan emretme, diğer taraftan lütufta bulunma fiilleri arasında bir çelişki yoktur. Zira burada Allah'ın lütfuna duyulan ihtiyaç, bir şeyi bilip daha sonra onu yapmaya duyulan ihtiyaç gibidir. Teklife muhatap olmak insanın tercihi olmamakla beraber, teklifi eda edebilmek için ihtiyaç duyulan imkânların sağlanması lütuftur. Ayrıca ayetlerde geçen "من استطعتم" "men isteta'tüm" şeklindeki ifadeler, insanın bu meyanda bir şeye güç yetirmekle beraber lütfu da ihtiyaç duyduğunu akla getirmektedir. Lütuf, Allah'ın bir ikramıdır ve insanın buna nail olabilmesi için bir gayret sarf etmesi gerekmektedir.²⁰⁸ Lütuf, insana direk olarak değil de yeğleyici ve tercih edici etkisi sebebiyle Allah tarafından ikram edilen bir motivasyon imkânı sunmaktadır.

Kâdî Abdülcebbâr'a göre lütuf üç şekilde ele alınmıştır.²⁰⁹

²⁰⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XIII/19.

²⁰⁶ Koç, "Kâdî Abdülcebbâr'a Göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahî Yardım", s. 322.

²⁰⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XIII/15.

²⁰⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XIII/19.

²⁰⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XIII/ 27-30.

a) Fâili Allah olan lütuf.

Allah'ın şeriat göndermesi, akıl vermesi ve teklifin koşullarını tam olarak sağlaması gibi gerçekleşen ilahi yardımlar bu kabilden olan lütuflardır.

b) Fâili insan olan lütuf.

Namaz gibi bazı ibadetlerin edâsı neticesinde kulun hayâsızlık ve kötülük gibi çirkin işlerden uzak kalmalarını sağlayan lütuflar bu türe örneklik teşkil eder.

c) Fâili ne Allah ne de insan olan lütuf.

Bu da fiilin, lütuf olacak şekilde ve zamanda meydana gelmesi durumudur.

Allah'ın fiili olan lütfun kudret değil de ilim sıfatına râci olduğunu kabul eden Kâdî Abdülcebbâr, Bısr b. Mutemir ve ona tabi olanların görüşünü eleştirmiştir.²¹⁰ O, lütüf tamamıyla teklif bağlamında değerlendirir ve tekliften önce değil de tekliften sonra lütfun Allah'a vacip olduğunu ve kuldun irade hürriyetini kaldırmayacağını savunur. Zira teklif yokken vücûbiyetten bahsetmek anlamsız olur. Dolayısıyla Allah'ın insan için lütuf değeri olan akıl ve şeriat gibi fiilleri, ancak teklif düzleminde birer lütuftur. Çünkü bu fiiller ile insan, akıl ve sem' (kitap-sünnet) açısından vacip, hasen ve kabih olan fiilleri teklife uygun şekilde seçme imkânı elde etmektedir.²¹¹ Ta'lîm ve marifete ulaştırması yönüyle şeriat da tıpkı peygamber göndermek gibi lütuftur.²¹² Böylelikle ilâhî adalet ve lütuf gereği, insanlar akıl ve duyuların verileriyle baş başa bırakılmamış olurlar. Şu kadar var ki şeriatın bu şekilde lütuf oluşu, peygamberlik görevinin yerine getirilip getirilmemesine, insanlar tarafından kabul edilip edilmemesine veya yükümlülüklerin gereğinin yapılıp yapılmamasına bağlanamaz. Tebliğ edilen vahyin insanlar tarafından benimsenmemiş olması, şeriatı lütuf olmaktan çıkarmaz. Peygamberin görevini ifa etmesiyle lütuf gerçekleşmiştir.²¹³ Şeriat, aklîyyât'a götürmesi bakımından lütuf olur. Peygamber, teklifin konusu olan bilgiyi vermekle kalmaz, mükellefiyetlerin ifâsında yönlendirici etkide bulunur. Dolayısıyla bilgi, motive edici itikat ile beraber bir fiilin oluşumunda yönlendirici işlev görür.²¹⁴ Kâdî Abdülcebbâr, teşvik edici mahiyetteki özendirme anlamındaki lütüf, ilahi yardım niteliğindeki ilahî fiiller, iyi ve doğru olana sevk eden peygamberlerin tutum ve davranışları ve diğer

²¹⁰ Çelebi, İlyas, "Kâdî Abdülcebbâr", DİA., İstanbul, 2001, XXIV/106.

²¹¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 520; Çelebi, "Kâdî Abdülcebbâr", DİA., XXIV/106.

²¹² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XV/21.

²¹³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XV/ 22-23.

²¹⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XV/23.

insanlar tarafından ahlakî olmaya teşvik edici mahiyetteki güzel fiiller olmak üzere üç değişik kategoride değerlendirmiştir.²¹⁵

Kâdî Abdülcebbar, teklifi bir yönüyle maslahat ve lütuf olarak tarih boyunca zaman zaman inkıtaya uğrayan sem'e, diğer bir yönüyle de sürekliliği sabit olan akla dayandırmaya çalışmıştır. Ona göre aklî teklif, sem'î tekliften bağımsızdır ve sem' olmadan akılla bilinebilecek hususlar da bulunmaktadır. Örneğin şeriat, tarihin belli bir zaman ve mekânında yaşayan kimselerle ilgili olarak onların elde edecekleri mükâfata doğrudan etki edeceği için lütuf değeri taşımayabilir. Eğer mükellefin halinden, yükümlü kılınacağı konuda başarılı olacağı bilirse, bu durumda bu kimseler için peygamber göndermek iyi olmaz.²¹⁶ Abdülcebbar'a göre Allah, ancak şeriatlarda farklılıklar ve nesh ortaya çıkarsa elçi gönderir. Şeriat göndermesi de gönderilecekler açısından şeriatın lütuf değeri taşıyıp taşımasına bağlanmıştır.²¹⁷ Bu bağlamda Abdülcebbar, Allah ile insan arasındaki teklif ilişkisinin insanların üç farklı hâli için lütuf olup olmaması yönüyle değerlendirmiştir.²¹⁸

a. Hallerinden, her yönüyle aklen yükümlü tutuldukları şeyleri edaya yönelecekleri bilinenler. Bunlar, bir şeriata sarılınsınlar ya da sarılmasınlar, onlara elçi göndermek hasen değildir. Çünkü aklî teklif, bu grup insanlar tarafından zaten gerçekleşmektedir. Nitekim Abdülcebbar, kitap ve sünnet olmadan teklif konusu olan şeylerin akılla bilinebileceği, marifetullahı ulaşılabilirliği, zulmün ve nimete nankörlüğün kabihliği, insaf ve şükürün erdem olduğu bilgilerinin akıl ile elde edilebileceği düşüncesindeydi. Ancak maslahat ve mefsedet konularını bilme hususunda tek başına akıl yeterli olamadığından sem'e ihtiyaç duyulmuştur.

b. Hâllerinden, akıllarındaki şeye (aklî teklife) sarılmayacağı bilinenler. Tabii ki bunlara elçi göndermenin tesiri olmaz. Hatta bunlar, bütün şeriatlara tutunsalar bile onların durumunda değişiklik olmaz.

c. Hâllerinden, şeriatın bir kısmına tutundukları takdirde, itaate yakın olacağı ve durumlarını düzeltip masiyetlerden uzak kalacağı malum olanlar. İşte bunlar için peygamber göndermek gereklidir.

²¹⁵ Koç, "Kâdî Abdülcebbar'a Göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahî Yardım", s. 330.

²¹⁶ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XIV/ 153.

²¹⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XIV/ 153.

²¹⁸ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XV/97-98.

Abdülcebbar'a göre aklın kemaline sahip olan bilgiler de birer lütuf değeri taşımaktadır. Lütuf genel itibariyle itaat niteliğine sahip olan fiilin sevap, kabih fiilin de ceza ile karşılık bulacağı bilgisi olduğuna göre, bu bilgi, akılda zarardan endişe duyma ve iyi şeyden faydalanma motivini güçlendirir ve kişiyi vacibi yapmaya ve kabihden uzak durmaya sevk eder.²¹⁹

Teklif, her şeyden önce teklifi getirenin fiilidir. Bu fiilin iyi olması ise 'özgürlük' koşulunun bulunmasına bağlıdır.²²⁰ Mükellefi ilzam etmeyecek özgür seçimine açık olan bir şeriat lütuftur ve bu şeriatın edası ise maslahattır. Bu bakımdan Kur'an'daki kıssalar da bir tür maslahattır. Çünkü içerik hakkında elde edilen bilgi, kişiyi belirli bir gayeye yönelik hareket etmeye sevk eder, kişi için iten ya da çeken bir motiv olur. Bu yönüyle geçmiş ümmetlerin hallerini izah eden Kur'an kıssaları, üzerinde insanı düşünmeye ve aklını çalıştırmaya zorlayan müteşabih ayetler, korunma, endişe ve korku hallerini yaşatarak kişiyi kulluğunu ifaya ve tövbe etmeye motive eden elemeler bile Allah'ın gönderdiği lütuflardandır.²²¹ Hatta Kâdî Abdülcebbar, müteşabih ayetlerin, bir yandan insanı düşünmeye itip taklîde karşı koruduğu, nazara ve sorgulamaya yönlendirdiğinden muhkem ayetlerden daha değerli olduklarını düşünmektedir.²²² Bu noktada o, Kur'an'ın sevap kazanmak üzere tilavet edilmesi bakımından değil de bir beyan olarak nazil olduğunu, dilsel açıdan bir anlam ifade etmesi bakımından lütuf olduğunu söylemiş, nihayetinde Kur'an'ın Araplara, Farsça ya da başka bir lisanda değil de Arapça nazil olmasındaki maksada vurgu yapmıştır. Ona göre Kur'an, iman edilecek bir mefhum değil, üzerinde nazar ederek anlaşılması gereken bir kelimadır. Kâdî Abdülcebbar, anlam ifade etmeyen kelamın abes olacağı görüşündedir.²²³ Herhalde Kur'an, müminler okusunlar da sevap kazansınlar, namazlarda okusunlar da derecelerini yükseltsinler diye indirilmiş bir kitap değildir. Öncelikle Kur'an, okunsun, anlaşılsın, eşsiz öğretisiyle insanlar karanlıklardan aydınlığa ulaşınsınlar, öğrendiklerini uygulansınlar ve nihayet dünya ahiret saadetine kavuşsunlar diye Allah tarafından gönderilmiş öğüt, hikmet ve rahmet niteliklerine haiz ilahi bir kelam, eşsiz bir lütuftur.

²¹⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XII/ 414.

²²⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XIV/ 134.

²²¹ Aslan, İbrahim, *Kâdî Abdülcebbar'da Kelam Yöntemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 204.

²²² Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XVI/372.

²²³ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XVI/ 356.

Ebu'I-Huzeyl el Allaf, Allah'ı tanıma vasıtasının akıl olduğunu ve fikrin nakilden önce olduğunu kabul etmiş ve onun tek başına Allah'ı tanımaya yeterli geleceğini, düşünce sayesinde eşyanın kendi zatında marifetine ulaşılabileceğini ifade etmişti. Kâdî Abdülcebâr, da tefekkürün kalp ile olduğunu söyler. "*Devenin nasıl yaratıldığına bakmıyorlar mı?*"²²⁴ ayetinin devenin nasıl yaratıldığı konusunda düşünmüyorlar mı manasına geldiğini belirterek kalp yoluyla yapılan nazarın tefekkür, araştırma, teemmül, tedebbür gibi farklı şekillerinin bulunduğunu aktarır.²²⁵ Akıl yürütmenin (nazar), mükellef olan bütün insanlar için gerekli olduğunu, bununla beraber taklîdin haram olduğunu söyler. O'na göre insanlar, vahiy gelmeden önce akılları ile hareket etmek, onunla iyiyi ve kötüyü belirlemek durumundadırlar.²²⁶ Bu akıl, Allah'ın, varoluşlarıyla beraber insanlara sunduğu bir lütuftur. Onunla marifetullahı ulaşılır, kabihte zarar ve vacipte fayda olduğu bilgisi elde edilir. Akıl, salt varlığıyla değil, bilakis salah ve hayra götüren işleviyle değer taşır. Ayrıca bu akli kullanma, bir yönden zorunluluk (vacib) arz eder, diğer yönden meşakkat ve zahmete muhtevi olduğu için aklını çalıştıranı övgü ve sevap kazandırırken, onu kullanmayı tembellek edene ise zemm ve ikabı gerekli kılar.²²⁷ Vahyin açıklaması, bir şeyin güzel ve çirkin olmasını gerektirmez. Vahiy, ancak akıl gibi delalet yoluyla fiilin durumunu izah eder. Bu yüzden fiillerin güzel ya da çirkin olmaları ile ilgili hüküm sadece akıl tarafından verilebilir. Vahiy, eşyanın hükmünü açıklarken akıl, güzel gördüğü şeyleri vacip, çirkin gördüğü şeyleri haram kılar.²²⁸

Kâdî Abdülcebâr'a göre nazar, özü itibari ile hasendir. Çünkü o, kabihte zarar, vacipte fayda olduğu bilgisine götürür. Zarar bilgisi, kişiyi yapmayı uzak durmaya; fayda bilgisi ise yapmaya sevk ederek isteklendirme işlevi görür. İşte nazarın lütuft olması bu şekilde açığa çıkar.²²⁹ Yine ona göre dinin özüne ilişkin bilgi nazara dayanmaktadır ve eğer nazarın bilgiye götüren bu değeri olmasaydı Kur'an'ın sıhhati bile bilinemezdi.²³⁰

²²⁴ Gaşiye, 88/17

²²⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 64; Coşkun, *Nazarı Akıl İle Allah'ın Bilinmesi*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: VI, Sayı: 1, Diyarbakır 2004, Ss. 1-19, s.9.

²²⁶ Çelebi, "*Kâdî Abdülcebâr*", DİA., XXIV/105, 106.

²²⁷ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XII/444.

²²⁸ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, VI/45; Ayrıca Bkz.; Aslan, *Kur'an'da Vahiy*, s. 96.

²²⁹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XII/443.

²³⁰ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XII/169.

Kâdî Abdülcebbâr, şeriatların teolojik niteliği dolayısıyla emir veya sevap yüklü oldukları için değil, ahlakî anlamda ‘hasen’ fiile götürdükleri ve aklî anlamda da ‘lütuf’ oldukları için vacip hükmünü aldığını düşünür. Yani şeriatların vacip oluş yönü maslahattır.²³¹ Kâdî Abdülcebbâr’ın felsefesinde ilahi buyruklar, maslahat ve mefsedet ilkeleri açısından ele alınmış, böylelikle akıl ve şeriat, ahlak ekseninde bağdaştırılma yoluna gidilmiştir. Şeriat, maslahatın gerçekleşmesini kolaylaştıran bir lütuf mesabesindedir. Örneğin namazın terki, aklî anlamda vacibin terki olduğu için ‘kabih’ hükmünü alır. Çünkü namaz, lütuf değeri taşıyan bir ibadet, fayda yüklü bir maslahattır. Bu ibadet, terki mefsedet olduğu için değil; eda edildiği takdirde birçok maslahata ulaştıracağı için vaz’ olunmuştur.²³² Aynı zamanda şeriat, aklîyata götürmesi bakımından lütuf değeri taşımaktadır. Ancak bu şeriatın lütuf olup olmaması, nübüvvet görevinin yerine getirilip getirilmemesine ya da mükellefiyetlerin eda edilip edilmemesine bağlı değildir.²³³

Kâdî Abdülcebbâr’ın düşüncesinde peygamber göndermek, lütuf teorisine dayanmaktadır. Yani nübüvvet, Allah’ın kullarının hayrına yapmak durumunda olduğu hasen nitelikli bir lütfudur ve Allah, bu işi fiilen yapmıştır.²³⁴ Ancak aşağıda da izah edileceği şekliyle Peygamber göndermek her durumda değil bazı durumlarda vacip olur.

Peygamber, insanlara sadece teklifin ayrıntılarını vermekle kalmaz, onları teklifin edası hususunda motive eder.²³⁵ Teklif düzleminde i’lâm-bilgilendirme (إعلام) görevi ifa eder, kullar için bilgi, itikad gibi hususlarda çağrı işlevi görür. Allah, insana, kitapları ve elçileri vasıtasıyla kendi halini, kullarının durumunu ve onların sorumluluklarını bildirir. Bu sorumlulukları eda edecek kabiliyeti de daha önce onlara tevdi etmiştir. İnsan açısından sorumluluk, yükümlülüklerin kendisine bildirilmesiyle başlar. Bundan böyle insan yükümlülükleriyle baş başa kalmıştır. Elçi, insanları eğitir ve onlara bilgiler sunarken bir taraftan da kendisi şeriata sarılır, onu uygular ve yaşamıyla insanlara örnek olur. Artık elçinin vahyi tebliği, insanlara çağrısı ve bu çağrıyı kendisinin yaşamasıyla şeriat ve nübüvvet, lütuf değeri kazanmış olur. Bu lütuf, mümin kâfir, inanan inanmayan herkesi kapsamakta, faydalanma fırsatını tüm insanlığa

²³¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XII/443-XV/ 114.

²³² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XIII/52.

²³³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XV/20.

²³⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XV/ 21; Çelebi, “*Kâdî Abdülcebbâr*”, DİA., İstanbul, 2001, XXIV/ 107.

²³⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XI/292.

sunmaktadır. Davet herkesedir, ancak bu tebliğe insanlardan bazılarının kulaklarını tikaması ya da karşı durması nübüvveti ve şeriatı lütuf olmaktan alıkoymaz.²³⁶

Kısaca ifade edilecek olursa Mu'tezile'nin Basra ekolünün vücûbiyet konusundaki kanaati, baba oğul Cübbailer ile Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşleri çerçevesinde teşekkül etmiştir. Onlara göre lütuf Allah'a vaciptir ama bu vücûbiyet teklifin yapılmasıyla yürürlüğe girer.²³⁷ Allah kabih iş yapmaz ve üzerine vacip olan bir şeyi ihlal de etmez. Bu hususlar, kullarını kapasitelerine göre sorumlu tutmak, takatlerinin kaldıramayacağı ve bilemeyecekleri hususları onlara yüklememek, günahsız çocuklara babaları sebebiyle azap etmemek, amel işleyene mükâfatını, acı çekene de ivazını-bedelini vermek kabilinden şeylerdir.²³⁸ Böylelikle Basra Mu'tezilesi aslahı sadece dini konularda kayıtlamış, mükellef olmayanlarla ilgili veya teklifin söz konusu olmadığını bir hususlarla ilgili aslah hükmünün verilemeyeceğini belirtmiştir.²³⁹ Bağdat Mu'tezilesi'ne mensup kelimciler nezdinde kul için aslah, Allah'ın hem din hem dünya ile ilgili konularda faydalı olanı yaratmasıdır. Yine onlara göre âlem için aslah, tüm mahlûkat için en iyi ve yararlı olan şeyi Allah'ın yaratmasıdır.²⁴⁰

İmamiye Şi'ası'nda da lütuf konusunda Mu'tezile görüşüne benzer düşünceler görülmektedir. Örnek olarak Nasîreddin Tûsî (ö. 672/1274), lütfü, mükellefleri taate yaklaştıran ve onları kötülüklerden uzaklaştıran her şey diye isimlendirmiştir.²⁴¹ Ona göre Allah Teâlâ, kullarının hayrını diler, iyilikleri işlemelerini ister. Asla kötülüğü hoş görmez, çirkin şeyleri yapmadığı gibi yapılmasına da rıza göstermez. O, kullarını sorumlu tuttuğu hususlarda sorumluluklarını eda edebilmeleri için ihtiyaç duydukları lütufları hazırlar, engelleri ortadan kaldırır. Bütün bunları yapmaktaki hedefi, kullarının dünya ve ahirette saadete ulaşmalarıdır. Kullarını kemale ulaştırıp lütuflarını sunar, büyük sevaplara ve mükâfatlara kavuşmaları için vesileler yaratır.²⁴² Tûsî'ye göre lütuf, kendisiyle hedeflenen şeyin gerçekleşmesi için vaciptir. O da mükellef kılınan kimsenin

²³⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XV/20.

²³⁷ Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *Kitabü'l-Kalâid fî Tashihi'l-Akâid*, Thk., A. Nasrî Nadir, Dârü'l-Meşrik, Beyrut, 1985, s.105.

²³⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 133

²³⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XIII/ 20-1.

²⁴⁰ Aytepe, *a.g.t.*, s. 172; Türker, Ömer, "İlahi Fiillerin Nedenliliği ve Gazzalî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı", *İslâm Araştırmalar Dergisi*, sayı, 17, 2007, s. 4.

²⁴¹ et-Tûsî, Nasîruddin, (ö. 672/1274), *İmâmet Risâlesi*, Çev.,Prof. Dr. Hasan Onat, AÜİFD, c. 35, Ankara, 1996, s. 182.

²⁴² et-Tûsî, *İmâmet Risâlesi* s. 180.

yararıdır.²⁴³ Yine İmamiye'den Şeyh Müfid ise (ö. 413/1022) lütfun Allah'a vacip oluşunun gerekçesini Allah'ın cömertliği ve keremi olarak kabul eder. Ona göre lütfun vücûbiyet gerekçesinin adalet ilkesi olduğu ve lütufta bulunmadığı zaman Allah'ın zulmetmiş olacağı yönündeki Mu'tezile görüşü yanlıştır.²⁴⁴ Tûsî, adalet açısından lütfun konusunu izah ederken lütfu iki kısma ayırır: Birincisi, Allah'ın fiiliyle, ikincisi de Allah'tan başkasının fiili ile gerçekleşen lütuftur. Bunların her birisi de kendi arasında vaciplerde ve mendublarda lütfun şeklinde ikiye ayrılır. Kul vacip bir konuda Allah'ın her lütfunu bizzat kendisi eda etmek durumundadır. Zira başka bir kul, kendi veya başkasının fiilleri neticesinde, Allah'ın üzerine vacip olan bir lütufla elde edilebilecek bir hususta, onun makamına geçemez.²⁴⁵

2. LÜTFUN VÜCÛBİYETİ PROBLEMİ

Mu'tezile mezhebi içerisinde lütfun teorisinin doğuşu ve gelişimiyle ilgili tarihsel süreç hakkında bilgiler aktarıldıktan sonra bu kısımda, Mu'tezile kelâmına yönelik en yoğun eleştirilerin gelmesine sebep olan vücûbiyet iddiasına ve lütfun Allah'a vücûbiyeti konusuna değinilecektir. Teorinin doğduğu saha Mu'tezile kelâmı olduğundan evveliyetle onların görüşleri verilecek ve konuyu nasıl temellendirdikleri izah edilecek, daha sonra Ehl-i Sünnet imamlarının konuya yaklaşımları, Mu'tezile'nin iddialarına verdikleri cevaplar aktarılacaktır.

Allah Teâlâ, varlıklar üzerinde irâde ve ilmîne uygun olarak tasarruflarda bulunur ve O'nun her şeye gücü yeter. O'nun sonsuz bir kudrete sahip olduğu ve her şeye kadir bulunduğu hususunda ümmet fikir birliği içerisindeydi. '*Allah Teâlâ, fiillerini zorunlu olarak mı yoksa iradî olarak mı işler?*' tartışmasında da İslam kelâm okullarının hemen hemen hepsi, Allah'ın fiillerini sorgulanamayacak bir şekilde kendi mutlak kudreti ve iradesiyle gerçekleştirdiğini kabul etmektedir. Zira konu, Kur'an ayetleri ve hadislerde net olarak ifade edilen makul bir husustur. Ancak yine ayet ve hadislerde ifade olunan, Allah'ın anlamsız hiçbir şey yapmadığı ve her fiilinin bir hikmete mebni olduğu yönündeki izahlar, yukarıdaki hususla bazı yönlerden çelişiyor izlenimi

²⁴³ et-Tûsî, *Tecrîdi'l-Akâid*, Thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, Dârü'l- Ma'rifetü'l-Camiyye, İskenderiye, 1996, s. 124.

²⁴⁴ Şeyh Müfid, Muhammed b. Nu'man Ebî Abdillah, (ö. 413/1022), *Evâili'l-makâlât*, Thk. İbrahim el-Ensârî, el-Mü'temerü'l-Âlemî, 1413 h., s. 59.

²⁴⁵ et-Tûsî, *İmâmet Risâlesi*, s. 183.

uyandırıyor. Şöyle ki Allah'ın sonsuz bir kudrete sahip olarak mutlak iradesiyle dilediğini hükmeden ve istediğini yapan olması, Kur'an ve hadislerde ifadesini bulan Allah'ın anlamsız hiçbir şey yapmadığı ve her fiilinin bir hikmete mebni olduğu yönündeki izahlar ile tam bir uzlaşım içerisinde görünmüyordu. Naslarda geçen ifadeler, Allah'ın anlamsız, abes, hikmetsiz bir iş yapmayacağını vurguladığı gibi kullarına da zulmetmeyeceğini hatta iyiliklerinin kat be kat mükâfatla karşılık bulacağını bildiriyordu. Ayrıca yeryüzüne halife olarak gönderilen ve bir takım emir ve yasaklara muhatap olan insanın talep ve beklentilerinin de tatmin edilmesi gerekiyordu. Kelam âlimlerinin bu durumu anlamlandırma yönündeki gayretlerinde iki farklı tutum ön plana çıktı. Birinci grup, kudret sıfatına bir tahdit koymadan ilahi fiilleri bir anlama bağlıyor ve hikmeti ön plana alıyordu. İkinci grup ise mutlak kudreti en öne koymak suretiyle değerlendirmeler yapıyordu.²⁴⁶ Kudret ilkesi çerçevesinde yapılan değerlendirmelerden, kudretin mutlaklığını ön görerek ahlaki ve metafizik bütün etkileriyle beraber mutlak kudreti koruma tarafında Ehl-i Sünnet mensupları, özellikle de Eş'arîler yer almaktaydı. Diğer tarafta ise ilahi iradeyi bir mana zeminine oturtarak takyit eden Mu'tezile mensupları özellikle de Mu'tezile'nin Bağdat okulunun temsilcileri yer almıştı.²⁴⁷

2.1. Mu'tezile Ekolü

Mu'tezile'nin beş esasından olan adalet ilkesi, Allah'ın üç şeyden münezzehtir kılınmasını gerektiriyordu: Birincisi çirkinliklerin hepsinden, ikincisi itaatkâr kullarını ödüllendirmemek gibi üzerine vacip olan şeyleri ihmal edip vadettiklerinin hilafına davranmaktan ve üçüncü olarak istenilen şekilde değil de çirkin bir tarzda kendisine kulluk edilmekten Allah'ın münezzehtir kılınması. O'nun yaptığı her şey doğrudur, âdildir ve hikmeti barındırmaktadır.²⁴⁸ Kötü olan şeylere kullar sebep olur, çirkin olanı kullar yapar. Allah Teâlâ, ancak iyi olanı yapar. O'nun fiilinin her zaman doğru ve hikmetli olması gereklidir.²⁴⁹ İşte bu temel ilke, Mu'tezile kelamında birçok teorinin oluşumu ve gelişimine zemin hazırlamıştır.

²⁴⁶ Aytepe, *a.g.t.*, s. 172.

²⁴⁷ Türker, "İlahi Fiillerin Nedenliliği ve Gazzalî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı", s. 4

²⁴⁸ Kâdî Abdülcebbar, Muğnî, XV/ 20-21; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar fî Usûlü'd-Dîn*, (Resâilü'l-adl ve'tevhîd içinde) Thk., Muhammed Ammâre, Dâru'l-Hilal, Kahire, 1971, s. 198.

²⁴⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 233.

Lügatte gerekliliği ve gerekli olmayı anlatan vücûp kelimesi ise kelimeler terminolojisinde Mu'tezile'nin adalet prensibine istinaden ortaya attığı, Allah'ın sorumlu kıldığı kullarına ilişkin yapması gereken fiilleri ifade etmektedir. Bu kurama göre, kulların dünya ve âhiret mutluluğuna erişmeleri için gerçekleştirmeleri gereken fiilleri yaratmak Allah'a vaciptir.²⁵⁰ Bu bağlamda Allah'ın kullarına lütufta bulunmasının bir yükümlülük olup olmadığı yönünde yapılan tartışmalar da lütufta vücûbiyet konusunu teşkil eder. Konu genel itibariyle şu öncüllerle gelişir: İnsanlar için bir takım mükellefiyetler vardır ve onlar bu yükümlülüklerini eda etmeleri hususunda vazifelidirler. Aynı durum Allah için de söz konusu olabilir mi? Yani Allah'ın eda etmek, yapmak durumunda olduğu bir takım vazifeleri var mıdır? Allah, bunları yapmış mıdır? Yapmadıkları da var mıdır? Yapmadıkları varsa bunu nasıl değerlendiririz? Mu'tezile imamlarına göre Allah fiillerini, bir hikmet üzere gerçekleştirir. Bu hikmetin rasyonel karşılığı ise yararlıdır. Yani Mu'tezile'ye göre Allah'ın fiilleri, adl ve hikmet sıfatları gereğince bir gayeye matuf şekilde tecelli eder. Zaten gayesiz iş yapmak, abes olan bir durumdur ve bu Allah için düşünülemez. O, kabih olanı seçmez, kötü ve anlamsız iş yapmaz. O'ndan hâsıl olan tasarruf, her hâlükârda hasendir. O'nun tasarruflarında kulları için salah ve maslahat yönünde bir yarar söz konusudur.²⁵¹ Allah'ın yaratmasında, mükelleflerden biri için bir ibretin, mahlûkattan biri için bir salahın olmaması muhtemel değildir ve böyle bir durum Allah için caiz olmaz.²⁵² Yani Mu'tezile âlimleri, Allah hakîm olduğundan, fiillerinde kullarının salahını ve hayrını istemek, onların maslahatını gözetmek kendisine vaciptir görüşünde ittifak etmişlerdir. Ancak aslah ve lütfun vücûbiyeti hususunda aralarında ihtilaf vardır.²⁵³

Mu'tezile mezhebinde meşhur olan düşünce, lütfun Allah'a vacip olduğudur. Ancak aslah prensibi ele alınırken ortaya çıkan değerlendirmelerdeki farklılık, lütfun konusunda da aynı istikamette şekillenir. Erken devir Mu'tezile kelamcıları, Allah'ın fiillerinde hikmet ve maslahatın, vücûb ve zaruret yolu ile mevcut olduğunu, dolayısıyla Allah'ın bir ayırımı tâbi tutmaksızın kullarına lütufta bulunmasının mutlak şekilde vacip olduğunu savunurlar. Onlara göre, aslah-ı ibad'ı gözetmek, yani insanların lehine

²⁵⁰ Yavuz, "Vücûb", DİA, İstanbul, 2013, XXXXIII/135.

²⁵¹ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/317; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 512; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XI/ 121; eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, Tash. Ferid Cüyûm, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 2009, s. 400.

²⁵² Şeyh Müfid, *Evâil*, s. 59.

²⁵³ Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, s. 48.

en uygun olan şeye riayet etmek Allah üzerine vaciptir. Çünkü aslah olanı terk etmek cimriliği ve sefihliği gerektirir. Ayrıca, kullarından engin lütfunu esirgemesi Allah'ın şanına yakışmaz. İnsan için en uygun olanı varken, o kadar uygun olmayan ve hatta zararlı olan şeyleri yaratmak Allah'ın cimri olmasını ve fiillerinde bir hikmetin bulunmamasını akla getirir. Bu ise Allah için düşünülmesi muhal olan bir durumdur.²⁵⁴ Evet, konunun detayına geçildiğinde mezhebin Bağdat ve Basra ekolleri arasında farklı görüşlerle beraber aynı ekolün mensupları arasında bile değişik düşünceler göze çarpmaktadır. Bu farklılık, Bişr b. Mu'temir'de gözlemlenmeye başlamış ve Kâdî Abdülcebbâr'da tamamıyla dikkat çekmektedir.²⁵⁵

Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün kurucusu olan **Bişr b. Mu'temir**, Allah'ın kulları için aslah olanı yapmak zorunda olduğu düşüncesini makul bulmadı. Çünkü Allah, mutlak kadirdir ve O'nun yapabileceği daha iyi bir şey her zaman bulunur. O'nun fazileti bitmez, tükenmez ve nihayetsizdir, takdir ettiği iyiliğin bir sonu ve sınırı yoktur, iyiye olan sonsuz kudreti vardır. Aslah düşüncesi ise Allah'ın kudret ve iradesinin sınırlı olduğunu akla getirmektedir. Bu sebeple faziletin herhangi bir tezahürünün aslah olduğunu söylemek yani bu en güzeldir demek imkânsızdır. Dolayısıyla kulları lehine en iyi ve en faydalı olanı yaratmak, Allah için bir vazife değildir. Bu sadece O'nun insanlara bir lütfudur. Bişr'e göre Allah'ın üzerine vacip olan, kulları için dinlerinde en iyi olan şeyi yapmak, onları yükümlü tuttuğu şeyleri yerine getirebilmeleri için ihtiyaç duydukları hususları karşılamak ve bu konuda ileri sürebilecekleri mazeretleri gidermektir. Bu meyanda kullarına kudret ve istitâ'at vermek, davet ve risâlet yoluyla onların yanlışlarını ortadan kaldırmaktır.²⁵⁶ İşte kullar, O'nun lütfundan talepte bulunmalı, kendileri için en hayırlı olanı yaratmasını istemelidirler.

Bişr, lütfun Allah'a vacip olamayacağı fikrini, başka görüşlerle de destekledi. Şöyle düşünüyordu: Allah'ın lütfu, lütfu mazhar olan kişinin imanını zorunlu kılar. Kul, Allah'ın lütfuyla imana boyun eğer ve bu imanı cennet ile ödüllendirilmeye hak kazanır.²⁵⁷ Lütuflar, kâfirleri imana, günah işleyenleri tövbe etmeye yönlendirir. Böylelikle dünyada isyankâr kimse kalmaz.²⁵⁸ Ama gerçek hiç de böyle değildir. İşte

²⁵⁴ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 197.

²⁵⁵ Çelebi, "Lütf", *DİA.*, XXVII/239.

²⁵⁶ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, V/57; Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 95

²⁵⁷ el-Hayyât, Abdurrahîm b. Muhammed b. Osman, *Kitâbü'l-İntisâr*, Thk. Dr. Nîberc, Dârü'l- Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1925, s. 64.

²⁵⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 520.

yaşanan bu gerçeklik, lütfun Allah'a vacip olmadığını ispatıdır. Bişr'e göre, Allah Teâlâ'nınengin hazinesinde bulunan lütuflar kullarına ikram edilse yeryüzünde yaşayan bütün insanlar imana gelir ve kullar, lütfun desteğiyle sahip oldukları imanın mükâfatını hak ederler. Ancak bu lütuflarını kullarına vermesinin Allah Teâlâ'ya vacip olduğunu söylemek doğru olmaz. Daha önce de ifade edildiği üzere bu konuda Allah'a vacip olan, yalnızca kullarına kudret ve istitâ'at nasip etmek, davet ve risâlet yoluyla onların salaha sevk etmektir.²⁵⁹

Bişr'in, Cebriye'den biriyle yaptığı tartışmada görüşleri daha net ortaya çıkar: Muhatapı ona sorar “*Mü'min olduğun için Allah'a hamd eder misin?*” O da “*Elbette*” cevabını verir. Karşıdaki, Mu'tezile prensibini hatırlatır ve “*Allah'ın kitabında yapmadığı bir şey için övülmeyi istemenin kötülendiğini*” söyler. Bişr şu cevabı verir: “*Evet, Allah, yapmadığı bir şey için övülmeyi bekleyen kimseyi takbih etmiştir. Yardımcı olduğu ve yapılmasını emrettiği şey ise bunun dışındadır. Allah, O'nun emrettiğini yerine getirdiğim için beni över, ben de O'nu, kendisinin verdiği emri yerine getirmem amacıyla bana verdiği destek ve lütuflar için överim.*”²⁶⁰

Evet, Bişr b. Mu'temir ve ona tâbi olan Bağdat Mu'tezilesi'ne mensup kelâmcılar, bu şekilde kullarına lütufta bulunmasının Allah'a vacip olmadığını söylediler.²⁶¹ Bu hükme getirilen açıklama ise çok basitti. Eğer lütufta bulunmak Allah'a vacip olmuş olsaydı, kullar içerisinde âsî hiçbir kimse kalmazdı. Zira Allah'ın lütfuyla kul vacibi tercih eder, kabih olandan da uzak kalır. Ne var ki mükellefler içerisinde sorumlu tutuldukları konularda itaat içerisinde olanlar olduğu gibi bunlara kayıtsız kalan âsî kişiler de bulunmaktadır. İşte bu durum lütfun Allah'a vacip olmadığını net delilidir.²⁶² Allah, her mükellefe iyiyi, güzeli ve yapması gerekli olanı tercih etmesini sağlayacak lütufta bulunmaya muktedirken bu lütfu ihsan etmemiştir. Bununla beraber insanı akıl ve peygamber vasıtasıyla iman etmeye muktedir kılmıştır. Şu gün itibarıyla insanların bir kısmının itaatkâr, bir kısmının âsî olduğunu göz önünde bulunduracak olursak lütfun Allah'a vacip olmadığını anlamış oluruz.²⁶³ Bişr ve bağlıları, Ehl-i Sünnet'in

²⁵⁹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/79.

²⁶⁰ Tritton A.S., *İslam Kelâmı*, çev.: Mehmet Dağ, AÜF Yayınları, Ankara, 1983, s. 82.

²⁶¹ el-Eş'arî, *Makâlât*, 1/287; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 520.

²⁶² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 520.

²⁶³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 520.

benimsediği ‘Allah’ın sadece müminlere lütufta bulunduğu ve kâfirleri bundan mahrum bıraktığına’ dair düşünceye de karşı durmuşlardır.²⁶⁴

Lütfun vücûbiyeti konusunda **Cafer b. Harb** de Bîşr gibi düşünmektedir. Vücûbiyeti, kulun sevap kazanıp kazanmaması yönüyle ilişkilendiren Ca’fer b. Harb’e göre, lütuf olmaksızın ulaşılan itaat durumu, daha büyük sevaba vesile olur. Dolayısıyla bu hususun bilinmesi halinde lütfun Allah’a vücûbiyetinden bahsedilemez.²⁶⁵ Yani insan, Allah’ın lütfu olmaksızın imana ulaşabilecekse bu durum onun daha büyük sevap kazanmasına, daha büyük fazilete ulaşmasına sebep olacaktır. Hâlbuki lütfun gelmesi, kişinin çabasını ve itaate yönelik emeğini asgari düzeye indirgediğinden alacağı sevabın ve ulaşacağı faziletin derecesini düşürecektir. Bu durum elbette kulun aleyhinedir. Allah ise kulu için en iyi olanı murat eder. Böylelikle Allah’a lütufta bulunmak vaciptir denilemez. Eğer kişi lütuf olmaksızın imana ulaşamayacaksa ancak o zaman Allah’a lütufta bulunmak vaciptir denilebilir.

Lütfun vücûbiyeti konusunda baba ve oğul Cübbailer’in ortak görüşü, Allah’a asla bir zorunluluk yüklenemeyeceği şeklindedir. Ancak Allah, her fiilini bir hikmete göre yapar. Allah’a vacip olan, sadece insanları sorumlu tuttuğu konularda onlar için en uygun ve yararlı olanı yapmaktır. Bu cümleden olarak Allah’ın insana akıl, fikir ve irade hürriyeti vermesi, peygamberler göndermesi, çocuklara ve delilere sorumluluk yüklememesi gibi şeyler Allah’a vaciptir.²⁶⁶ Akıl verilmeyip şeriat ile mükellef kılınmayan kullar için ise bir şey yapmak Allah’a vacip olmaz. Nihayetinde Allah, kullarının kötülüklerden uzak durmalarını ve verdiği emirleri uygulamalarını istemiştir. Tabi Allah, işi bu haliyle de bırakmamıştır. İnsanda, onu kötülüğe sürükleyecek ve iyi fiillerden de uzak tutacak, süflî arzuları doğuracak ve insanı kötü ahlaka götürecek bir iç mekanizmayı da onda yaratmıştır. Bununla beraber Allah, insana yüklediği mükellefiyeti eda edebilecek donanımı da vermiştir. Kullarını, duygularının mahkûmu olmaktan kurtarmış, akıllarını kullanarak doğruya ulaşmalarını mümkün kılmış, deliller göstermiş, onları kudretli ve görevlerini yapmaya güç yetirecek yeterliliğe ulaştırmış, peygamberler ve kitaplarla desteklemiş hatta kulların fitratını, emrettiği hususları zorlanmadan, huzurla kabullenecek, yasakladığı çirkin fiillerden de nefret edecek hâle

²⁶⁴ Çelebi, “Lütuf”, DİA., XXVII/240.

²⁶⁵ Murtazâ, *el-Kalâid fî Tashihi’l-Akâid*, s.105.

²⁶⁶ Yavuz, “Cübbâi, Ebû Ali”, VIII/100-101; eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihâl*, I/71.

getirmiştir.²⁶⁷ Bu şekilde Allah, kullarına teklif yüklemekle beraber üzerine vacip olan hususları da yerine getirmiş olmaktadır.

Ebû Ali el-Cübbâî'ye göre aslahın anlamı, kul için dinde en faydalı olanıydı. Böylelikle kul için dininde faydalı olacağını bildiği imanı yaratmak, faydalı olmayacak küfrü de yaratmamak Allah'a vacip oldu. Bu düşüncesi sebebiyle öğrencisi İmam Eş'arî tarafından üç kardeş sualiyle karşılaşan **Cübbâî**, konuya bir izah getiremedi. Zira bu düşünceye göre sorumluluk çağındaki kâfirlerin yaratılmaması ya da çocukken öldürülmesi veya onları akıllarının alınması gerekiyordu. Zira küfür, bir kul için ebediyen azap görmesine sebep olacak, dinine hiçbir fayda sağlamayacak bir işti.²⁶⁸ O, lütf-u ilahîyi iki bölüme ayırdı. Birinci grup lütuflar Allah'a vaciptir ve teklifle yani Allah'ın kullarını mükellef kıldığı konularla alakalıdır. Çünkü bu şekildeki lütuflar, kulları bir zorlama olmadan imana sevk eder. Peygamber göndermek, kitap indirmek, akli ikmal etmek bu nevi lütuflardandır. İkinci grup lütuflar ise Allah'a vacip değildir. Bunlar, kulların itaatini ziyadeleştiren, tevfiğe daha yakın olan lütuflardır. Allah, bu nevi lütuflarını, ihlaslı kullarına ikram eder, onların daha fazla sevap almalarına, derecelerini yükseltmelerine vesile kılar.²⁶⁹ **Ebû Hâşim el-Cübbâî**, bazı konularda babasından ayrılmış ve Allah Teâlâ için münasip olanın, lütufta bulunmadan en meşakkatli şekilde kulu imanla mükellef kılması olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber ona göre lütf konusunda adalet aranmamalıdır. Çünkü lütufta bulunmak, Allah'a vacip değildir.²⁷⁰

Kâdî Abdülcebbâr ise Allah'ın, kulunu sorumlu kılmakla aslında kulunun sevabını arttırmayı hedeflediğini belirtir. Bu maksada dönük olarak Allah kula kudret, yeterli donanım ve sıhhat vermiş, önüne imkân ve fırsatlar sunmuştur. Kulunun vacip olanı tercih etmesi ve kötülüklerden uzak durabilmesi için gereken desteği vermiştir. Allah'ın kulunun iman etmeyi tercih edeceğini bildiğinde bu şekilde davranması ahlaki bir gerekliliktir. Aksi durumda ise Allah kulunun hezimetini için bir ortam hazırlamış olur. Bu hal, birilerini yemeğe çağırıp da hiçbir şey yapmayan, davetine icabet ederek

²⁶⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/71.

²⁶⁸ Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, s. 281-2.

²⁶⁹ Subhî, Ahmet Mahmut, *Fî İlmi'l-Kelam*, Daru'n-Nehdatü'l- Arabiyye, Beyrut, 1985, I/299.

²⁷⁰ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/70-1.

gelecek misafirleri için yemek hazırlamayan kişinin haline benzer ki elbette Allah bu şekilde yakışsız bir iş yapmaktan münezzehtir.²⁷¹

Kâdî Abdülcebbâr'ın yorumları, vücûbiyet konusunda teklif-lütuf ilişkisini daha belirgin bir hale getirmektedir. Ona göre Allah'ın kullarını daha işin başında ödüllendirmesi uygun olmazdı. Çünkü hak etmeyi tazim etmek, nimeti olmayana şükretmek yanlıştır. Bu yüzden Allah Teâlâ, kulları üst mertebelere çıksın, en yüksek lezzetleri tatsın diye öncelikle onlara bir takım emir ve yasakları muhtevî mükellefiyetler yüklemiştir.²⁷² O'nun mantığında kul, Allah'a itaat ettiği zaman sevap almaya müstahak olur. Çünkü kul zahmetli işe zorlanmış, meşakkatli bir şey kendisine teklif edilmiştir. Eğer kula bu zahmetli, meşakkatli işi yapmasına mukabil bir sevap verilmeyecek olursa, bu işleri ondan istemek kabih bir şey seviyesine düşer. Hâlbuki Allah kabih bir şey yapmaktan münezzehtir. Diğer taraftan kul, kendisinden istenen vacip bir işi yapmadığı durumda yani isyan etmesi halinde cezaya müstahaktır. Aksi durumda yani âsî kimse ödüllendirilecek olursa olay yine kabih bir dereceye iner. Ayrıca vaciplerin nafilerden bir farkı kalmaz.²⁷³

Allah Teâlâ, bir faydayı sağlama ya da bir zararın giderilmesi maksadına yönelik olarak güç yetirebilecekleri bir takım meşakkatli işleri kullarından istemiştir. Yani teklifini kullarına sunmuştur. Daha öncesinde ise biz insanı yaratmış, bir ömür tayin etmiş, bu ömürde kullanılacak akıl ve kudretin yanında kötülöklere karşı bir heves, iyiliklere karşı da bir nefreti ruhumuzda var etmiştir. Bunda bir amaç vardır ve bu amaca da ancak teklifi üstlenmek suretiyle ulaşılabilir.²⁷⁴ İşte teklifin tahammülü hususunda lütuf, büyük bir fonksiyonu icra eder. Kâdî Abdülcebbâr, lütfu, *“kişinin, kendisiyle vacibi seçtiği ve kabihden sakındığı bir şey ya da iyi bir şeyi yapmaya imkân veren veya kabihî terk etmeye daha yakın kılan bir şeydir”* diye tarif etmektedir.²⁷⁵ Bu tarifte lütuf, Allah'ın zorunlu olarak yapması gereken bir fiil olarak kayıtlanamamaktadır. Kâdî Abdülcebbâr lütfu, sorumluluk yükleyen Allah ile sorumlu kılınan insan arasındaki ilişkiyi ifade eden teklif bağlamında izah eder. Burada lütuf, teklif konusu olan sahada Allah'ın takdir buyurduğu bir yardımudur ve ‘motiv’ işlevi görmekle

²⁷¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtasar*, s. 258.

²⁷² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtasar*, s. 257.

²⁷³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtasar*, s. 257.

²⁷⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 510.

²⁷⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 519.

fonksiyonunu icra eder. Lütuf, teklif çerçevesinde bir şeyi yapmaya imkân verir. Onun görüşünde teklif, Allah'a vacip olamaz. Teklifi o, ahlaki bir kavramla ele alarak hasen olarak değerlendirmiş ve aslah olduğu için teklifin vacip olduğu görüşünü reddetmiştir. Ona göre ancak teklif ilişkisi sebebiyle bazı şeyler Allah'a vacip olmuştur. İşte bu şekilde Allah, kendisini bir takım yükümlülükler altına sokmuştur. Lütfun Allah'a yükümlülüğü de bu şekilde doğar. Örnek olarak; teklifin gerektirdiği imkân ve şartları vermek, sevabı hak edene sevap, elem çekene çektiği bu sıkıntının bedeli olarak ivaz vermek ve onları yeniden dirilterek ahirette bunların karşılıklarını vermek gibi hususlar Allah'a vacip olmuştur.²⁷⁶ Ona göre tekliften önce ve teklif ile birlikte lütuf Allah'a vacip değildir. Ancak tekliften sonra gelen lütuf Allah'a vaciptir. Zira tekliften önce lütuf olmaz, teklif ise başlı başına bir lütuftur. Dolayısıyla teklif öncesi ve teklif ile birlikte lütuf Allah'a vacip olmaz.²⁷⁷ Yine Kâdî Abdülcebâr'ın belirttiğine göre daha önceki Mu'tezile uleması, mutlak anlamda lütfu Allah'a vacip kılmışlardı. Kendisi bunu kabul etmez ve Lütfun ya tekliften önce ya ona bitişik ya da ondan sonra olacağını ve dördüncü bir şikkın mümkün olmadığını kesin olarak belirtir.²⁷⁸

Kâdî Abdülcebâr, Mu'tezilenin gerçek muhalifinin Bişr b. Mu'temir ve Bağdat Mu'tezile ekolü mensupları olduğunu kabul eder. Ancak Bişr b. Mutemir ve ona tabi olanların görüşünü yanlış bir temele dayandırdıkları savıyla eleştirir. Ona göre Allah'ın, insanların hepsinin iman etmesini sağlayacak lütuf hazinelerinin olduğunu söylemek, sonra da insanlardan bir kısmının iman ederken diğer bir kısmının inkâr yoluna saptığı gerçekliğinden yola çıkarak lütfun Allah'a vacip olmadığını söylemek yetersiz bir izahdır.²⁷⁹ Çünkü Allah'ın, lütufta bulunacağı bazı kulların iman etmeyeceklerini davranış biçimlerinden bilmesi imkânsız değildir ve dolayısıyla ona yapılacak muamele lütufta dönüşmez. Bu durum şuna benzemektedir: Adamın iki oğlu var. Biri rıfk yolunu tutmuş, okula iştiaqla gidiyor, derslerini ilgiyle takip ediyor; diğeri ise bu tür bir gayret içerisinde değil, farklı bir yol tutmuş, sert bir mizacı var, kendisini geliştirmek gibi bir çabası yok. Nitekim adam bu iki çocuktan hangisinin öğrenimini tamamlayıp tamamlamayacağını çocukların hallerine bakmak suretiyle kestirmesi mümkündür. Şöyle ki; baba çocuklarının gidişatına bakarak çocuğun birine iyilikle ve şefkate

²⁷⁶ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XIV/ 54.

²⁷⁷ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XIII/26.

²⁷⁸ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 520.

²⁷⁹ Çelebi, "Lütuf", DİA., XXVII/240.

muamele edildiği takdirde okula gidecek, öğretilenleri kabul edecek ve kendisinden istenilenleri eda edeceğini; diğerinin ise nasıl muamele edilirse edilsin, ister yumuşak ister sert davranılsın aynı tercihi yapmayacağını pekâlâ kestirebilir. İşte mükellef insanlar hakkında da Allah'ın durumu buna benzemektedir.²⁸⁰ Yani Allah, onların iman etmeyeceklerini hallerinden engin ilmiyle bildiğinden Allah'ın muamelesi onlara lütuf olarak gerçekleşmemiştir.

Kâdî Abdülcebbâr, teklif-lütuf ilişkisini izah sadedinde, tekliften önce değil de tekliften sonra lütfun Allah'a vacip olduğunu ve verilen bu lütfun kuldan irade hürriyetini kaldırmayacağını belirtir. Zira teklif yokken bir vücûbiyetten bahsetmek anlamsız kalır. Dolayısıyla Allah'ın insan için lütuf değeri olan akıl ve şeriat gibi fiilleri, ancak teklif düzleminde birer lütuftur. Çünkü bu fiiller ile insan, akıl ve sem' (kitap-sünnet) açısından vacip, hasen ve kabih olan fiilleri teklife uygun şekilde seçme imkânı elde etmektedir.²⁸¹ Ta'lîm ve marifete ulaştırması yönüyle şeriat da tıpkı peygamber göndermek gibi lütuftur.²⁸² Böylelikle ilâhî adalet ve lütuf gereği, insanlar akıl ve duyu verileriyle baş başa bırakılmamış olurlar. Şunu da belirtmek gerekir ki şeriatın bu şekilde lütuf oluşu, peygamberlik görevinin yerine getirilip getirilmemesine, insanlar tarafından kabul edilip edilmemesine veya yükümlülüklerin gereğinin yapılıp yapılmamasına bağlanamaz. Tebliğ edilen vahyin insanlar tarafından benimsenmemiş olması, şeriatı lütuf olmaktan çıkarmaz. Peygamberin görevini ifa etmesiyle lütuf gerçekleşmiştir.²⁸³ Şeriat, aklîyyât'a götürmesi bakımından lütuf olur. Peygamber, teklifin konusu olan bilgiyi vermekle kalmaz, mükellefiyetlerin ifâsında yönlendirici etkide bulunur. Dolayısıyla bilgi, motive edici itikat ile beraber bir fiilin oluşumunda yönlendirici işlev görür.²⁸⁴

Kâdî Abdülcebbâr, aslah kavramını, Allah'ın emirlerinin yerine getirilmesine en uygun fiillerle ilintilendirmiştir. Onun bu kavrama verdiği anlam ve yaptığı izahat içerisinde aslah olan; yükümlü kıldığı vecibeleri yerine getirmeyi mümkün kılmak, temkîn; lütfu ile kolaylaştırmak, iltâf; hak edene ödül (sevab) vermek ve (önceden sebebi olmaksızın) çekilen acıların tam karşılığını (ıvaz) vermektir. Bu fillerden bazıları

²⁸⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 523.

²⁸¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 520; Çelebi, "Kâdî Abdülcebbâr", DİA., XXIV/106.

²⁸² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XV/21.

²⁸³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XV15/ 22, 23.

²⁸⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XV15/23.

Allah'a seçeneksiz bir şekilde vacip olur. Kâdî Abdülcebbâr bunu, mudayyak fih olarak isimlendirir. Mükellefe, muayyen bir ödevi yerine getirmede yardım eden lütufların çoğu bu gruptandır. Diğerleri ise seçenekli olarak vaciptir, buna da muhayyer fih adını verir. Hak eden kullarını farkı ve değişik şekillerde ödüllendirmek gibi fiiller bu kabildendir. Tabi ki buradaki vücûbiyet başlangıçta değil sadece tekliften sonra ortaya çıkar.²⁸⁵ Bunu ortaya çıkarıp doğrulayacak olan ise insanın ahlaki buyruklarının makul yönlerini anlamaktır. Şayet Allah, peygamberleri ve inananları ödüllendirmeseydi, kendisine tevdi edilen emanete ihanet eden, onu iade etmeyen herhangi bir insan gibi ayıplanacaktı.²⁸⁶

Mu'tezile âlimleri, Allah'ın peygamber göndermesini de aklın iyi ve güzel bulduğu bir fiil niteliği taşıması açısından hüsün-kubuh ilkesine göre vücûbiyet çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Allah Teâlâ, kulları için faydalı olanı yaratma ilkesi mûcibince, iman edeceğini engin ilmiyle bildiği kullarına peygamber gönderir. Diğer kullarına da ahirette itiraz ve mazeret bahanesi bırakmamak için peygamber gönderir.²⁸⁷ Yine onlar, tövbe eden kulun tövbesini kabul etmeyi, isyan eden kulu da cezalandırmayı vücûbiyet bağlamında değerlendirmişlerdir. Zira tövbe eden kul sevabı diğeri de cezayı hak etmiştir. Ancak isyan eden kulun durumuna göre Allah tarafından günahına müsavi bir ceza ile cezalandırılması veya affedilmesi mümkündür. Tövbe etmeden ölen günahkârlar ise asla affedilmezler.²⁸⁸ Mahlûkâta rızık vermek de aynı bağlamda değerlendirilmiş ve Allah'ın yapması gereken işlerden sayılmıştır.²⁸⁹

İslam düşüncesinin oluşumunun ilk aşamasında dinî naslara dayalı olarak ortaya çıkan tanrısal kudret anlayışında, Allah'ın mutlak egemenliği ve kudretinin sınırlanamaz olduğu üzerine aşırı vurgu yapılıyordu. Bu anlayışı, Mu'tezile kelamcıları, ilk olarak akılcı bir ilahi adalet düşüncesiyle yumuşatma gayreti içerisinde oldular. Onlar nezdinde ilahi adalet ilkesi, özel bir öneme haizdi ve buna büyük bir ihtimam göstermek onların ayırt edici özellikleri olmuştu. Onlar, akılla kavranabilen nesnel iyilik ve kötülük (husn-kubuh) prensibini benimsiyorlar, insanın hür bir iradeye sahip olduğunu savunuyorlar, aynı zamanda da ilahi adalet üzerinde ısrarla duruyorlardı.

²⁸⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, VI/ 46.

²⁸⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XIV/22, 23, 54.

²⁸⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtasar*, s. 263.

²⁸⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtasar*, s. 262.

²⁸⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XI/47.

Onların düşünce zemininde “Allah’ın her türlü kötü fiilden tenzih edilmesi, ancak kullarıyla ilgili bazı fiilleri yapmasının hikmet açısından zorunlu olduğunu kabul etmekle mümkün olacağı,” fikri bulunmaktaydı.²⁹⁰ Bu fikir çerçevesinde, Allah’ın âdil ve hakîm olduğunu iddia etmek; O’nun asla kötülük yapmayacağını, çirkin olanı seçmeyeceğini, kendisi için zorunlu bir görevi ihlal etmeyeceğini, O’nun bütün eylemlerinin iyi ve değerli olduğunu, ayrıca kötülüklerin de O’na asla izafe edilemeyeceğini kabul etmek anlamına gelmekteydi.²⁹¹ İlahi adalet düşüncesinin doğurduğu sonuçlardan biri de Allah’ın sadece iyi olanı değil, aynı zamanda, gerçekten zorunlu olanı yaptığı ya da yapmak zorunda olduğu şeyi yaptığı fikridir. Bu fikre göre Allah, yarattığı varlıklar için daima daha iyi, daha uygun ve daha faydalı olanı (aslah) yapmak zorundadır.

Ne var ki, Bağdat ve Basra Mu‘tezile okulları, Allah için en iyi olanı yapma zorunluluğunun kapsam alanı üzerinde değişik fikirler ortaya koydular. Bağdat ekolüne mensup âlimler, genel olarak, Tanrı’nın hem dünyasal hem de dinsel konularda insan için en iyi ve en uygun olanı yaratması gerektiği tezini savundular. Onlara göre en iyiden maksat, en faydalı (أَنْفَع) olan değil; ahkem (أَحْكَم) yani tanrısal hikmet ve tedbire lütuf yönüyle en uygun olandı. İşte dünyada ve yaratılışın henüz başlangıcında kullar için ahkem olanı yapmak Allah’a vacip olmuştur. Teklifte muhatap olacak kulda teklifi yüklenebilecek kapasiteyi yaratmak, akli melekelerini olgunlaştırmak, suçluları cezalandırmak şeklindeki lütuflar bu kabildendir.²⁹² Basra ekolü ise Tanrı için aslah bakımından zorunluluk alanını, dünyevi yönü göz ardı ederek sadece dinsel konularla kayıtlamış ve aslahı en faydalı olan (أَنْفَع) şeklinde değerlendirmiştir.²⁹³ Onlara göre, teklif vaki olduktan sonra, lütuf anlamındaki itaate yaklaşımcı ve masiyetten uzaklaşımcı her şeyi kullara sunmak, ikdar (dini yaşayabilme kudreti) ve temkin vermek Allah’a vacip olmuştur. Onlar, Bağdat ekolünün kabul ettiği yaratma esnasında akli ikmal etmek gibi dünyevi konudaki aslahı Allah’a vacip görmezler. Zaten Allah, teklife muhatap kıldığı Müslüman olsun kâfir olsun herkes için üzerine düşeni yapmıştır. Kâfir, nefsinin tesiri ve özgür iradesiyle yarattığı fiilin etkisiyle küfrü tercih eder. Her iki ekol, salah olanı yapmasını din ve dünyada Allah’a vacip görürken, aslah’ı

²⁹⁰ Yavuz, “Vücûb”, DİA, İstanbul, 2013, XXXXIII/135.

²⁹¹ Hourani, George F., *Eş’arî*, Çev.: Fethi Kerim Kazanç, OMÜİFD, Samsun 2003.Ss 14-15, s. 366

²⁹² Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, s. 280.

²⁹³ Hourani, *Eş’arî*, s. 366; Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, s. 280.

da vacip görmüşler ama aslahı dinde veya hem din hem de dünyada vacip kılma yaklaşımlarıyla farklılık arz etmişlerdir.²⁹⁴ Bu bağlamda, Allah'ın, hakîm bir varlık olması neticesinde kendisinden kullarının faydası için sudur eden ilahi yardımı, Bağdat Mu'tezilesi genel olarak aslah kavramıyla ifade ederken, Basra Mu'tezilesi lütuf kavramıyla ifade etmiş, ayrıca maslahat, salah kavramlarını da kullanmıştır.²⁹⁵

2.2. Eş'arî Ekolü

İmam Cüveynî, Mu'tezile'nin ortaya attığı vücûbiyet-zorunluluk fikrini anlama sadedinde Allah'a zorunluluk yüklemekle onların tam olarak ne kast etmiş olabileceklerinin analizini yapar. Onlar, Allah'a zorunluluk yüklemekle elbette Allah'a bir emrin yöneltmesini, O'nun bir işe zorlanmasını kastetmiş olamazlar. Zira bu icma' ile muhaldir. Allah, emredendir, O'na bir başkasının emri taalluk etmez. Peki, Allah'ın kendisine vacip olan bir işi terk edip yapmadığı zaman bir zarara uğraması endişesi söz konusu olabilir mi? Tabidir ki bu da muhal bir durumdur. Zira Allah Teâlâ, fayda ya da zarar görmekten münezzehtir. O'nun hakkında faydalanmak ya da zarar görmek, acı çekmek, lezzet almak söz konusu olmaz.²⁹⁶ Dolayısıyla Mu'tezile tarafından vücûbiyet düşüncesi, bir şeyi yapmanın iyi, terk etmenin ise kötü bir durum arz etmesi ve bunun Allah'a yakışmayacak bir konuma sürüklemesine neden olacağından ahlaki bir saikle ortaya atılmıştır.²⁹⁷

İslam âlimleri arasında Allah'ın çirkin olanı yapmayacağı ve vacibi terk etmeyeceği noktasında bir icma teşekkül etmiştir. Ancak bu icma, farklı yorumları da içerisine almaktadır. Örneğin Eş'arîler'e göre Allah için vaciplik ve çirkinlik söz konusu olamayacağından Allah'ın vacibi terk etmesi ve çirkin olan şeyi yaratması mümkün değildir. Mu'tezile de Allah çirkin olanı yapmaz ve üzerine vacip olan şeyi terk etmez demek suretiyle aynı pozisyonunu korumaktadır. Ancak bu safhada ittifak edilmiş gibi algılanan hükmün doğuşu sahasında ihtilaf vardır. Mu'tezile Allah'tan sadır olacak kabihin çirkin olması ve O'na vacip olanın vücûbiyet hükmüne akli kullanarak varmıştır. Eş'arîlerise akli bu sahada yetersiz görürler ve Allah'tan çıkan bir fiilin çirkin görülmesinin söz konusu olamayacağını ifade ederler. Allah hâkimdir, dilediği hükmü

²⁹⁴ Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, s. 281.

²⁹⁵ AYTEPE, *a.g.t.*, s. 183.

²⁹⁶ el-Cüveynî, *el-İrşad*, s.271.

²⁹⁷ Koç, "Kâdî Abdulcebbâr'a Göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahî Yardım", s. 327.

verir, istediğini yapar. O'ndan herhangi bir şeyin zorunlulukla çıkması ve herhangi bir şey O'na zorunlu olması düşünülemez.²⁹⁸

Mu'tezile mezhebi, yukarıda izahı yapılan değerlendirmeler neticesinde lütfu Allah'a vacip görür. Zira lütuf kulu mecbur kılmadan itaate yaklaştırıp isyandan uzaklaşmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda, bir peygamberin rehberliğiyle insanların itaate yakın ve isyandan uzak olmaları temin edilebildiğinden peygamber göndermek Allah için bir zorunluluk olmuştur. Aynı şekilde Mu'tezile mezhebi, itaat karşılığında kula sevap verilmesini de vucubiyet kapsamında değerlendirir. İtaat eden bir kula sevabın verilmemesi çirkin bir iş olacağından ve Allah da çirkin bir iş yapmayacağından sevabın verilmesi zorunlu olarak gerçekleşir. Ayrıca kulu gayesiz bir iş ile yükümlü tutmak abes olur. Bu yüzden kulları sorumlu tutmanın bir gayesi ve hikmeti vardır. Bu işlerde Allah'ın kendisine dönük bir menfaat gözetmesi muhal olduğundan fayda sadece kullarla ilgilidir ve hak ettikleri sevapların kullara verilmesi zorunluluk arz etmektedir. Eş'arîler'e göre kulların yükümlü kılındıkları hususlarda yapmış oldukları itaate yönelik fiilleri, onlara şu ana değin lütfedilen nimetlerin şükürünü eda etme kabiliyetinden çok uzaktır. Olay, bir sultanın verdiği birçok nimete karşın kişinin sadece parmaklarını oynatarak teşekkür etmeye kalkışmasına, sonra da bu parmak oynatmaya mukabil mükâfat beklemesine benzemektedir. Eş'arîler, kullara itaatleri mukabilinde verilecek sevapları, müminler için bir lütuf ve bağış, kâfirlere nisbetle de adalet olarak değerlendirmektedir. Zaten Allah'ın, bir gayeye göre iş yapma zorunluluğu yoktur; O'nun fiillerinde ve kullarını sorumlu kıldığı hususlarda illâki kâfirlerin zararını ve müminlerin faydasını gözetmesi gerekmez.²⁹⁹

Mu'tezile imamları, ma'siyeti cezalandırmayı da vücûp alallah kapsamında ele almışlardır. Çünkü insanları isyandan alıkoymak, zaruret arz eden lüzumlu bir iştir. Ma'siyeti cezalandırmamak ise mutî' kulu ile âsî kulu aynı kategoride değerlendirmek olur. Şu dünyada bir efendi, itaatkâr kölesi ile âsî kölesini bir tutarsa çirkin bir iş yapmış olacağından insanlar tarafından kınanır. Bu şekilde ma'siyeti cezalandırmamak da isyankârı yüreklendirmek, günahı teşvik etmek demektir. Zira Allah, bazı çirkin işlere meyletme hevesini insanların tabiatına yerleştirmiştir. Bu hevesin eyleme dönüşmesine engel olacak olan cezalandırılma endişesidir. Bu endişe insanda oluşmazsa yani kişi

²⁹⁸ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/338.

²⁹⁹ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/340.

işlediği günahın karşılığında cezayı hak etmediğini, cezalandırılmayacağını düşünürse günaha cesaretle ilerler. Dolayısıyla ma'siyyetin cezalandırılmaması, Allah'ın o ma'siyyete izin vermesi, asileri de ödüllendirmesi anlamına geleceğinden ma'siyyeti cezalandırmak Allah'a vacip olur. Eş'arîler, cezayı, isyan eden kulun hakkı olduğunu kabul etmekle beraber, lütuf bağlamında o kulun affedilip cezalandırılmayabileceğini de söylerler. Bu durum, itaatkâr kullar için söz konusu olacağından eşitlik ilkesini ihlal etmez.³⁰⁰ Âsî kulun cezalandırması ihtimaline göre çok daha zayıf olduğundan günaha teşvik etme ve harama müsamaha gösterme gibi bir endişeyi de barındırmaz. Zira cezalandırılma ihtimali daha baskın bir durumdadır.

Eş'arî âlimleri, Mu'tezile'nin "Kul için dünyada en iyiyi yapması Allah'a vaciptir" görüşüne de dünya ve ahirette azap çeken fakir kul örneğini vererek cevaplandırır. Hiç kuşkusuz, böyle bir kul için hiç yaratılmamış olmak en iyi durumdu. Ama bu kul için en iyi olan durum gözetilmemiştir. Bu gerçeklik, kul için en iyiyi yaratmanın Allah'a vacip olmadığını ortaya koymaktadır.³⁰¹ Ayrıca, en iyi ve en güzel olanı yapmak Allah'a vacip kılındığı takdirde Allah'ın fazlı keremiyle kulları için lütufta bulunacağı bir saha bırakılmamış olur. Allah latîf olmaktan, lütufta bulunan olmaktan çıkarılmıştır. Çünkü yaptığı şeyler görevi dâhilinde yerine getirdiği işlerdir.

Görüldüğü gibi Eş'arîler, Mu'tezile mezhebinin Allah'a zorunluluk yükleyen bütün düşüncelerine karşı çıkmışlar ve bunların tutarsız olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bağlamda insanın maslahat ve menfaatine en uygun olan şeyi yapmanın veya kullarına lütuflar sunmanın Allah Teâlâ üzerine vacip olmadığını açıklarlar. Onlara göre Allah üzerinde böyle bir zorunluluk olsaydı Allah'ın dünyada ve âhirette azap gören kâfirleri yaratmaması gerekirdi.³⁰² Onlara göre Allah, fiillerini, kulların fayda, hikmet ve menfaatleri gibi bir takım zâtı dışındaki gerekçeler ve sebeplere göre sınırlandırmış olamayacağından, sırf Allah irâde ettiği için lütufta bulunur, peygamber göndermek gibi hikmetli fiillerini icra eder. Örneğin peygamber gönderme işinde insanların faydası ve maslahatı gözetilmiş değildir. Allah, bizzat peygamber göndermeyi murat etmiş ve göndermiştir. İstemeseydi elbette göndermezdi. Göndermesiyle göndermemesi eşit derecede mümkündür. Aklın bu konuda vereceği hüküm budur. Hâlbuki Mu'tezile imamlarına göre peygamber göndermek Allah üzerine vâcibtir. Zira peygamber

³⁰⁰ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/340.

³⁰¹ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/340.

³⁰² et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 195, 197, 198.

gönderilmesiyle beraber kullar itaate yaklaşır ve isyandan uzaklaşırlar. İnsanlar için böyle faydalı ve çıkarlarına en uygun olan bir lütfü Allah'ın yapmaması mümkün değildir ve O'nun yaptığı işlerde birçok hikmet ve maslahatın olmaması düşünülemez.³⁰³ Ama Eş'arîler, Allah'ın her asırda peygamber göndermeyip tebliğini yapmadığı ve bölgede adalet dağıtan hâkimlerin de takva sahibi müçtehit kimselerden oluşmadığı gerçeğini ortaya koyarak Mu'tezile'ye cevap verirler. Eğer Allah, her asırda peygamber göndermiş olsa ve iyiliği emredip kötülükten alıkoysaydı lütuf söz konusu olurdu. Dolayısıyla peygamber göndermek Allah'a vacip değildir.³⁰⁴

Eş'arîler'e göre Allah'ın fiillerinde hikmetler aranması, fiillerin birtakım araz, maksat ve illetlerle ilintilendirilmesi, O'nun şanına hâlel getirir, bir eksikliği akla getirir. Zira bir işi bir maksada ve hikmete göre yapmak, o maksat ve hikmetle o eksikliği gidermek anlamını taşır. Dolayısıyla fiil, o maksat ve hikmetle kemale ulaşmış, maksat ve hikmet de onu ikmâl etmiş olur. Elbette Allah, böyle bir eksiklikten uzaktır. Eş'arîler, bu bağlamda varlığında hiçbir yarar bulunmayan bulaşıcı hastalıkları ve zararlı yaratıkların âlemdeki mevcudiyetini görüşleri lehine delil olarak zikrederler. Şayet Allah'ın fiillerinin hikmet ve maslahat ihtiva etmesi lüzumu olsaydı bu gibi şeylerin evrende var olmaması gerekirdi. 'Allah, her şeyi bir hikmete ve illete göre yapar', demek, O'nun engin ve mutlak irâdesini hikmet ve illet adı verilen bazı şeylerle mukayyet kılmak, hikmet ve illeti de ilahi irâdenin metbuu haline getirmektir. Bu durumda işi yapan Allah olmakla beraber, Allah'a o işi yaptırın hikmet ve illettir. Böylelikle Allah, "Fâil-i Muhtar" olmaktan çıkmış "Mucîbün bi'z-zat" haline gelmiştir. Bu ise Allah için kabul olunamaz bir durumdur.³⁰⁵

Eş'arîler, Allah'ın fiilleri hususunda lütuf ve maslahat aramaya gerek duymazlar. Allah, fiillerinde zaten âdildir ve hüküm ancak din ile sabit olur. Allah, mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunma hakkına sahiptir ve ilmüne uygun bir şekilde istediği gibi takdir eder, dilediği şekilde yapar. Allah'ın fiilleri konusunu işlerken İmam Gazzalî, konuya temas etmiş ve Allah'ın bütün fiillerinin caiz hükmünde olduğunu, hiçbir şeyin O'nun fiilleri için vacip olamayacağını ifade etmiştir. Allah'ın bir şeyi yaratmaması caizdir. Bununla beraber o şeyi yarattığı zaman da bu O'na vacip olmaz. Zira bir kişiye bir şey vacip olsa, onun terk edilmesi o kişiye bir zararı gerektirecektir.

³⁰³ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 233; el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/338.

³⁰⁴ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/338.

³⁰⁵ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 195.

Böyle bir husus ise Yüce Allah için muhaldir. Ona göre Allah'ın kullarına bir teklif götürmemesi, onları bir şey ile yükümlü kılmaması, onları güçlerinin üzerinde olan bir şeyle sorumlu tutması, hatta herhangi bir karşılık vermeksizin onlara eziyet etmesi, sıkıntı vermesi de caizdir. Peygamber göndermek de vacip değildir. Peygamber göndermesi, kabih olmadığı gibi imkânsız da değildir.³⁰⁶ Yine kulları için en iyi olanı yapması, günahı cezalandırıp itaati mükâfatlandırması da Allah için vacip değildir. Allah, mükellef kıldığı kullarını itaat ettikleri durumda onlara sevap vermesi, onları ödüllendirmesi asla vacip olmaz. Aksine Yüce Allah, dilerse fadlından ve lütfundan dolayı mükâfatlandırır ya da adaletinden dolayı cezalandırır, dilerse onları yok eder, dilerse onları yeniden diriltmez. Hatta Allah Teâlâ, bütün kâfirleri affedebileceği gibi bütün müminleri cezalandırabilir. Çünkü teklif, Allah'ın kendi mülkünde kulları ile ilgili bir tasarrufudur. Sevap ise Allah'ın karşılıksız ve ödüllendirme kabilinden fazlından lütfettiği başka bir şeydir. Bu itibarla itaat edene sevap vermek Allah'a vacip olmaz.³⁰⁷ Bunlar O'nun hiçbir sıfatına aykırı düşmez. O, dilediği şekilde hareket etmede ve istediği gibi hükmetmekte serbesttir.³⁰⁸ Mükâfat verilmemesi halinde de bir zulüm söz konusu olmaz. Çünkü zulüm, başkasının malında izinsiz tasarrufta bulunan kimse için gündeme gelir. Bu ise Yüce Allah için düşünülemez.³⁰⁹ Ayrıca bir fiil neticesinde ödüllendirmenin vacip olması için mükâfatın, kişinin, öncesinde mecbur olmadığı bir itaatinden ve hizmetinden sonra olması gerekir. Dolayısıyla Yüce Allah'ın ödüllendirmesi zorunlu olduğu için değil de fazlından bir lütf olma yönüyle gerçekleşir. O mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunur. Gerçek mülk sahibi yalnızca O'dur. Eş'arîler'e göre emre uygun davranmak suretiyle itaate, itaat sayesinde de sevaba ulaşılır. Ancak burada verilen sevap, yukarıda da ifade edildiği gibi itaatin kesin bir karşılığı değil; Allah'ın bir lütfudur. Allah'ın itaati mutlak surette mükâfatlandırması gerektiği düşünülemez. Aynı şekilde isyanın karşılığında cezanın verilmesi de öyledir. Cezalandırmak da Allah'ın dilemesine kalmış bir meseledir. Bu konuyla ilgili olarak

³⁰⁶ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İtikad'da Orta Yol (el-İktisâd fi'l-İtikâd)*, Çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları XXXIV, Ankara, 1971. s. 117.

³⁰⁷ el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, s. 136.

³⁰⁸ el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, s. 127, 134.

³⁰⁹ el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, s. 133, 134, 139.

Mu'tezile imamları ise sevabın Allah için zorunlu olduğu ve cezanın da tövbe etmediği sürece büyük günah işleyen için vacip olduğu görüşünü savunmuştur.³¹⁰

Eş'arîler'e göre, Allah'ın fiillerinde hikmetin olabileceğini söylemek, mutlak iradesini hikmet ve illet diye adlandırılan bazı şeylere tâbi kılmak değildir. Eğer hikmet ve illetten ari olamaz denirse, bu durumda işi yapan Allah olur fakat O'na işi yaptıran da hikmet ve illet olur ki Allah için bu söz konusu olamaz. O, fâili muhtardır, dilediğini yapar. Her şeyin, hayrın da şerrin de yaratıcısıdır. O'nun iradesi hikmet ve illet de dâhil hiçbir şeyle kayıtlanamaz, kısıtlanamaz, sınırlanamaz.³¹¹ Çünkü O, tek yaratıcıdır, O'ndan başka yaratıcı yoktur. Böylelikle "Yüce Allah'ın fiillerinde hikmetin bulunması, bir zorunluluk değil, caizdir" görüşüne ulaşılır. Eş'arîler, Allah'ın fiillerinde hikmet vardır, fakat bu hikmet, vacip değil caizdir görüşündedirler. Hatta Eş'arîler'den bazıları, Cebriye'ye daha yakın bir pozisyonda yer almış, fiillerde güzellik ve çirkinliğin Allah'ın emri taalluk ettiği durumda gerçekleşeceğini benimsemişlerdir. Hangi fiilleri Allah emretmişse o fiilleri güzel olur, hangi fiilleri Allah yasaklarsa o fiiller çirkin olur. Bu itibarla, emredilen bir şeyin men edilmesi ya da tersi durum esas olarak mümkündür. Böylelikle bir kısım Eş'arî mensupları, insan irâdesini ve hikmet-i ilâhiyeyi görmezden gelme noktasına kadar meseleyi taşımışlardır.³¹²

Yine Eş'arîlere göre Mu'tezile'nin ortaya attığı aslah prensibinin de kabul edilebilir tarafı yoktur. İnsanın maslahat ve menfaatine en uygun olan şeyi yapmasının Allah Taâlâ üzerine vâcip olduğunu düşünmek, birçok açıdan tutarsız bir iddiadır. Örneğin bu iddia doğru kabul edilecek olursa Allah Taâlâ, Hz Peygamber'e minnette bulunmuş ve verdiği nimetleri Kuran'da da dile getirmiştir. Mu'tezile düşüncesine göre ise Hz Peygamber'e verilen bu nimetlerin Ebû Cehil'e verilenlerden fazla olmaması gerekir. Zira Allah, gücünün yettiği nihai sınıra kadar her ikisi için de en uygun olanı yapmıştır.³¹³ Aynı zamanda vücûbiyet ilkesi, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'e sunulan büyük lütuf ve ihsanı, müşrüklerin reisi Ebû Cehil'e sunulan lütuf ve ihsanın seviyesine indirger. Zira bu düşünceye göre Allah, onlardan her ikisi için aslah olanı yaratmış, her ikisine karşı yapması vâcib olan aslâhı noksansız ve farksız olarak sunmuştur. Özürsüz sağlıklı bir şekilde onları mükellef kılmış, istediklerini yapabilme

³¹⁰ Kurt, Hasan, "İslam İnancına Göre Sevap Kavramı", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt X/1, Haziran 2006, s. 207.

³¹¹ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 195.

³¹² et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 195.

³¹³ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 197.

imkân ve kudretini onlara vermiştir. Hz. Peygamber'e Ebû Cehil'e verileden daha fazla lütuf ve ihsan sunulmamıştır. Hâlbuki Allah Teâlâ, sevgili resulünü şerefin zirvesine çıkarmış ve O'nu âlemlere rahmet olarak göndermiştir.³¹⁴

Mu'tezile düşüncesi doğru kabul edilecek olursa Allah'ın kullarını hidayete erdirmesi, çeşit çeşit lütufları onlara bahşetmesi ve sunduğu bunca ikram ve ihsan sebebiyle Allah'ın kullarından şükür beklemesi anlamsız olur. Çünkü Allah üzerine vazife olan şeyi yapmıştır, ona teşekkür etmek gerekmez.³¹⁵ Allah'ın Kur'an'da kullarına “*Dua ediniz; kabul edeyim*” buyruğunun ve “*İbadet ediniz*” emrinin de manası ortadan kalkar. Biz bu buyruklar doğrultusunda, bizi günahattan korumasını ve başarıya ulaştırmasını (ismet ve tevfiik) Allah'tan istiyor, bizden zararı def edip sunduğu lütfu ve nimetleri arttırmasını talep ediyoruz. Nihayet Mu'tezile düşüncesinde, bütün bunları anlamsız ve faydasız kılan bir yön vardır. Çünkü onlara göre, Allah, her hangi bir kimseye, bir şeyi vermediyse, o verilmeyen şey, o kimse için faydalı olmayıp zararlı ve kötü olduğu için verilmemiş ya da yaratılmamıştır. Bu sebeple bu gibi şeylerin yapılmasını terk etmek Allah üzerine vâcib olmuştur.³¹⁶ Mu'tezile'nin ortaya koyduğu aslah prensibinin en açmaz noktası ise Allah'ın sonsuz kudretini tüketmesidir. Şöyle ki; insanların maslahat ve menfaatini dikkate alarak Allah bütün kudretini kullanmış, gücünün sonuna kadar harcamış ve artık sunulacak ne bir lütuf ya da başka bir şey kalmıştır. Zira O, noksansız bir şekilde üzerine gereken vücûbiyeti ifa etmiştir.³¹⁷

Eş'arîler'e göre Mu'tezile kelamcıları, ilahi bilgilerle ilgili engin düşünemediklerinden ve gaibi şahide kıyas etme, görünmeyeni, görünene benzetme şeklinde gelişen metodik prensiplerinin düşüncelerine ve karakterlerine iyice yerleşmesi neticesinde böylesine tutarsız sonuçlara varmışlardır. “Aslah olanı terk etmek, cimrilik ve sefihliktir” sözünden yola çıkarak, insan için en uygun olanı yaratmanın Allah'a vacip olduğunu, aksi takdirde uygun olmayan veya zararlı olan şeyleri yaratmanın Allah'ın cimri olmasını ve fiillerinde bir hikmetin bulunmamasını gerektirdiği'ni ifade eden Mu'tezileye karşı şunlar söylenir: Kesin delillerle öğrendiğimiz üzere, Allah Teâlâ, kerem, hikmet, lütuf sahibidir ve işlerin akıbeti hakkında bilgiye sahiptir. Bu itibarla bir şeyi vermemek yetkisine sahip olan bir zatın, o şeyi vermemesi adâlet ve hikmettir. *'Bir*

³¹⁴ Enbiya, 21/107.

³¹⁵ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 197.

³¹⁶ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 197.

³¹⁷ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 197.

şeyi yapmanın, Allah Taâlâ üzerine vâcib oluşu’ anlayışından ise Allah, o iş yapmadığı zaman yerilmeyi ve ceza görmeyi hak eder anlamı çıkar ki bu anlamda Allah’a bir şeyin vacip olamayacağı gayet açıktır. Dolayısıyla sefihlik, bilgisizlik, abes ve cimrilik gibi Allah’a çirkin isnatları zorunlu kılar diyerek O’nun yüce kudretini sınırlandırmak, aksini yapmaya muktedir olamayacak şekilde fiillerin Allah’tan sudûr etmesi gerekliliğinden söz etmek yanlış olur. Çünkü bu düşünce, Allah’ın fâil-i muhtar yani hür bir irâdeye sahip yüce varlık olduğu ilkesini kabul etmemek ve yanlış olduğu her yönüyle belli olan bir felsefeyi kabul etmek olur.³¹⁸

İmam Eş’arî, lütfu, taati gerçekleştirebilmesi için kulda kudretin yaratılması olarak kabul etmiştir.³¹⁹ Mu’tezile kelamcıları ise lütfu, kulun fiili özgürlüğüne nakisa getirmeden ele alırlar. Onlar, Allah’ın kudretinden yola çıkarlar ise çıkmaza düşeceklerini öngörürler. Zira kudret, bir durum için geçerlidir, karşıt durum için ise geçerli olmaz. Lütuf ve tevfiik, itaat için yaratılmıştır. Bunların karşı durumu olan masiyet için yaratılan kudret ise hızlandır.³²⁰ İmam Eş’arî, dilerse Allah’ın, lütfuyla tüm kâfirlere imana getirebileceğini, müminleri de kâfir yapabileceğini kabul eder. Ona göre kâfirlere mümin yapmadığından cimrilikle nitelemek cahilane bir yaklaşımdır. Zira cimrilik, yapılması gerekli olan vacibi yapılmaması durumunda söz konusu olur. Oysaki Allah’a hiçbir şey vacip olamaz. O’nun verdiği tüm nimetler, sunduğu bütün imkânlar, üzerine vazife olduğundan değil; fazlı keremindedir.³²¹ Bu itibarla, Allah müminlere lütfu ve keremiyle muamele etmiş, onlara tevfiik vermiş; kâfirlere yardımını keserek lütfunu esirgemiş ve onlar için hızlânı yaratmıştır. Eş’arîlere göre itaat ve hayır, kulun fiili ve Allah’ın yaratmasıyla gerçekleşir. İhtiyari fiil, bilgi, kudret ve irade zemininde yükselir. Kulun Allah’a yönelme iradesiyle ve Allah’ın ilim, kudret ve iradeyi lütfedip yaratmasıyla meydana gelir. Elbette ki Allah dilemezse hiç bir şey meydana gelmez. Fiilin gerçekleşmesinde kesp kula ait olurken, halk (fiili yaratma) Allah’a aittir. Halk aşaması, Allah’ın irade ve kudretine hiçbir kayıtlama ve sınırlama söz konusu olmadan gerçekleşir.³²²

³¹⁸ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 198.

³¹⁹ el-Cüveynî, *el-İrşad*, s.300; Şeyhzade, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 25.

³²⁰ Şeyhzade, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 25.

³²¹ el-Eş’arî, Ebu'l-Hasen, (ö. 324/935), *Kitabü'l-Lüma' fi'r-Reddi alê Ehli'z-Zeyği ve'l-Bida'*, Thk., Hamûde Garabe, Matbaatü Mısır, 1955, s.73.

³²² el-Eş’arî, *Kitabü'l-Lüma'*, s.74; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XIII/7.

Eş'ariler'e göre Allah'ın fiillerinde hikmetin varlığı, herhangi bir zorunluluğu ilzam etmeksizin caizdir. Dolayısıyla kâfirleri yaratıp mü'minleri yaratmaması, cansızları yaratıp canlıları yaratmaması veya âlemi yaratmaması mümkündür ve bu hikmetten uzak olduğu anlamına gelmez.³²³ Ayrıca teklifte bulunduğu kullarının itaatine sevap vermesi de gerekmez. Hatta dilerse onları cezalandırması aklen mümkündür.³²⁴ Dolayısıyla Allah'ın fiillerini bir amaca dayandırmak, O'nda bir eksikliği ilzam eder. Hâlbuki Allah Teâlâ mutlak istiğnaya sahiptir. Kur'anı Kerim'de "*O yaptığından mes'ul olmaz, onlar ise mes'uldürler*"³²⁵ buyurulmuştur. Bu sebeple Allah'ın fiilleriyle ilgili olarak *neden var etti? Âlem neden oldu? Kulları neden yarattı? Akıllılara niçin teklifte bulundu?* Gibi sorular ve bu sorulara cevaplar ve illetler aramak caiz olmaz.³²⁶ Şu kadar var ki Allah'ın fiilleri maksadına uygun şekilde zuhur eder ve bu maksadın mahiyetini tam olarak idrak etmek ise bizim algılama kapasitemizin üzerindedir.

Allah'ın insanlar için salah ya da aslah olanı yapması gerekmez. Kullarına lütufta bulunma vücûbiyeti yoktur. Ancak Allah, üzerinde bir zorunluluk olmamasına rağmen fazlı ve keremiyle bu tür şeyleri kulları için yapmıştır. Kâfirlere ise lütufta bulunmamıştır.³²⁷ Ne varki Mu'tezile de vucubiyet ile fiziksel bir zorunluluğu değil ahlaki anlamda bir mecburiyeti kastetmişlerdir. Nitekim Mu'tezilî Ebû Hilâl, müteaddî olmadan kullanımının olmasına işaret ederek vücûbiyetin bu anlama da geldiğini ispatlamaya çalışmıştır.³²⁸

2.3. Mâturîdî Ekolü

İmam Mâturîdî'ye göre, hikmet kapsamı dışında gerçekleşen her fiil, sefahi gerektirir ve rububiyeti düşürür. Zira sözlükte "sefeh", görüş ve gidişatta hafifliktir ki akıl noksanlığından doğar. Yani ucu budalalığa varan hafiflik, fikirsizlik, temkînsizliktir ki zıddı ağır başlılık, tam akıllılıktır. Dînen de akıl ve dinin gereği zıddına harekettir ki, karşıtı erginlik ve hatasızlıktır. Dilimizde sefahat de bu mânâda bilinmektedir. Özetle

³²³ el-Bağdâdî, Abdulkâhir, (ö. 1069/1658), *Usûli'd-Dîn*, Thk. Ahmed Şemseddin, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, s. 167.

³²⁴ el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, s. 136.

³²⁵ Enbiya 21/ 23.

³²⁶ eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm*, s. 397.

³²⁷ Tritton, *İslam Kelâmı*, s. 170.

³²⁸ "وَالْوَأَجِبُ يَجِبُ فِي نَفْسِهِ مِنْ غَيْرِ إِجَابٍ يَجِبُ لَهُ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ غَيْرُ مُتَعَدٍّ" bkz. el-Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl, (ö. 400/1009'dan sonra), *el-Furûku'l-Luğaviyye*, nşr. Hüsameddin Kudsi, Mektebetü'l-Kudsi Kahire ts., s. 224.

"sefeh" ve "sefâhet", görüş ve fikirde zevk ve şehvetlere tabi olmak, akıl ile değil zevk ile hareket etmektir. Dolayısıyla Allah'tan sadır olan ilahi fiil, ancak hikmet kapsamı dışına çıkmadan gerçekleşir. Bu hikmetin de adl ve fazl olmak üzere iki şekli vardır. Her şeyi yerli yerine koymak anlamına gelen 'adl' de farklılık arz eder. Bir kısmının işlenmesi, ihsan ve lütufkârlık (ifzal) olarak değerlendirilirken, bir kısmı da adl ve hikmet olarak vasıflanır. Bunlar, Allah Teâlâ'nın fiillerinde genellikle görülen durumlar olmakla birlikte, ifzal yani lütufkârlığı ise murat ederse terk edebileceği, dilerse de iyiliksever oluşu nedeniyle lütfedeceği bir husustur. Bu nedenle lütufta bulunmanın Allah'a vücûbiyetinden söz edilemez. Zira bu O'nun dilemesine kalmıştır ve O'nun iyiliksever olmasıyla ilgili bir husustur. Dilerse lütfeder, dilerse de adaletiyle muamele eder. Ayrıca Allah'ın güç yetireceği lütfun bir sınırı ve sonu da yoktur. Çünkü herhangi bir konuda O'nun kuvvetinin icra edeceği fiilin ötesi hakkında konuşulamaz.³²⁹

Mâtürîdîler, Allah'ın fiillerinde, zaruret yolu ile değil, lüzum ve lütuf yolu ile hikmetlerin ve illetlerin bulunduğunu kabul etmişlerdir.³³⁰ Söz konusu bu hikmetlerin ve maslahatların illetlerini keşfetmek, inceliklerini kavramak insan aklının aciz kalabileceği hususlardır.³³¹ Onlara göre hikmet ve maslahat lütuf ve ihsan yolu ile mevcuttur ama asla Allah'ın fiillerinde hikmet ve maslahatın bulunması kendisine vacip değildir. Aynı şekilde, eslah-ı ibadî gözetmek de Allah'ın vazifesi değildir.³³² Onlar, Allah'a vücûbiyet yüklemeyen Allah'ın fiillerinde hikmet ararlar. Mu'tezile'den farklı olarak da Allah'ın dilediğini yapıp istediğini hükmettiğini, O'nun üzerinde hiç kimsenin hücceti, velayeti ve yasaklamasının söz konusu olamayacağını söylerler. O'na hiç bir şey vacip değildir. O dilediğine acı çektirir ve yine dilediğine sevap vermeksizin sıkıntılarla imtihan eder.³³³ O, Hakîmdir. Hakîm ise kendisi ve başkasının yararı için fiil yaratan değildir. Aksine hakîm, sanatı hikmet dolu olan, yaptığında hikmet bulunandır. O, mülkünde dilediğini hükmetme kudretine sahiptir, O'na hiçbir şey vacip olamaz. Allah, kullarına zarar verir; çocuklar, akılsızlar ve hayvanlar gibi geçmiş günahları olmadan yarattıklarını çeşitli sıkıntılarla imtihan eder ve Mu'tezile'nin

³²⁹ el-Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, s. 158.

³³⁰ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 35.

³³¹ el-Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, s. 222; Bebek, *Mâtürîdî'de Günah Problemi*, s. 277.

³³² et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 196.

³³³ el-Pezdevî, Sadru'l-İslam Ebû'l-Yüsre Muhammed, (ö. 482/1089), *Ehl-i Sünnet Akâidi*, Trc.; Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 180; es-Sâbûnî, *Mâtürîdîye Akâidi*, s. 104.

söylediği gibi bunlarda hiç kimseye fayda yoktur.³³⁴ İradenin kapsamı emrin kapsamından, hakkın kapsamı da hayrın kapsamından daha geneldir. Teklifi emir, cebrî iradeyi değil, hayrı ve rızayı hedefler. Meydana gelme ve gelmeme mutlak iradeye ve yaratma işine bağlıdır. Görülüyor ki ilmî olarak belli olma, aklen vacip olma ve yalnız teşri ifade eden emir, herkesin kişisel iradesi, yapmanın veya yapmamanın tam sebebi değildir.

İmam Mâtürîdî, görüleceği üzere konuyu hikmet kavramı çerçevesinde şekillendirmiştir. Ancak o tezini ilahi fiillerin, mutlak bir kudret ve iradenin tecellisi olduğu fikrini zedelemekten ortaya koyar. Ona göre Allah'tan sadır olan ilahi fiilin hikmet temelinde gerçekleştiğine hükmetmek aklî bir zorunluluktur.³³⁵ Yani hikmet, zafî olarak değil de zıddı bilgi eksikliği olan ve Allah için düşünülmesi muhal olan düşünceden neşet etmiştir. Şu kadar var ki, sefehin zıddı olarak düşünülen hikmet ve onun neticesinde ortaya çıkan maslahatlar, Allah'ın fiilleri için bir zorunluluk arz ettiği düşünülemez. Çünkü Allah Teâlâ fiillerini, üzerinde herhangi bir vücûbiyet olmaksızın kullarının yararı doğrultusunda hikmetle gerçekleştirir.³³⁶

Mâtürîdîler, hem Allah'ın dilediğini yapan olmasını dikkate almakta, hem de O'nun zararlı ve kullarının maslahatına uygun olmayan hiçbir şeyi yaratmayacağını ifade etmektedirler. Hikmetli fiilleri, Allah'ın lütfu olarak izah etmektedirler. Onlara göre Allah'ın fiillerinin hikmet dışı olması mümkün değildir. İmam Mâtürîdî, kullarına lütufta bulunmanın Allah'a vacip olamayacağını ve O'nun lütfunu dilediğine tahsis edeceğini söyler. Yine o, Allah'ın kadir olduğu lütfkârlılığının bir sonunun olmadığını, bu yüzden de herhangi bir konuda O'nun gücünün gerçekleştireceği fiilin ötesi hakkında konuşulamayacağını belirtir. Ona göre hikmetin birincisi adalet (adl), ikincisi fazilet (fazl) olmak üzere iki çeşidi vardır. Her şeyi yerli yerine koymak anlamına gelen adlin de lütuf ve adl olmak üzere iki derecesi vardır. Burada lütuf, lütufta bulunacak olanın dilemesiyledir. Lütuf sahibi dilerse lütufta bulunur, dilerse bulunmaz. Onun lütufta bulunması, tamamen iyiliksever oluşuyla alakalıdır. Yani Allah, hikmeti ile iyi bir fiil

³³⁴ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 186.

³³⁵ el-Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, s. 222; Bebek, *Mâtürîdî'de Günah Problemi*, s. 277.

³³⁶ el-Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed, (ö. 482/1089), *Usûli'd-Dîn*, Thk. Hans Peter Linss, Mektebetü'l-Ezheriye, Kahire, 2003, s. 52.

işlerse, o fiil Allah'ın lütfu ile meydana gelmiştir, bir zorunluluk içerisinde olduğu için değildir.³³⁷

Mu'tezile'ye göre Allah bir kimseye ayrıca lütuf ve rahmet gibi fazladan artı şeyler vermez. Kâfire ne vermiş ise mümine de onu vermiştir. Onlara göre, Mümine fazladan vereceği her bir şey, adalet sıfatına hasar verir. Zaten Allah'a İnsanlar için dinde ve dünyada aslah olanların yaratması bir zorunluluktur, dolayısıyla ondan başkasını yapamaz. Bunu yapmamak veya vermemek olmaz. Allah'ın bu şekilde davranması, lütfu ve rahmeti sebebiyle değil de adaleti gereğidir. Allah Teâlâ'nın kullar için aslah olarak verdiği şeyler, bir manada sünnetullah olarak değerlendirilebilir. Bu konuda kendilerine delil olarak kullandıkları ayetlerden hareketle İmam Mâturîdî Mu'tezile'nin bu görüşlerini eleştirmektedir.³³⁸

İmam Mâturîdî, Kur'an'dan birçok ayeti Mu'tezile görüşü aleyhine delil olarak kullanmıştır. İmam, "*Gemiye bindikleri zaman dini Allah'a has kılarak O'na dua ederler. Onları kurtarıp karaya çıkardığı zaman ise bir de bakarsın ki, Allah'a ortak koşuyorlar.*"³³⁹ ayetini yorumlarken lütuf konusuna değinir. Ona göre bu ayet, Mu'tezile'nin "*kulları için dini hususlarda aslah olanı yapmasının Allah'a vacip olduğu*" yönündeki düşüncelerinin karşısında bir delil teşkil etmektedir. Çünkü ayet, önce gemiye bindikleri zaman, dini Allah'a has kıldıklarını haber veriyor ki şüphesiz dinin Allah'a has kılınması hali, kullar için aslah bir durumdur. Ne var ki daha sonra Allah, onları bu aslah durumda sürekli kılmamış, onlar da eski durumlarına geri dönmüşlerdir. İşte bu durum, dini hususlarda Allah'ın kulları için aslah olanı yapmasının vacip olmadığına bir delildir.³⁴⁰

Yine İmam Mâturîdî, Mücadele süresindeki "*O kötü fısıltılar, iman edenleri üzme için ancak şeytandan kaynaklanmaktadır. Oysa şeytan, Allah'ın izni olmadıkça, mü'minlere hiçbir zarar verebilecek değildir. Öyle ise mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsinler.*"³⁴¹ ayetini tefsir ederken "...*Oysa şeytan Allah'ın izni olmadıkça, mü'minlere hiç bir zarar veremez.*" bölümünü, onların hile ve oyunlarından sakınana zarar veremezler şeklinde izah eder. Sonra **وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ**

³³⁷ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 158.

³³⁸ Koçoğlu, Kıyasettin, *Mâturîdî'nin Mu'tezile'ye Bakışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s.116-7.

³³⁹ Ankebût, 29/65.

³⁴⁰ el-Mâturîdî, *Te'vilat*, IV/29.

³⁴¹ Mücadele, 58/10.

المؤمنون "Mü'minler Allah'a tevekkül etsinler." bölümünü de 'mü'minler, onların hilelerinden, oyunlarından, üzerlerine helakin gelmesinden Allah'a sığınsınlar, düşmanlarına karşı O'nun inâyetini isteyip her türlü hayrı elde etmek için ona güvensinler' diye açıklar. İmam Mâturîdî, bu davranış tarzının mümin kişinin vasfı olduğunu söyler. Mu'tezile'ye göre ise Allah, düşmanlara karşı intikam almaları ve zafer kazanmaları için gerekli bütün yardım ve inâyeti müminlere vermiş ve geride yapılacak bir şey kalmamıştır. Dolayısıyla onlara göre mü'minlerin tevekkül etmeleri uygun değildir. Allah'ın onlara verebileceği yardım ve inâyeti artık yoktur. Çünkü bunları vermesi, Allah'a vacipti ve O, bu görevini yerine getirdi. Sonra zikredilene verdiğiğinde, onlara hidayet vermiş ve yardım etmiş olmaz. İşte İmam Mâturîdî, "Allah size yardım ederse, artık size galip gelecek yoktur..."³⁴², "Oysa o şeytan, Allah'ın izni olmadıkça, mü'minlere hiçbir zarar verebilecek değildir."³⁴³ ve "Allah kime hidayet verirse işte o doğru yolu bulandır..."³⁴⁴ ayetlerini, Mu'tezile'nin Kur'an-ı Kerim'e muhalefetine dair delil olarak değerlendirir.³⁴⁵

"... Eğer Allah'ın size lütfu ve merhameti olmasaydı, sizden hiçbiriniz asla temize çıkamazdı. Fakat Allah, dilediği kimseyi tertemiz kılar..."³⁴⁶ ayeti de İmam Mâturîdî tarafından Mu'tezile'nin ilahi adalet ilkesine bağlı olarak Allah'ın lütfkâr olmasının zorunluluğu görüşüne karşı delil olarak kullanılmıştır. O, ayetteki "يَرْكِي" kelimesine tevfiik ve ismet (başarıya ulaşma ve günahlardan korunma) anlamlarını yüklemiştir. Böylelikle Allah Teâlâ, o kimseleri başarıya ulaştırmak ve korumak suretiyle ya da onlara kitap ve peygamber göndermek şeklinde veya benzeri vesileleri kullanarak kullarını tezkiye etmiştir. İşte bu ayet, Mu'tezilenin görüşünün isabetsiz olduğunu ortaya koyar. Çünkü ayet bir kimsenin temize çıkmasının ancak Allah'ın lütfu ve rahmetiyle gerçekleşebileceğini net bir şekilde ifade etmektedir. Mu'tezile ise eğer 'Allah lütfu ve rahmeti sebebiyle tezkiye edecek olursa bu cevr (haksızlık) olur, bu nedenle Allah lütfundan değil adaletinden dolayı böyle yapmıştır.' görüşünü ileri sürer. Çünkü Allah, yapması gerekeni (üzerine vacip olan şeyi) yaptıysa bunu lütf olarak isimlendirmek caiz olmaz.³⁴⁷ Zaten Mu'tezile'nin düşüncesinde Allah kullarını temize

³⁴² Âl-i İmrân, 3/160.

³⁴³ Mücadele, 58/10.

³⁴⁴ İsrâ, 17/97.

³⁴⁵ el-Mâturîdî, *Te'vilat*, III/196-7.

³⁴⁶ Nur, 24/1.

³⁴⁷ el-Mâturîdî, *Te'vilat*, III/445.

çıkarmak ve onları ıslah edecek her şeyi vermiştir. Ne var ki onlar, ihtiyarlarını kullanarak temize çıkmamışlardır. İmam Mâtürîdî ise yukarıda geçtiği şekilde tezkiye olayının ancak Allah'ın dilemesine bağlı bir lütuf olarak gerçekleştiği görüşünü benimsemiştir.³⁴⁸

“*Bunları açıkladık ki kitap ehli, Allah'ın lütfundan hiçbir şeyi kendilerine has kılmaya güçlerinin yetmeyeceğini ve lütfun, Allah'ın elinde olduğunu, onu dilediği kimseye vereceğini bilsinler. Allah, büyük lütuf sahibidir.*”³⁴⁹ ayetinde geçen **الْفَضْلَ** kelimesi, birçok müfessir gibi İmam Mâtürîdî tarafından da lütuf olarak anlandırılmış ve bu ayet onun tarafından Mu'tezile'nin “*Allah, her bir insana, lütuflarına erişmeyi ve güzelliklere ulaşmayı sağlayacak her bir şeyi vermiştir*”, görüşünü boşa çıkarmak için kullanılmıştır. Görüldüğü gibi bu ayet, Allah'ın lütuflarının hepsini vermediğini haber vermektedir. Dolayısıyla ayetin zahiri, Mu'tezile görüşünü açık bir şekilde nakzetmektedir.³⁵⁰ Aynı şekilde ayetin **وَأَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ** “*Lütuf Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir...*” bölümü de bir başka açıdan Mu'tezile'nin görüşünü boşa çıkarmaktadır. Çünkü Allah, onlara göre üzerine vacip olan lütuf ve adaleti yapması gerekirken bu ayette muhayyerliğini dile getirerek meşietine bağlamış, “*Lütuf Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir.*” buyurmuştur. Bu şekilde lütuf, Allah'ın dilemesine bırakılmış bir olaydır. Adaletin ifâsı hususunda ise bu meşiet zikredilmemiştir. Çünkü Allah, kullarına zulüm etmez. Kur'an'da pek çok ayet, Allah'a zorbalık ve zulüm atfetmekten menetmektedir.³⁵¹

Ayrıca Allah Teâlâ, Kur'an'da yağmuru, rahmet ve ğays isimleriyle yani yardım olarak isimlendirmektedir. Bu, kulları, kendilerinin başıboş bırakmadığını bilmeleri içindir. Onları önce kuraklık, susuzluk ve bir takım sıkıntılara maruz bırakmış, daha sonra ihtiyaç duydukları şeyi onlara lütfetmiştir. Eğer onlara, yağmuru, ihtiyaç duydukları düzeyde sürekli olarak verseydi, yağmurdan rahmet ve yardım (ğays) şeklinde bahsedilmezdi. Oysa Mu'tezilî görüş, üzerine gerekli olan şeyi yapmanın lütuf ve rahmet olarak isimlendirilemeyeceği şeklinde tebarüz etmiştir.³⁵² Bu görüş, Kur'an ile çelişki arz etmektedir. Mu'tezile'ye göre lütuf Allah'ın elinde değil; insanın

³⁴⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilat*, III/445.

³⁴⁹ Hadid, 57/29.

³⁵⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilat*, V/58.

³⁵¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilat*, V/58.

³⁵² Bkz: Koçoğlu, *a.g.t.*, s. 121.

elindedir. Onlara göre Allah, kulları için dinleri hususunda en uygun olanı yaratmak zorundadır. Bir kimseye inâyet veremez. Bir kimseye risaleti tahsis edemez. Bu inâyet ve tahsisi kişilerin hak etmeleri gerekir. İşte onların bu görüşü “...*Lütuf Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir.*” ayetine ters düşmektedir.³⁵³ Ayrıca bütün Müslümanlar, kendilerini günahattan koruma ve amellerini rızasına muvafık tarzda işleme konusunda Allah'tan yardım istemenin gerekliliği üzerinde görüş birliği içerisindeyler. Ama bu durum Mu'tezile prensibiyle çelişkiler barındırmaktadır. Yani Allah, kullarının talep ettikleri şeyi kendilerine veriyse bu istekleri abes olur. Eğer vermediyse kendileri hakkında kötülüğe sebep olacak şeyleri istemiş olurlar. Örneğin Allah'tan bir hastalığın şifası ya da bir sıkıntının giderilmesini istemek mendub bir davranıştır. Şayet bu hastalık ve sıkıntı, kul için hayra vesile olacaksa bunların giderilmesini istemek aynı zamanda kötülüğü istemek olmaktadır. Yine bu hastalık ve sıkıntı olmasa daha iyi olacak bir şey idiyse Allah, şerre sebep olacak bu iki şeyi yaratmış olmaktadır.³⁵⁴

Mâturîdîler, nübüvvet konusunu işlerken lütuf konusuna da ister istemez temas ederler. Onlara göre peygamber göndermek vaciptir. Ancak buradaki vacip olma, ‘vücûb-u alellah’ manasına değil, lütfuyla ve hikmeti gereğince peygamber göndermek gereklidir anlamını taşımaktadır. Yoksa onlar bu ifadeyle, Allah'ın zatına veya kudretine bir zorunluluk yüklemeyi kastetmezler. Civanmert kerîm bir adamın, cimrilik yapmaya ya da sözünden dönmeye muktedir olduğu halde sürekli kendisinden beklenen o cömertliği ve güzelliği ifa etmesi gibi Kerimler Kerimi Yüce Allah, latîf ve hakîm oluşuyla daima kullarının maslahatını ve hayrını gözetmektedir.³⁵⁵ O, insanların menfaat ve maslahatlarını gözetir, kollar ve bu maksatla peygamber gönderir. Bu vücûbiyet ifade etmez ama kendi lütfu, ihsanı, keremi ve fazlı gereği peygamber göndermek O'na vâcibtir. İmam Mâturîdî, nübüvvet konusunu işlerken şunlardan bahseder: Allah'ın emir ve yasaklarının, vaad ve va'îdlerinin olduğunu kabul etmeyenlere göre kâinatı yaratmanın hiçbir hikmeti yoktur. Kâinat onlara göre sadece yaratılmak, ardından da yok edilmek üzere Allah tarafından yaratılmıştır. Böyle bir düşünce Allah'ın fiillerinin amaçsız ve hikmetsiz olduğu sonucuna götürür ki bu Allah'ın hakîm bir varlık olduğu gerçeği ile bağdaşmaz. Allah Teâlâ, birliğini ve karşı durulmaz hükümlerliğini kanıtlayan birçok delili yarattığı kâinata yerleştirmiştir. Bütün

³⁵³ Bkz: Koçoğlu, *a.g.t.*, s. 122.

³⁵⁴ es-Sâbûnî, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 150.

³⁵⁵ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 233.

bu latîf fiilleri, O'nun hakîm olduğunun belgesidir. Allah'ın bu kâinatı yarattıktan sonra emir, nehy, va'd ve va'îdde bulunmaması, hikmetsizlik ve manasızlık olur. Ayrıca âlemdeki eşyanın faydalı ve zararlı olanını peygamberleri vasıtasıyla bildirmek, O'nun lütufkârlığının gereğidir. İnsanların, fiillerin iyi veya kötü olanlarını öğrenmeleri, Allah'ın sayısız nimetlerine karşı saygısızlık etmemeleri ve rızasını kazanmaları için de emir, nehy, va'd ve va'îdin olması, yani peygamberlerin gönderilmesi gerekir.³⁵⁶ Dolayısıyla Mâturîdî imamlarına göre insanların menfaat ve maslahatlarını gözetmek ve kollamak için peygamber göndermek Allah üzerine vâcib değildir ama kendi lütfu, ihsanı, keremi ve fazlı gereği peygamber göndermek O'na vâcibtir.³⁵⁷

Mu'tezile'ye göre, Allah, kullarına karşı aslaha riâyet etmek zorundadır. Yani, yaratma, teklif, lütuf, rızık, itaat edene sevap, isyan edene ceza vermek hususlarında üzerinde bir mükellefiyet vardır ve bunları yerine getirmek durumundadır. Onlara göre Allah, her bir kulun kendi güçlerine göre tercihiyle ulaşabileceği iman ve küfür seçeneklerini yaratmıştır. Eğer Allah böyle yapmasaydı kullarına haksızlık yapmış, cimri davranmış olurdu. İmam Mâturîdî, bu görüşü, tamamiyle batıl bir görüş olarak nitelendirir. Her şeyden önce ifâsı üzerine vacip olan bir şeyin lütuf olarak isimlendirilmesi yanlıştır. Ona göre Allah'ın, kulları için aslaha riayet etmesi ve onlar için aslah olanı yaratması, O'nun lütfu ve ihsanı ile gerçekleşecek fazlı ile alakalı bir husustur. Bu konuyla ilgili üzerinde bir vücûbiyet bulunmuş olsa, Kur'an'ın birçok yerinde geçen "*Allah büyük lütuf sahibidir.*"³⁵⁸ anlamındaki ayetlerin bir manası olmazdı. Ayrıca bir varlığı, onu her hangi bir işi yapmaya zorlayabilecek yaptırım gücü olan daha büyük bir kudret olmadan, o varlığı zorunlu kılmak anlamsızdır. Allah'ın üzerinde böyle bir varlığın olması veya Allah'ın başka bir varlık tarafından bir işi yapmaya zorlanması ya da sorumluluğunu yerine getirmediği takdirde cezalandırılacağı hususları muhaldir. Allah'ın bir işi yapmaya bizzat kendisini mecbur kılması da saçma düşünceden başka bir şey değildir. Zira kimse kendisini bir şeye mecbur tutmaz.³⁵⁹

³⁵⁶ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 222; Bebek, *Mâturîdî'de Günah Problemi*, s. 52.

³⁵⁷ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 233.

³⁵⁸ Bakara 2/ 105, 251; Âli İmrân 3/ 74,174; Enfâl 8/29; Neml 27/73; Hadîd 57/21,29; Cum'a 62/4.

³⁵⁹ Yeprem, M. Saim, Mâturîdî'nin Akide Risalesi ve Şerhi, MÜİF Vakfı Yay., No. 182, İstanbul 2000, 91-92.

Mu'tezile imamları, vücûbiyet konusunda konuda Hûd sûresi sekizinci ayeti delil olarak kullanırlar.³⁶⁰ Onlara göre bu ayette geçen *عَلَى* edatı, manaya îcab anlamı katmaktadır. Aynı kullanım, Âl-i İmrân sûresi doksan yedinci ayette de vardır.³⁶¹ Burada da söz konusu olan icaptır ve Allah Teâlâ, kulları için en faydalı olanı yapmayı kendisine zorunlu kılmıştır.³⁶² Ehl-i sünnet imamları ise bu ayetteki *عَلَى* edatının, Allah için kullanıldığında, Mu'tezilenin yorumladığı îcab kılmak anlamı değil de uluv, tazim ve yüceltme anlamı kazandırdığını söylerler. Bu edat, kendisinden aşağı statüde bulunan kişiye farz kılıcı olur ve vücûp ifade eder. Ama alttan birisinin üsteki hakkında kullanıldığında vücûp ifade etmez. Özellikle Allah Teâlâ hakkında asla vücûba delalet etmez. Çünkü kişi, üzerine vacip olanı eda edince övgüye ve mükâfata hak kazanmış olur. Yok, eda etmez görevini yapmaz ise cezalandırılmayı hak eder. Böyle bir şeyi Allah hakkında düşünmek saçmalık olur.³⁶³ Vücûp anlayışı, O'nun hakkında düşünülemez. Ne var ki Allah Teâlâ, kullarını rızıklandırmayı vademiştir ve O'nun vadine muhalefet etmesi imkânsızdır.

Mu'tezileye göre Allah'ın fiillerinde hikmet ve maslahat, vücûb ve zaruret yolu ile mevcuttur. Bu itibarla, eslah-ı ibad'a yani kulların menfaatine en uygun olan şeye riayet etmesi Allah üzerine vâcibtir. Mâtürîdîler ise, İlahî fiillerdeki hikmet ve maslahatın bulunmasının ve eslahı ibadı gözetmesinin Allah'a vacip olmadığını, ancak lütuf ve ihsanının gereği Allah'ın fiillerinde hikmet ve maslahatın bulunduğunu savunmuşlardır. Onlara göre kulların salahını gözetmek Allah'ın vazifesi değildir.³⁶⁴ Hatta Mâtürîdîlere göre Allah'ın kuluna fiilini gerçekleştirme gücünü yani kudret ve istitaatini vermesi de lütuftur. Yani kudret de Allah'ın kuluna verdiği bir lütuf cümlesindedir.³⁶⁵ Dolayısıyla Allah, kulları için imanı ve daha sayılamayacak bunca nimeti yaratmıştır. Kullarından da sunduğu nimetlere binaen, özellikle de imana ulaştırması sebebiyle kendisine şükretmelerini, lütfkârlığına hamd ve senada bulunmalarını ister. Ayrıca, Kur'an-ı Kerim'de Allah tarafından yapmadıklarıyla

³⁶⁰ Hûd, 11/8: وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا “Yeryüzünde yaşayan tüm canlıların rızıkını vermek Allah'a mahsustur.”

³⁶¹ Al-i İmrân, 3/97: وَبِاللَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا “Oraya yol bulabilen insana, Allah için Kâbe'yi hac etmesi gereklidir.”

³⁶² el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 180; es-Sâbûnî, *Mâtürîdiye Akaidi*, s. 181.

³⁶³ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 182.

³⁶⁴ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 196.

³⁶⁵ el-Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, s. 328.

yücelmek isteyen kimseler yerilmiştir.³⁶⁶ Bu bağlamda Mu'tezle algısı doğru kabul edilecek olursa Allah yapmadığı bir işten dolayı övgü bekleyen ya da üzerindeki vazifeyi ifa ettikten sonra teşekkür bekleyen hatta herhangi bir lütufta bulunmadığı halde ta'zîm uman bir kişinin durumu gibi olur ki bu durum Mu'tezile görüşünü son derece anlamsız kılar.³⁶⁷ Normal şartlarda görev gereği yapılan bir hizmet ya da ikram mukabilinde ne teşekkür edilir ne teşekkür beklenir. Övgü de umulmaz. Yani görevini yapan kişi övülmez, ona teşekkür edilmez. Çünkü o kişi, üzerine vazife olan bir işi yapmıştır. Böyle bir beklenti, ancak insanoğlunun ahlaki kalitesinin tamamıyla çürüdüğü bir durumda gündeme gelir ve görev icabı yapılan işin karşılığında teşekkür beklenir. Kişi eğer görevinden fazla hizmet üretiyor, fedakârlık yapıyor, vazifeli olmamasına rağmen ihtiyaçları gideriyorsa övgüyü ve teşekkürü hak ediyordur. Mu'tezile imamları, Allah Teâlâ bunları yapmasaydı haşa cimrilik yaptığından sefeh iş yapmış olur ve kınanmayı hak ederdi gibi yanlış akıl yürütmekten yola çıkarak verdiği nimetleri, sunduğu lütufları görevi çerçevesinde yaptığı işler olarak değerlendirmiştir. Bu durum görevini yapan birinin teşekkür ve övgü bekleme anlamına gelir ki Allah bundan münezzehtir. O'nun verdiği nimetler, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi görevi gereği değil, fazlı, keremi, lütfu ve ihsanıyla gerçekleşmektedir. Allah'ın genelde tüm insanlara, dar kapsamda ise mü'minlere özel sunmuş olduğu nimetlere mukabil hamd ile sena ve samimiyetle şükürünü eda gerekir. Bütün bunlar, aynı zamanda Allah'ın bir beyanı ve emridir.³⁶⁸ Dolayısıyla Mu'tezile'nin teorisinde Allah'ın fiillerini lütuf ve ihsanıyla gerçekleştirdiği hakikati göz ardı edilmiştir. Hâlbuki kullar, görevini yapan Allah'a değil de kendilerine bunca ihsan ve nimetini sunan engin lütuf sahibi Allah'a hamd ve şükürlerini arz ederler.

Mâturîdîler'e göre lütuf, Allah'ın kulu iyiliğe yönlendirmesi ve kötülüklerden uzak tutmasıdır. Bu lütuf kişiyi taate zorunlu kılmaz, masiyetten de aciz bırakmaz. Mâturîdîler nezdinde imtihan gayesi için olmazsa olmaz olan irade hürriyeti insan için daima kâimdir.³⁶⁹ Mâturîdîler'in lütuf konusundaki düşüncelerinin Allah'ın âdil, hakîm ve latîf oluşu çerçevesinde teşekkül ettiğini görmekteyiz. Onlar Mu'tezile'nin

³⁶⁶ Âl-i İmrân 3/188.

³⁶⁷ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 299.

³⁶⁸ "Şüphesiz yok ki Allah (c.c) insanlar hakkında lütuf ve kerem sahibidir" Bakara,2/243; *Andolsun ki Allah (c.c), mü'minlere büyük lütufta ve ihsanda bulunmuştur*" Âl-i İmrân, 3/164; *"Bana şükrediniz ve (nimetlerime) nankörlük etmeyiniz"* Bakara, 2/152.

³⁶⁹ Şeyhzade, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 25.

zorunluluk fikrine kaymadan kendilerince mâkûl bir yol belirlemişlerdir. Allah'ın fiillerinde hikmetin bulunduğunu bir taraftan kabul ederlerken; diğer taraftan Allah'ın fâil-i muhtar oluşuna bir nakisa gelmemesine özen gösterirler. Onlara göre Allah'ın fiillerinde görülen hikmet, Allah'ın hakîm ve latîf olmasının gereğidir ama bu hikmetin bulunması zorunlu değildir. Onlara göre Mu'tezile'nin ileri sürdüğü vücûbiyet fikrinin kabul göreceği bir tutarlılığı yoktur. Çünkü Yüce Allah kadiri mutlak, dilediğini yapandır. O, Müminlere lütufta bulunmuş ve onların iman etmelerini temin etmiştir. Bunu kâfirlere ihsan etmiş olsaydı onlar da iman edeceklerdi. Ancak kâfirler O'nun kahrını celbettiklerinden lütuftan mahrum kalmışlardır. Elbette ki Allah bu muamelesiyle de övgüye layıktır. Allah'ın Kudretini sınırlamak söz konusu olamaz. Ayrıca vücûbiyet fikri, Allah'ın kuluna en uygun olanı verip tükettiğini akla getirir. Bu yönüyle de büyük bir hata söz konusudur. Yine vücûbiyet fikri, Allah'ın lütufkâr olduğunu da inkâr demektir. Çünkü görevini yapan hak sahibine lütufta bulunmuş olmayacaktır. Şu da var ki, kulların şükür ve hamdleri bu fikirle beraber değerlendirildiğinde abes bir duruma düşmektedir. Hâlbuki kulların dua ve hamd ederek Allah'a yalvarıp kendilerini günahlardan koruma ve hidayet istemeleri ve şükretmeleri Kur'an ve sünnetin istediği meşru bir uygulamadır.³⁷⁰

Mâturîdîler'e göre Allah'ın fiillerinde mutlak surette bir hikmet ve menfaati gözetmek vardır. O'nun fiillerinin bir hikmete dayanmaması, Yüce Zâtının teberrî edilip böyle bir kusur ve noksanlıktan münezzehe kılındığı husustur. Ancak bu hikmeti gözetme işi ya da başka herhangi bir şey Allah'a vacip olmaz. Dolayısıyla Allah Teâlâ, kul için aslah olanı hikmet-i ilahi gereği terk edip yerine başka bir şey yapabilir. Zira aslah ve lütuf gibi hususiyât kapsamına giren işlerde vücûbiyet reddedilir.³⁷¹ Eş'arîler'e göre ise Allah Teâlâ, kulları için aslah olan her şeyi, terkedilmesini gerektiren bir hikmet olmadan da terk edebilir. Özel ya da mutlak hikmetlerin bulunması, Allah Teâlâ'nın üzerine hiçbir şeyin vacip olamayacağı hükmünü değiştirmez.³⁷²

³⁷⁰ es-Sâbûni, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 149-150.

³⁷¹ Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, s. 279.

³⁷² Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, s. 280.

İKİNCİ BÖLÜM

KELÂMÎ KONULARA KATKISI BAĞLAMINDA LÜTUF

Önceki bölümlerde lütuf kavramı üzerinde durulup kavramla anlam ilgisi olan kelimeler izah edilmiş ve kavramın oluşumunun tarihsel süreci hakkında bilgi verilmişti. Ayrıca lütfun “Vücûb Alallah” bağlamında değerlendirilmesi konularına da temas edilmişti. Bu bölümde ise lütuf teorisinin bazı kelimâ konuların şekillenmesinde yaptığı etkiye değinilecektir. Bu bağlamda va'd - va'îd, büyük günah, şefaât, ivaz ve ilâhî lütfun hududu problemi konuları mezhepler bazında müstakil olarak ele alınacak, ittifak ya da ihtilaf edilen hususlara temas edilecektir.

1. VA'D - VA'İD, BÜYÜK GÜNAH, ŞEFAAT VE LÜTUF

İslam inancına göre Müslüman, Allah'ın otoritesini kabul edip onun direktiflerini dikkate alarak bir yaşam sürdüğü, emir ve yasaklarına uyduğu takdirde sevap, aksi durumda ise günah kazanır. Ahiret hayatında göreceği muamele de bu kazandıklarına göre değişiklik arz edecek, itaat halinde cennet ile ödüllendirme ya da isyan durumunda ise cehennem ile cezalandırılma şeklinde cereyan edecektir. Ancak söz konusu cereyanın şekli ve mahiyeti ekoller arasında tartışmalara vesile olmuştur. Sevap ve günah kavramları ve sonuçları, günahın şümülü, günah işleyenlerin durumu, onların cezalandırılma şekilleri ve cehennemde kalış süreleri tartışılan belli başlı konulardır. Her ekol kendi düşünce sistemi ve mantıksal formatı çerçevesinde konuları ele almış ve değerlendirmelerde bulunmuştur.

Va'd ve Va'îd kelimeleri وعد – يعد (vaade, – ye'îdü) fiilinden müştak adlardır. Kelime söz vermek, vaatle bulunmak anlamına gelmektedir. Ayrıca kelime ب harfi ceriyle tehdit etti anlamını kazanır. وعد ev'ade fiili de aynı manayı verir. Yani tehdit etmek, gözünü korkutmak, kötülükle gözdağı vermek manasına gelir. Va'd kavramı, hem hayır hem de şer ile tehdit etmek anlamına şamil iken va'îd sadece şer ile tehdit etti anlamına şamildir.³⁷³ Ancak cahiliye dönemi şiirlerinde her iki kelime arasındaki söz konusu ayırım bazen yapılmış bazen de aynı anlamda kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de de aynı tarz kullanımın devam ettiği va'd kelimesinin iki anlamda kullanıldığı

³⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, LIV/4871; el-İsfehânî, *el-Müfredât*, II/ 682-3.

görülmektedir.³⁷⁴ Öyle ki bu ayırım daha sonra Ehlü'l Va'îd veya el-Va'îdiyyat diye şöhret bulan Cübbaî'nin önderliğinde bir kelim düşünce grubunun adı olmuştur. Va'd kelimesi, dar ve geniş anlamlarda kullanılmıştır. Kelime geniş anlamda kullanıldığı zaman iyi ve kötü şeklinde bir ayırım yapılmaz.³⁷⁵ Kavramın sözlük anlamları böyle olmakla beraber kelim literatüründe sonraki dönemlerde Va'd kelimesinin itaatkâr kula kazandığı sevapların karşılığı olarak Allah tarafından verilecek mükâfat vaadi için, va'îd kelimesinin de isyankâr kula işlediği günahların karşılığı olarak Allah tarafından verilecek ceza (ikâb) va'di için kullanımın yaygınlaştığı görülmektedir. Büyük günah kavramı ise kendisiyle ilgili bir nass varid olup şeriatın fâili hakkında dünyada bir ceza (had) tahsis ettiği, ahirette ise bir azap öngördüğü suçları ifade eder.³⁷⁶ Bu günahlar, kabirde ve ahirette azap görmeye sebep teşkil ederken dünyevi tekâmüle de mani olurlar. Büyük günah terimiyle ilgili olarak her kelim ekolü kendi mantık sistemi çerçevesinde farklı yorumlar geliştirmiştir. Büyük günah işleyen ebedî cehennemlik midir? değil midir? Ahirette azap görecektir midir görmeyecek midir? Kur'an'da ki va'd ve va'îd ayetleri, mümin ve kâfirler için midir yoksa va'd yalnızca müminler va'îd de yalnızca kâfirler için midir? Allah'ın va'd ve va'îdinde değişme olabilir mi? soruları bu konu kapsamında tartışılan problemlerin başlıcalarıdır.

1.1. Mu'tezile Ekolü

Kulun amelinin muhasebesi üzerinden doğan adalet ilkesi, her insanın ameliyle ilgili sorumluluğu, fiillerini özgür iradeleriyle yapıp yapmadıkları ve beşeriyeti idare eden, işleri düzenleyen kaderin insanın fiilleri üzerindeki tesiri hakkındaki tartışmalar çerçevesinde şekillenmiştir. Mu'tezile, kulun fiilini kendisinin yarattığını, şükür, itaat ve imanın takdir ile değil kulun tercihleri doğrultusunda gerçekleştiğini kabul eder. Kul fiilini özgür iradesiyle gerçekleştirir ve buna göre mükâfat veya cezaya ulaşır. Allah'ın kulun özgür iradesiyle yapmadığı bir fiil için sevap ya da günah takdir etmesi bir zulüm olacağından O, böyle bir şey yapmaz.³⁷⁷ Adalet ilkesini temel prensip olarak kabul eden Mu'tezile, insan iradesinin hürriyetini savunuyor ve insanın fiillerinden dolayı mesuliyetine güçlü vurgu yapıyordu. Onlara göre, bu bağlamda insan akıbetini kendisi

³⁷⁴ Yâsîn, 36/48; Mülk, 67/25.

³⁷⁵ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman ATEŞ, Kevser Yayınları, Ankara, ts., s. 229.

³⁷⁶ Gölcük - Toprak, *Kelâm*, s. 47.

³⁷⁷ Doğan, Lütfi, *Ehli Sünnet Kelamında Eş'arî Mektebi*, Rüzgârlı Matbaa, Ankara 1961, s. 78.

şekillendirir, geleceğini kendisi bina eder, yaşamına yön verir. Allah cennete ulaşabilmek için yapması gerekenleri insana vahiy yoluyla göstermiş ve işi yapıp yapmama hususunda onu serbest bırakarak özgürlüğünü vermiştir. Ayrıca itaat eden için mükâfat olarak cennet, isyan eden için de ceza olarak cehennem kula gösterilmiştir. İşte tüm yönleriyle bu konum, Allah'ı gösterdiği şekilde davranmaya, itaatkârı ödüllendirmeye, isyankârı da cezalandırmaya mecbur kılar.³⁷⁸

Mu'tezile'ye göre Allah âdil bir varlıktır ve ondan ancak hikmetli işler sadır olur. Dolayısıyla O'nun fiillerinin hepsi iyi ve doğrudur, maslahata uygun olarak gerçekleşir. O, kabih olanı yapmaz, üzerine vacip olanı da ihlal ve ihmal etmez.³⁷⁹ Konumuzla ilgili olarak Allah, itaat eden kullarını ödüllendirme, isyan eden kullarını da cezalandırma tehdidinde bulunmuş, kulun yaptığı iyilik ya da kötülüğün karşılığını mutlak surette göreceğini beyan etmiştir.³⁸⁰ Bir kişi gelecekte yapacağını söylediği, söz verdiği bir işi yapmazsa yalan söylemiş, sözünden dönmüş olur. Bu şekilde yalan söylemek, muhatabı kandırmak ve sözünden dönmek gibi güven sarsan bayağı bir fiili Allah hakkında düşünmek mümkün olmaz.³⁸¹ Allah kullarını bir takım meşakkatli işleri yapmakla sorumlu kıldığından sorumluluğunu eda edenleri ödüllendirmesi O'nun adalet sıfatının bir gereğidir. Şayet bu meşakkatli fiillerin karşılığında bir sevap olmayacaksa Allah haksızlık yapmış, hikmetsiz bir fiil işlemiş olur ki elbette O, bundan münezzehtir.³⁸² Dolayısıyla Allah'ın emir ve yasaklarını dikkate alarak yaşam süren birinin Allah tarafından mükâfatlandırılması, farklı bir yaşam süren isyankâr kişinin de cezalandırılması ilahi adaletin bir gereğidir. İnsan fiillerinde özgürdür ve yapmış olduğu iyi fiillerle ödüllendirilmeyi, çirkin fiillerle de cezalandırılmayı hak etmiş olur.³⁸³

Daha çok Basra Okulu mensuplarına ait görüşlerin öne çıktığı bu kurama göre insan, bir takım faydalar sağlasın diye bazı sorumluluklar ile mükellef kılınmıştır. Yani yüklenen sorumluluklar sebebiyle insanın faydalanması hedeflenmiştir. Onun göreceği fayda ise sevaptır. Sevap, kulun itaati karşılığında hak ettiği şeydir. Sevabın kula verilmemesi çirkin olacağından Allah bu asla yapmaz. Bu yüzden sevap Allah'a vacip olur. Bu hüküm şu şekilde temellendirilir: Öncelikle insana yüklenen sorumluluklarla

³⁷⁸ Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, s. 67-8.

³⁷⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 132.

³⁸⁰ Zilzâl, 99/7-8.

³⁸¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 41,42, 85.

³⁸² Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 61, 619.

³⁸³ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/39; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 415.

“bir faydanın amaçlanmamış olabileceği” fikrinin reddedilmesi lazımdır. Zira maksatsız bir işin yapılması abes bir şey olacağından Allah’ın böyle bir fiili yapması imkânsızdır. İkinci olarak “bu sorumluluklardan Allah’ın faydalanacağı” fikrini de dışlamak gerekir. Çünkü Allah Teâlâ faydalanmaktan da zarar görmekten de münezzehtir. Daha sonra “bu sorumluluklar dünyaya yönelik bir yarar sebebiyle emrolunmuştur” düşüncesini harice almak gerekir. Çünkü bu sorumlulukların edası, fitratımızda var olan isteklere ulaşmaya engel olduğu gibi yorgunluğu, usanmayı, birçok zahmeti beraberinde getirir ve onların dünyevi bir yararı da bulunmaz. Ayrıca ibadetlerini eda eden kula azap etmek” de çirkin bir iş olacağından geride sadece “ibadetlerini eda eden kulun ahiret hayatında ödüllendirilmesi” seçeneği kalmıştır.³⁸⁴

Mu’tezile nezdinde va’d, itaat ve tövbe üzere mümin olarak kulun bu dünyadan ayrılması halinde ahirette sevabı hak edeceği; va’id ise büyük günahlar işlemesi ve bunların vebalinden kurtulmak için tövbe etmeden ömrünü tamamladığı takdirde ebedi cehennemde kalmak suretiyle ahirette cezaya müstahak olacağı anlamına gelmektedir. Zira Allah, verdiği sözden dönmez, ahbine sadıktır.³⁸⁵ O’nun katında söz değişmez.³⁸⁶ Kul, günah işleyince cezaya müstahak olur. Bu durumda kulun cezalandırılmasına engel olacak olan kulun ya bir tövbe etmesi ya da daha fazla itaate yönelik işler yaparak sevap kazanması halidir. Değilse cezayı hak eder ve cehennemdeki durumu değişmez. Artık oradan çıkamaz. Cennete giren mümin için de durum aynıdır. Ancak onların cezayı gerektiren amelleri onların cennette daha aşağı kademelerde yer bulmalarına sebep olacaktır.³⁸⁷ Kul, itaat üzere tövbe edip ölürse bağışlanır ve sevaba nail olur, aksi durumda yani kul, günahına tövbe etmeden öldüğü takdirde affedilmez, kıyamet gününde kâfirlerin azabından daha hafif düzeyde bir azapla ve cehennemde ebedi kalmak suretiyle cezalandırılır.³⁸⁸ Şunu belirtmek gerekir ki Mu’tezile, bir fiilin karşılığında sevap ve cezanın olabilmesi için bir takım şartların bir arada bulunmasının zaruri olduğu görüşündedir. Ceza için fiilin çirkinliği yanında fâilinin bu çirkinliği bilmesi ya da bilebilme kabiliyetine sahip olması gerekmektedir. Sevap için de fiilin güzelliğinin yanında ilave bir fayda ve bu iki unsuru fâilin bilme veya bilme

³⁸⁴ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/338, 574.

³⁸⁵ Âl-i İmrân 3/194; Bakara, 2/80; Ra’d 13/31;

³⁸⁶ Kâf, 50/29.

³⁸⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 260; et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s.218.

³⁸⁸ Altıntaş, Ramazan, *Sistematik Dönem Kelam Okulları Mu’tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler*, “Kelam El Kitabı” İçinde, edt. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 93.

kabiliyetine haiz olması lazımdır. Bu yüzden çocuğun yaptığı iyi ya da kötü bir fiil, sevap ve ceza için fiille ilgili şartları taşımasına rağmen fâille ilgili şartlara haiz olmadığından sevap ya da cezaya muhatap olamaz.³⁸⁹

Fısk, büyük günahlarla alakalı bir husustur. Bir cürmün büyük günah kabul edilmesi için öncelikle hırsızlık, zina işlemek, iffetli bir kadına zina isnadında bulunmak gibi cezalandırılmasında özel bir had uygulamasının tayin edilmiş olması gerekir. Ya da suçun büyük günah olduğuna dair Hz. Peygamber'den sahih bir haberin gelmiş olması lazımdır. Bir cürmle ilgili büyük günah olduğuna dair ümmet çapında bir icmanın oluşması da o suçu fisk kategorisine sokar.³⁹⁰ Bu şekilde belirlenenler dışındakilerin küçük günahlardan kabul edilmeleri mümkündür. Dolayısıyla Mu'tezile nezdinde işlenen her günah büyük günah kapsamına girmemektedir. Bazı büyük günahlar net olarak anlaşılırken bazıları hakkından net bir şekilde bu tayin yapılamaz. Bunda da kullar lehine bir maslahat söz konusudur. Bu bizim günahı basite alarak çekinmeden ona yönelmemize engel olur.³⁹¹ Kulun işlediği büyük günah, taat fiillerinden kazanmış olduğu sevabı iptal eder. Şayet kul tövbe ederek bu günahın vebalinden kurtulamazsa ebedi olarak azaba uğrayacaktır. Büyük günah fâilinin mürtekibu'l-kebîre olarak adlandırıldığı fâsık kişi, mümin sayılamayacağı gibi kâfir de olamaz, ancak cezalandırmayı hak edecek bir şey yaptığından Mu'tezile imamları onu imanla küfür arasında müstakil bir mertebeye yerleştirip (el-Menzile beyne'l-menziletayn) fâsıklık kategorisinde değerlendirmişlerdir.³⁹² O, imandan çıkmıştır ama kâfir de olmamıştır. Va'id ayetleri hem kâfiri hem de fâsığı kapsar. Kâfir aynı zamanda fâsıktır ama her fâsık kâfir değildir.³⁹³ Kâfir en büyük cezayı hak eden kimsedir. Cezası da ebedi olarak cehennemde azap görmektir. Naslar, kâfirin asla affedilmeyeceğini izah etmektedir. Fâsığın hükmü ise kâfirden farklıdır ve cezalandırılmaları da tıpkı müminlerin ve peygamberlerin cennetteki durumlarının eşit olmaması gibi aynı seviyede değildir. Fâsığın hükmü, değer verme itibarıyla ve onları isimlendirme yönüyle müminlerden de farklıdır.³⁹⁴ Kaldı ki büyük günah işleyen kişiye fâsık ismi verilmesinin uygun olacağını

³⁸⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 413, 415.

³⁹⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 261.

³⁹¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 261.

³⁹² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 648; Altıntaş, "Tevfik-Hızlân, Lütuf," s. 94; el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 187, 188.

³⁹³ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 272.

³⁹⁴ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 272, 273.

“Hiç mümin, fâsık gibi olur mu? Bunlar elbette eşit olmazlar.”³⁹⁵ ayeti de teyit etmektedir.

Fâsık durumundaki bir kulu ebedi olarak cezalandırılmaktan kurtaracak tövbe, günahın, başka bir saik sebebiyle değil de o günahın kötülüğünden dolayı pişmanlık duyarak bir daha işlememeye kat’î olarak karar vermekle gerçekleşir. Söz konusu tövbe, başkasına kötülük yapan birinin kötülük yaptığı kişiden özür dilemek suretiyle o kötülüğün mahvı gibi bir şeydir. Bu özür, kişiden kınanmayı kaldırdığı gibi kulun da Allah’ın affına ulaşmasına vesile teşkil eder. Allah, birçok ayette tövbe edenleri istisna ederek onlardan ceza ve va’îdin kaldırılacağını müjdelemiştir.³⁹⁶ İtaatkâr kullarını ödüllendirmek Allah’ın borcudur, bir görevidir. Yoksa O, zalim hükmünü alırdı. Bununla beraber ceza da âsi kulun hakkıdır. Allah, alacaklı birinin borçlusundan alacağını isteme ya da bağışlama selahiyetine sahip olduğu gibi o kula hak ettiğini verip cezalandırmak ya da affetmekte elbette muhayyerdir. Ancak Allah Teâlâ, böyle kulları cezalandırmayı tercih ettiğini naslarda net olarak ifade etmiştir.³⁹⁷

Yukarıda geçen izahlar muvacehesinde ilahi emirlere uyanlar mükâfatı, uymayanlar ise cezalandırılmayı hak etmiş olurlar. Allah va’d ve va’îdinden dönmez. Bundan dolayı da büyük günah işleyen fâsığın tövbe etmediği takdirde affedilmesi caiz olmaz, bilakis cehennemde azap görür ve orada ebedi olarak kalır.³⁹⁸ Bu hükmün birçok akli izahı vardır. Fâsığı cezalandırmanın insanları bu günahlardan uzak tutma noktasında çok caydırıcı etkisinin olması bunlardan biridir.³⁹⁹ Aksi durum, yani büyük günah işleyen kişinin tövbe etmediği halde affedilmesi, günahın meşruiyet kazanması anlamına geleceğinden çirkin işlerin revaç bulmasına sebep olur.⁴⁰⁰ Ayrıca kulu Allah’ın affına güvenerek cesaretle günah işlemeye götüren söz konusu af, günahkâr fâcir bir kişiyi, terbiyeli, isyan etmeyen mutî’ bir kulun seviyesine çıkarması yönüyle de birtakım mahzurlara muhtevdir. Hâlbuki âsî kullar ile itaatkâr kulların farklı muameleye maruz kalacağı Kur’an ile sabittir ve onların eşit tutulmaması ilahi adaletin ve hikmetin bir gereğidir.

³⁹⁵ Secde, 32/18.

³⁹⁶ Mâide, 5/39; En’âm, 6/54; Meryem: 19/60; Tâhâ, 20/82; Furkân:25/ 70; Kasas, 28/67.

³⁹⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtasar*, s. 262.

³⁹⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, s. 666.

³⁹⁹ Subhî, *Fî İlmi’l-Kelam*, I/157.

⁴⁰⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, s. 650; Işık, Kemal, *Mu’tezile’nin Doğuşu ve Kelâmı Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1967, s.71.

Fâsığın gideceği yer cehennemdir ya da cennettir. Kişinin cennete girebilmesi ya Allah'ın lütfü ya da ameli karşılığında kazandığı sevap mukabilinde olur. Kötü amel işleyip günahına tövbe etmeden ölen fâsık isyan üzere ölüp sevabı hak etmediğinden kazandığı bir sevaptan dolayı cennete girmesi mümkün olmaz. Çünkü ona sevap vermek kabih bir iştir. Cennete girmenin diğer bir imkânı da Allah'ın fazlı ihsanı ile gerçekleşmesi durumudur ki isyan üzere ölen birinin Allah'ın lütfuyla cennete ulaşması mümkün olmaz. Dolayısıyla fâsığın cehennem ile cezalandırılması kaçınılmaz olur.⁴⁰¹ Tövbe etmeyen fâsığın ebedi olarak cehennem azabına müstehak olacağını, “*Kim Allah'a ve resûlüne isyan eder ve haddi aşarsa Allah onu sürekli kalacağı bir ateşe sokar*”⁴⁰², “*Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir*”⁴⁰³ ve “*Facirler cehennemdedirler, din gününde oraya girerler ve bir daha oradan çıkamazlar*”⁴⁰⁴, ayetleri de teyid etmektedir.⁴⁰⁵

Mu'tezile imamları, konuyla ilgili olarak “*Fâcirler kuşkusuz cehennemdedir*”⁴⁰⁶ ve “*Kim zerre miktarı hayır işlerse onu görür, kim de zerre miktarı şer işlerse onu görür*”⁴⁰⁷ gibi va'îd ayetlerini genele hamlederek yorumlamışlar ve büyük günah işleyenlerin affedilmeyeceğine dair naklî deliller babında Ehl-i Sünnet imamları aleyhine kullanmışlardır. Zira Allah katından gelen ve gelişi umumi olan bu haberlerin, helal ya da haram işleyen kişilerin hepsine şamil olması kaçınılmazdır.⁴⁰⁸ Bu ayetlere göre, günahlarına tövbe etmeden ölen fâcirlerin hepsi cehenneme girecek ve yaptıkları şerrin karşılığı olan azabı çekeceklerdir. “*Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, karınlarına ancak ateş tıkmış olurlar, zaten onlar çilgün aleve atılacaklardır*”⁴⁰⁹ ayetinde yetim malı yiyenlerin ateş yedikleri, cehenneme atılacakları beyan edilmiş ama onların cehennemden çıkacakları belirtilmemiştir.⁴¹⁰

Ehl-i Sünnet imamlarının “Kur'an'daki va'îd ayetlerinin sadece kâfirler ile ilgili olduğu” yönündeki iddiaları, Mu'tezile tarafından reddedilir. Zira yukarıdaki ayetler umum ifade etmektedir. Hususi hüküm nasıl kendi özelinde anlaşılması gerekiyorsa,

⁴⁰¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 650.

⁴⁰² Nisâ, 4/14.

⁴⁰³ Nisâ, 4/93.

⁴⁰⁴ İnfîtar, 82/14-16.

⁴⁰⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 273.

⁴⁰⁶ İnfîtar, 82/14.

⁴⁰⁷ Zilzâl, 99/7-8.

⁴⁰⁸ ⁴⁰⁸ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/336.

⁴⁰⁹ Nisâ, 4/10.

⁴¹⁰ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 190,191.

genel hüküm de başkaca bir delil olmadığı müddetçe umum olarak yorumlanması gerekir.⁴¹¹ Kâdî Abdülcebâr konuyu izah sadedinde Allah'ın zahiri manayı murat etmediği durumda maksadını kullarına net anlaşılır bir şekilde ifade etmeyip bulmaca gibi konuşmasının caiz olmayacağını söyler.⁴¹² Onlara göre bu haberleri tahsis etmek ya da genel ifadeye istisna yapmaya kalkışmak, örneğin fâcirler içerisinde bazıları ayırıp müstesna kılmak caiz olmaz. Zira bu ayetlerde umum ifadeye tahsis yapmayı gerektirecek hiçbir durum yoktur. Va'îd ayetleri, istisna yapılmadan ve bir tahsis edici de olmaksızın umumi lafızlarla gelmişlerdir. Bu sebeple istisna yapmak kişiyi yanlış bir sonuca götürür.⁴¹³ Bu meyanda bazı ayetlerde Yahudiler, Hıristiyanlar, Müşrikler ve Münafıklar'dan söz edilirken onların çoğunun fâsık olduğu bildirilmiştir.⁴¹⁴ Diğer bazı ayetlerde ise fîsk ve füsûk müminlere de nispet edilmektedir.⁴¹⁵ Yani Kur'an'da fîsk kelimesinin mümin kafir her iki grup için kullanıldığı görülmektedir.⁴¹⁶

Kur'an'da geçen, “Allah (cehennemliklere hitaben) şöyle buyurur; ‘huzurumda kabahati birbirinize atıp durmayın! Ben size vaktiyle va’idimi bildirmiştim. Benim katımda verilen söz değişmez ve ben asla kullarıma zulmetmem.’”⁴¹⁷ ayeti, “Allah’la aranızda bir anlaşma yaptınız da O’nun sözünden dönmeyeceğini bildiğiniz için mi bu iddiada bulunuyorsunuz? Ya da bilmediğiniz bir konuda O’na iftira mı atıyorsunuz?”⁴¹⁸ şeklinde cehennemde sayılı birkaç günün dışında kalmayacaklarını iddia eden Yahudiler’e yapılan ilahi hitap ve “Allah onları asla bağışlamayacaktır.”⁴¹⁹, “Her kim Allah’a ve Resulüne isyan edip hududunu aşarsa, Allah, onu da içinde sonsuza kadar kalacağı bir ateşe sokar. Ona rezil edici bir azap vardır.”⁴²⁰ gibi haberler bu mevzuda Mu’tezile imamlarının kullandığı naklî deliller babındandır. Kâdî Abdülcebâr, va’îd ayetlerini uzun uzun aktarır ve onların umum ifade ettiğini iddia eder. Ona göre yukarıdaki son ayette geçen “âsî” kelimesinin anlam kapsamı içerisinde kâfir ve fâsık birlikte girmektedir. İşte Allah, onlara cehennemde azap etmek ve orada ebedi kalmak

⁴¹¹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhtasar*, s. 273.

⁴¹² Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 651.

⁴¹³ el-Mağribî, Ali Abdulfettah, *el-Fıraku'l-Kelamiyyeti'l-İslamiyye*, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1995, s. 265-6.

⁴¹⁴ Bkz. Bakara 2/99; Âl-i İmrân 3/110; Maide 5/47, 59; Tövbe 9/67.

⁴¹⁵ Bkz. Bakara 2/197, 282; Nur 24/4.

⁴¹⁶ Yavuz, Yusuf Şevki, “Fâsık”, DİA, XII, İstanbul, 1995, XII/ 202.

⁴¹⁷ Kaf, 50/28-9.

⁴¹⁸ Bakara, 2/80.

⁴¹⁹ Nisâ, 4/137; Tövbe, 9/80.

⁴²⁰ Nisâ, 4/14.

suretiyle cezalandırabileceğini haber vermiştir. Şayet Allah, bunlardan sadece kâfirlerin cezalandıracağını beyan etmeyi murat etmiş olsaydı sadece kâfirler derdi. Ama öyle demeyip âsî kelimesiyle cezalandırarak olduğu kimseleri açıkladı. Ona göre ayette geçen “hududu aşanlar” ifadesi de had gerektiren bir fiili işleyen hem kâfir hem de fâsık kişiyi izah ettiğinden Mu'tezile iddiasını desteklemektedir.⁴²¹ Kulun cehennemde ebedî kalma ile cezalandırılmasının sebebi, isyan etmek ve Allah'ın hadlerini aşmaktır. Her âsi de Allah'ın koyduğu kanunlara hürmet göstermeyip tecavüz eden kimsedir. O isyan ederek Allah'ın emrine karşı gelmiştir. Nitekim küfür ile de Allah'ın emrine muhalefet edilir. Aynı şekilde birisi Allah'a ve bütün peygamberlerine iman edip bir tek nebi'ye iman etmeyecek olursa da ebedi olarak cehennemde kalma azabıyla cezalandırılır. Oysa bu kimse Allah Teâlâ'ya küfretmemiş ama emirlerinden birine karşı gelmiştir.⁴²²

Mu'tezileye göre büyük günah işleyen kişi her ne kadar kâfir olmamış ve imanı terk etmemiş olsa da imandan çıkma aşamasındadır. Çünkü o kişi, müminlerin yolunu benimsememiştir. Mu'tezile'nin küçük günahlar konusundaki görüşü ise “*Size yasak edilen büyük günahlardan kaçınırsanız kusurlarınızı örter ve sizi şerefli bir yere yerleştiririz.*”⁴²³ ayetinin tazammun ettiği mana çerçevesinde şekillenmiştir. Yani bir kimse Allah'ın emrini terk edip, yasağını işlemezse Allah bu kişiden küçük günahları kaldırır.⁴²⁴ Böylece küçük günahlar, büyük günahlardan kaçınmakla örtülmüş hale gelir, adeta hiç işlenmemiş gibi olur.

Ehl-i Sünnet âlimlerinin Mu'tezile'yi Allah'ın rahmetini daraltmakla suçlayarak kendi görüşlerini teyid sadedinde kullandığı “*De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları bağışlar*”⁴²⁵ ayeti, Mu'tezile nezdinde de Allah'ın büyük günahları bağışlayacağına delalet etmektedir. Onlara göre bu ayetin asıl anlatmak istediği, kulları ümitsizlikten uzaklaştırarak tövbe ve ıslah yoluna sevk etmektedir. Çünkü Allah, günahta sınırı aşan kimsenin günahta ısrar etmesine rıza göstermez. Kulun tövbenin kendisine fayda vermeyeceği vehmine kapılarak tövbe etmemesini de istemez. Bu yüzden bir sonraki ayette, “*Size ölüm gelip çatmadan Rabbinize yönelin, O'na teslim olun*”⁴²⁶

⁴²¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 657.

⁴²² el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 191.

⁴²³ Nisâ, 4/31.

⁴²⁴ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 192.

⁴²⁵ Zümer, 39/53.

⁴²⁶ Zümer, 39/54.

buyurulmuştur. İşte bu ayet, günahattan dönülüp tövbe edilmez ise karşılaşılabilecek azaba işaret etmektedir.⁴²⁷ Yine Ehl-i Sünnet'in itiraz sadedinde kullandığı "*Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse için bağışlar.*" ayeti Mu'tezile'ye göre de şirk haricindeki bütün günahların affedilme imkânına delalet etmektedir ama bu ayette "Allah'ın dilemesi" kaydı vardır ki bu ilişkilendirme, müşrik olmayan kişilerin de üzerinde durup düşünmesini gerektirir. Bu kapalı ve ihtimalli durum herkesi endişeye sevk etmelidir.⁴²⁸ Zira başka bir ayet, Allah'ın affedeceği kişilerin büyük günahlardan uzak duran kişiler olduğunu izah etmiştir.⁴²⁹

Peki, fasığın yapmış olduğu iman ve bunca iyi amel ona hiçbir fayda sağlamayacak mı? şeklinde yapılan itirazlara Mu'tezile'nin verdiği cevap ise çok basittir. Fâsık kişi, iman ve itaat nitelikli fiilleri de fiski da kendisi işlemiştir. Ancak yapmış olduğu hayırlı amelleri, işlemiş olduğu fisk fesada uğratmış, günahlar onları boşa çıkarmış, iman ve itaatin kendisine bir fayda sağlamasına imkân bırakmamıştır. Nihayet, "*Ey iman edenler! Yaptığınız hayırları (verdiğiniz sadakaları), başa kakmak ve incitmek suretiyle boşa çıkarmayın*"⁴³⁰ ayeti konuyu izah eder. Bu şekilde, fâsığın imanı, onun cezasını hafifletir. Birileriyle olan ticari ilişkilerimizde alacaklarımızın borçlarımızdan düşülmesi gibi imanının sevabı miktarınca fâsığın cezasından indirilir ve kalanla o cezaya müstahak olur. Hadislerde Hz. Peygamber, hırsızlık ve zina gibi günahları terk etmeyi imandan saymıştır.⁴³¹ Dolayısıyla bu tür günahları işleyen kişi her ne kadar kâfir olmasa da dinden uzaklaşmış bulunmaktadır.⁴³² Ayrıca "*Ey insanlar! Alev alev yanan bir ateşle sizi uyardım. O ateşe, ancak yalanlayıp yüz çeviren en bedbaht kimse girer.*"⁴³³ ayetinde belirtilen ateş, sadece kâfirlerin gireceği hususi bir ateşi tarif etmektedir. Buradan fâsığın cehenneme girmeyeceği sonucu çıkmaz ve onun cehenneme gireceği ihtimalini ortadan kaldırmaz. Dolayısıyla "*Şüphe yok ki münafıklar*

⁴²⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 274.

⁴²⁸ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 274.

⁴²⁹ "*Eğer yasakladığımız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz*" Nisâ, 4/31.

⁴³⁰ Bakara, 2/264.

⁴³¹ "*Zina eden kimse zina yaptığı sırada mümin olarak zina yapmaz. Hırsız, çaldığı sırada mümin olarak çalmaz. İçki içen, içki içtiği sırada mümin olarak içmez. İnsanların dönüp bakacakları kadar kıymetli metayı mümin olarak yağmalamaz.*" el-Müslim, Ebu'l-Hüseyin, Sahih-u Müslim, *el-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar mine's-Sünen bi-Nakli'l-Adl ani'l-Adl an Rasülilleh*, Riyad, 1470 h., iman, 100, s. 45.

⁴³² Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 276.

⁴³³ Leyl, 92/14-16.

*cehennem en alt katındadırlar*⁴³⁴ ayetinde de izah edildiği gibi cennetin kademeleri olduğu gibi cehennem de kademeleri vardır.⁴³⁵

Mu'tezile imamları, şefaât olayını da bu mantalite içerisinde değerlendirerek şefaatin kabulünü aynı şekilde tövbe şartına bağlamışlardır. Şefaât, günahların affına vesile olamadığı gibi kulun cehennem azabından uzaklaştırılıp cennete girmesini de sağlayamaz. Şefaât ancak kulun sevabının artmasına vesile olabilir.⁴³⁶ Bu meyanda Kur'an'da geçen "Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemedede bulunamaz, hiç şefaât kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz."⁴³⁷ ve "Yaklaşmakta olan gün konusunda onları uyar. O gün yürekler gam ve tasa ile dolu gırtlaklara dayanmıştır. Zalimlerin ne sıcak bir dostu, ne de sözü dinlenir bir şefaâtçisi vardır."⁴³⁸ mealindeki ayetler, şefaatin olamayacağı ile ilgili net ifadeler haizdir. Hz. Peygamber'in şefaatinin büyük günah işleyenler için olduğunu haber veren rivayet ahad haberdır ve bu seviyedeki haber üzerine itikat tesis edilemez. Ayrıca söz konusu hadis, Hz. Peygamber'den rivayet edilmiş olan: Koğuculuk eden⁴³⁹ ve sıla-i rahmi kesen⁴⁴⁰ kimselerin cennete giremeyeceğini izah eden ve "Herhangi bir kimse kendisini bir demir parçası ile öldürürse, kıyamet gününde o demir parçası elinde karnına vurarak ebedi ve daimi surette cehennemde azab olunacaktır"⁴⁴¹ haberleri ile de çelişki doğurmaktadır.⁴⁴² Dolayısıyla Cehenneme kâfir olanlar gireceği gibi onlarla beraber işledikleri günahlara tövbe etmeden ölen büyük günah sahipleri de girecek ve onlar da orada ebedi kalacaklardır.⁴⁴³ Cehenneme giren kişi orada ebedi olarak kalır ve bir daha oradan çıkamaz.⁴⁴⁴

⁴³⁴ Nisâ, 4/145.

⁴³⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtasar*, s. 275.

⁴³⁶ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 218.

⁴³⁷ Bakara, 2/48.

⁴³⁸ Ğâfir (Mü'min), 40/18.

⁴³⁹ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmî'u's-Sahîh*, Thk.: Muhammed Zühreir b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavki'n-Necât, 1422 h., Edeb, 6056, VIII/17.

⁴⁴⁰ el-Buhârî, *el-Câmî'u's-Sahîh*, Edeb, 5984, VIII/5.

⁴⁴¹ el-Buhârî, *el-Câmî'u's-Sahîh*, Cenâiz, 1363, II/96; Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, İman, 175-177, s. 61, 62.

⁴⁴² Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 690,69.

⁴⁴³ Bakara 2/81; Nisâ 4/14,93.

⁴⁴⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 690-1.

1.2. Eş'arî Ekolü

Eş'arîler, kulun fiilini kabul etmekle beraber esas fâilin Allah olduğu görüşündedirler. Onlara göre her fiil, o fiili yapan ve her yönüyle o fiilin hakikatini bilen bir fâile muhtaçtır. Söz konusu bir fiilin künhüne vakıf olmayan bir fâil, o fiili meydana getiremez. Kul da fiiliyle ilgili bu seviyedeki bilgiye haiz değildir, elinden çıkacak fiillerin hakikatini bilemez. Dolayısıyla insan, kudretiyle fiilinin hâliki değil kâsibidir. Kesb, kulun iradesini fiile yönlendirmesi neticesinde gerçekleşir. İnsan iyi amel işlemeye niyet ederse, Allah o kulun yapmaya niyetlendiği ameli gerçekleştirebilmesi için fiil esnasında bir kudret yaratır. İşte kul bununla mükâfat ya da cezaya ulaşır.⁴⁴⁵ İmam Eş'arî, adaleti bir şeyi yerli yerine koymak olarak tarif ederken imanî da kalp ile tasdik etmek olarak kabul etmiştir. Ona göre inancı dil ile açıklamak ve ilâhî buyrukları yerine getirmek imana dâhil değildir. Ancak ilâhî buyruklara aykırı olarak yapılan her davranış büyük günahdır. Günahın büyüklüğü ve küçüklüğü izafidir. Kötülüklerin günahı, iyiliklerden elde edilen sevabı yok etmediği gibi günaha yapılacak tövbe Allah'a karşı işlenen bütün günahları siler. Kullara verilecek olan sevap ve mükâfat ise onların yaptığı iyi işler karşılığı değildir. Onlar, sonsuz kerem ve lütuf sahibi Allah'ın fazlından sunduğu ilâhî ihsanlardır.⁴⁴⁶ Allah zatı dışındaki sahada ilim ve meşietiyile irade eder ve istediği şekilde tasarrufta bulunur. Nimet verirse O'nun lütfu ve ihsanı neticesinde gerçekleşir. Eğer azap ederse bu O'nun adalet çerçevesinin dışında hareket edip zulmettiği anlamına gelmez. Zira zulüm, hakkı olmadığı halde başkasının mülkünde bir tasarrufta bulunan için söz konusu olur.⁴⁴⁷

İmam Râzî, (ö. 606/1209) Mu'tezile'nin "Allah'ın itâat edenlere mükâfât ve karşılık vermesi O'na vaciptir." şeklindeki görüşlerinin yanlışlığını "*O gün gerçek hükümdarlık Rahmân'ındır. İnkârcılar için bir yaman bir gündür.*"⁴⁴⁸ ayetiyle izah eder. Zira mükâfât vermek Allah'a vâcip olsaydı, vermemesi halinde kınanmayı hak etmiş olur, dolayısıyla vermemezlik yapamaz. O zaman da mutlak mânâda hükümdar olamaz.⁴⁴⁹

İslam âlimleri, Allah'ı âdil ve hakîm bir varlık olarak adalet ve hikmetle vasıflandırırken O'ndan zulüm ve sefahi tenzih etmişlerdir. Onların tartıştığı husus,

⁴⁴⁵ Doğan, *Eş'arî Mektebi*, s. 78-9.

⁴⁴⁶ İrfan, Abdülhamid, "*Eş'arî, Ebû'l-Hasan*", DİA, İstanbul, 1995, XI/ 446.

⁴⁴⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkar*, IV/351.

⁴⁴⁸ Furkân 25/26.

⁴⁴⁹ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIV/75.

hangi şeyin adalet ve hikmet, zulüm ve sefeh olduğu konularıdır. Mu'tezile imamları, adaletin ikamesi için fiilin hikmet ve maslahata uygun olma şartını öne sürmüşlerdir. Onlara göre hikmet, fâiline fayda sağlarken sefeh fâiline herhangi bir fayda ya da yarar kazandırmaz. Eş'arîler ise hikmeti, fâilinin maksat ve iradesine münasip olarak vukua gelen bir fiildir şeklinde tarif ederler. Onlara göre sefeh, fâilinin maksat ve iradesine uygun olarak gerçekleşmeyen fiildir. Aslında onlar, Allah'ın hikmet sahibi hâkim bir varlık olduğunu reddetmemektedirler. Bu hikmet bir şekilde kendisini göstermektedir. Onlar da bu hikmetin varlığını kabul etmektedirler. Allah'ın yarattığı eşsiz âlemin düzeni, sonsuz ilmine ve sınırsız iradesine uygun şekilde yaratması, O'nun mükemmel sanatına işaret etmektedir. Ancak buradan O'nun fiillerinde illaki bir anlamın ve maksadın, anlam ve maksattan dolayı olması gerektiği sonucu çıkarılamaz. Zira O, her türlü fayda ve amaçtan teberridir.⁴⁵⁰

İmam Eş'arî'ye göre adalet, Allah'ın iradesinin bir tecellisidir. Adaletin ne olduğunu, bir şeyde adaletin bulunup bulunmadığını yalnızca O bilebilir. Bu yüzden insan algılayamasa da ona başka türlü gözüксе de Allah'ın emrettiği şey âdildir. Onun yasakladığı şey de zulümdür. Bu itibarla, Allah'ın itaat eden kimselere sevap vermesi O'nun açısından bir zorunluluk arz etmediği gibi sevap mutî' kişinin hakkı da değildir. İtaatkârı ödüllendirmek, sadece Allah'ın fazlı ve lütfuyla gerçekleşir. İsyankâr açısından da durum aynıdır. Yani âsî kimsenin cezalandırılması Allah'a vacip olmaz. Dilerse cezalandırır, dilerse cezalandırmaktan vazgeçer. O'nun murat ettiği her şey adalettir. Allah, fiilinde mutlak anlamda serbesttir. İsterse ahirette küçük çocuklara ceza verebilir, küçük günahlara büyük cezalar takdir edebilir. Hatta müminleri cehenneme, kâfirleri de cennete koysa, bu işe çirkin denemez. Zira O, kimseden direktif alacak bir pozisyonda değildir. Fiillerinde kâmil anlamda hür olan bir melikin yaptığı işe kötü denemez.⁴⁵¹ Allah Teâlâ, fâili muhtardır. Cezalandırması ya da cezalandırmaması, ödüllendirmesi ya da ödüllendirmemesi gibi şeyler, fâili muhtar için aklen mümkün olan şeylerdir. O'nu bağlayan bir mecburiyet olmaz. Olsaydı zaten fâili muhtar olmazdı. Allah Teâlâ, kâfiri cennete koymamaya mecbur olduğu için değil, koymayacağını açıkladığı için koymaz.

⁴⁵⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkar*, s. 233.

⁴⁵¹ Doğan, *Eş'arî Mektebi*, s. 37.

Şu kadar var ki kişinin yaptığı iyi ameller ve doğru davranışlar, kötü amellerinin yok olması için de bir vesile teşkil etmektedir.⁴⁵²

İmam Cüveynî, Mu'tezile'nin konuyla ilgili görüşünü reddederken yine onların "kulların amelleri, Allah'ın nimetlerine karşı bir şükürdür" şeklindeki kabullerini kullanır ve olayın döngüsel yönünü bize göstererek cevap verir: Eğer kulların ibadeti, Allah'ın nimetlerine karşı bir zorunluluk ise yani farzıyet ifade ediyorsa, bir görevin ifasından dolayı bir karşılık gerekmez. Akıl zaten farz olan bir görevin eda edilmesi durumunda bir bedel gerekmediğine hükmeder. Şayet kendisine farz olan şükürü eda etmesi sebebiyle kul bir karşılık almayı hak etmişse ve ona hak ettiğini vermek Allah'a vacipse, Allah'ın o kula her sevap verişinde kulun da yeniden Allah'a şükretmesi gerekir. Bu ise kulların asla üstesinden gelemeyeceği bir durumdur.⁴⁵³

Eş'arîler'e göre ilahî adalet, irade ve kudret sıfatlarına tabidir. Onlara göre irade, öyle bir sıfattır ki iki eşit olandan birini tahsis ve tercih etmektir. Taat gücü, Allah'ın tevfiği ve doğru olana muvaffak kılması neticesinde husule gelir. Masiyet gücünde ise günaha tevfiğ ve muvaffak kılması diye bir şey söz konusu olmaz. Masiyet kuvveti terk etme ve ihmaldir.⁴⁵⁴ Dolayısıyla kulun yaptığı her bir şeyi Allah yaratırken iyi amellere sevap, kötülöklere ise ceza vermek gibi bir zorunluluk O'na yüklenemez. Allah'ın, kul hak etmeden ona ceza vermesi adalettir. İtaatkâr kullara sevap vermesi de fazlı ve keremiyle gerçekleşir. İstihkak ya da müstahak olmak gibi Mu'tezilenin kullandığı tabirler vücûbiyet ifade eder. Bunları Allah için kullanmak uygun olmaz. Sevap Allah'ın bir fazlı ve lütfudur.⁴⁵⁵ Sevabın itaatle, cezanın da isyan ile alakalandırılması Allah'ın takdir buyurduğu bir şarttır. Eğer Allah bu şartı koymamış olsaydı bile kullarına işledikleri bir günah olmaksızın azap etmesi caiz olurdu. Kulun yaptığı bütün ibadetler, Allah'ın kendisine lütfettiği basit nimetlerden birinin bile karşılığı olamaz.⁴⁵⁶ Öyle ki bir insan, kaybettiği bir organının işlevine yeniden sahip olmak için, örneğin gözünün yeniden görebilmesi için çok şeyini feda eder. İnsan üzerinde bulunan nimetleri saymaya kalkışsa asla başaramaz.

⁴⁵² el-Cüveynî, *el-İrşad*, s.386-7.

⁴⁵³ el-Cüveynî, *el-İrşad*, s.271.

⁴⁵⁴ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 175.

⁴⁵⁵ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 219.

⁴⁵⁶ Aktepe, Orhan, *Mu'tezile Ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi*, Kalam Araştırmaları, 9:1, 2011, s. 168.

Cabir b. Abdullah ve İshak b. Raheveyh gibi bazı Selef âlimleri, “istisna âyeti, Kur’ân’daki bütün va’îde ve tehdid edici âyetlere hâkimdir”, diyorlar. Kur’ân’da Allah’ın rahmetine ulaşan kimseler ile O’nun gazabına dûçar olanların mükâfat ve cezaları beraber aynı yerde geçtiği zaman cennetliklerin mükâfatı, müebbet - ebedî sözü ile kayıtlanırken cehennemliklerin cezası kayda bağlanmadan mutlak şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca Kur’ân’da birçok yerde: “لا يخلف وعده” yani “Allah, vadederse bundan caymaz.” buyrulurken, hiçbir yerde “لا يخلف وعيده” yani, “Allah, cezalandıracağını açıkladığı takdirde bu sözünden dönmez.” şeklinde bir ifade geçmemiştir. Allah Teâlâ, va’dini yerine getirir, ama va’îd ve tehditlerini eda edip etmemekte tamamıyla muhayyerdir. Va’d ve va’îd haktır. Va’d, kulun Allah’tan alacağı hakkıdır. Va’îd, Allah’ın kulundan alacağı hakkıdır. Mutlak va’îd böyle olunca peşinden istisna gelen va’îdin de böyle olacağı pek tabiidir. Cennetlikler, yaptıkları amel ve kazandıkları sevapla değil, Allah’ın lütfu ve merhameti ile cennete girerler.⁴⁵⁷

Eş’arîler, “amel imandan başka bir şeydir” temelinden hareket ettikleri için büyük günah işleyen kişinin iman dairesinden çıkmayacağını iddia ederler. İmanın hakikati kalp ile tasdiktir. Bu yüzden bir mümin, iman vasfını yok edecek bir şey yapmadığı sürece yani inkâr ve ret bağlamında imanın esasına tecavüzde bulunmadığı sürece iman dairesinden çıkmaz. Şeytanın veya şehvetinin yanıltması sonucu veya başka vesilelerle günaha yeltenen ve kebir işleyen kişi, günahı “helal haram sayarak ya da helal ve haramı hafife alarak” işlemediği sürece onun kalbinde iman bulunmaktadır. Bu konuda Eş’arî görüşünü destekleyen bir başka husus da ayet ve hadislerin, isyan eden ve günah işleyen bazı kişilere mümin sıfatını kullanarak onlardan bahsetmesidir. “Ey iman edenler, adam öldürme hadiselerinde üzerinize kısas farz kılındı”⁴⁵⁸, “Ey iman edenler, Allah’a nâsuh tövbesiyle (ve samimi bir şekilde) tövbe ediniz”⁴⁵⁹ ve “Eğer müminlerden iki grup birbirini öldürürlerse aralarını bulunuz...”⁴⁶⁰ mealindeki daha pek çok ayet, günah işleyen kişilere “ey iman edenler” diye hitap etmekte, adam öldürenleri mümin saymaktadır. Yine Hz. Peygamberin uygulamalarından bu tarafa ehli kıbleden olup büyük günah işleyen ve tövbe etmeden ölen her bir kimsenin Müslüman kabul edilerek cenaze namazının kılınacağı, Müslüman

⁴⁵⁷ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 207, 208.

⁴⁵⁸ Bakara, 2/178.

⁴⁵⁹ Tahrîm, 66/8.

⁴⁶⁰ Hucurat, 49/9.

mezarlığına konulacağı hususunda ümmet çapında bir icma oluşmuştur. Secde suresinde geçen “*Mümin olan fâsık olan gibi midir? Bunlar eşit olmazlar*” ayetindeki fâsık kelimesiyle kast edilen kâfirdir. Çünkü küfür, en büyük fâsıklığı karşılar. Her kâfir fâsıktır ama her fâsık kâfir değildir. Bu kelime zaman zaman mümin için de kullanılır. Hz. Peygamberden rivayet olunan, “*Zina eden bir kimse, zina ettiği sırada mümin değildir*”⁴⁶¹, “*Emaneti olmayan ve ona riayet etmeyenin imanı da yoktur*”⁴⁶² hadisleri, Müslümanları günahlardan uzak tutmak için mübalağa ve tağlîz babında kullanılan ifadelerdir. Öyle ki Hz. Peygamber, kelime-i tevhidi söyleyen her bir kulun mutlaka cennete gireceğini Cebrail’in kendisine müjdelediğini beyan ettiği zaman Hz. Ebû Zer bunu yadırgamış, “*Zina etse de, hırsızlık yapsa da girer mi?*” şeklinde ısrarla sorusunu tekrarlamıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “*Evet Zina da etse, hırsızlık da yapsa cennete gidecektir, Ebû Zer’in burnu yerde sürtse de, o istemese de*” diye onun sorularına cevap vermiştir.⁴⁶³ Neticede büyük günah işleyen kişinin kâfir olmayacağı ile ilgili kesin deliller bulunmaktadır.⁴⁶⁴

Eş’arîler’e göre büyük günah işleyen kişi hakkında cehennemliktir veya cennetliktir hükmü verilemez. Onun durumu Allah’ın dilemesine kalmıştır. O, dilerse affeder, dilerse azap eder.⁴⁶⁵ Ancak konunun genel mahiyetteki değerlendirilmesi neticesinde büyük günah işleyen Müslümanların cehennemde ebedi olarak kalmayıp günahı oranında ve Allah’ın dilediği zamana kadar orada kaldıktan sonra çıkacakları sonucuna ulaşılmaktadır. Zira Allah Teâlâ, “*Kim zerre kadar hayır işlerse onu görecektir*”⁴⁶⁶ buyururken insanın en hayırlı ameli olan imanın karşılığı cennete verilmeden bu kişi cehenneme girer ve oradan çıkamaz demek mümkün olmaz. Çünkü “*Allah, mümin erkeklere ve kadınlara, altından ırmaklar akan Cennetler vadetmiştir!*”⁴⁶⁷ Ayrıca “*İman edip salih ve iyi amel işleyenlerin ağırlanacakları yer Firdevs Cennetidir*”⁴⁶⁸ buyurmuştur. Müslümanların cennete gireceklerine işaret eden

⁴⁶¹ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Mezâlim, 2475, III/136; Müslim, *el-Câmiu’s-Sahîh*, İman, 100, I/145.

⁴⁶² İbn Hibbân, Muhammed, (ö. 354/965), *Sahihu İbn Hibbân bi tertibi İbn Bilban*, Thk. Şuayip el-Arna’ût, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1414/1993, 194, I/422-3; Ahmed b. Hanbel, (ö. 241/855), *Müsned*, Thk.; Şuayb el-Arna’ût, Adil Mürşid, Beyrut, 1997, XIX/376

⁴⁶³ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Kitabü’l-Libâs, 5827, VII/149; Müslim, *el-Câmiu’s-Sahîh*, İmân, 154, s. 56

⁴⁶⁴ et-Teftazânî, *Şerhu’l-Akâid*, s. 210-212.

⁴⁶⁵ Doğan, *Eş’arî Mektebi*, s. 79.

⁴⁶⁶ Zilzâl, 99/7.

⁴⁶⁷ Tövbe, 9/72.

⁴⁶⁸ Kehf, 18/107.

daha pek çok ayet vardır. Yine günah işlemesi neticesinde Müslümanın iman çerçevesinden çıkmayacağına delalet eden birçok ayet vardır. Cehennemde ebedi olarak kalmak en büyük cezadır. Bu en büyük suç olan küfre tahsis edilmiştir. En büyük cezayı kâfir olmayan Müslümana herhangi bir günahı işledi diye uygun görmek adalet ile bağdaşmaz.⁴⁶⁹ Dolayısıyla Eş'arîler, Mu'tezile'nin büyük günah işleyen kişinin azaba uğradıktan sonra sevaptan da mahrum kalacakları ve tıpkı kâfirler gibi cehennemde ebedi azaba müstahak olacaklarını iddia eden görüşlerini reddederler. Onlar azabı, daimi halis bir zarar olarak tarif etmezler. Sevap da hak edilen bir şey olmayıp Allah'ın bir lütfudur. Azap ise adaletidir. Dolayısıyla dilerse affeder, dilerse azap eder. Mu'tezilenin büyük günah işleyen kişinin cehennemde ebedî kalacaklarına dair delil olarak kullandığı; *“Kim, bir mümini kasten öldürürse cezası, ebedî olarak Cehennemde kalmaktır.”*⁴⁷⁰, *“Kim Allah'a ve Resulüne âsi olur ve onun hududuna tecavüz ederse, Allah onu ebedî kalmak üzere Cehenneme sokar.”*⁴⁷¹, *“Kötülük işleyip suçu kendisini kuşatmış olan kimseler, ebedî olmak üzere cehennemliklerdir.”*⁴⁷² ayetleriyle ilgili şu açıklamaları yaparlar: Bir Müslüman, başka birini, sırf müslüman olduğu için öldürmez. Bunu ancak kâfir yapar. Dolayısıyla ayet kâfirler hakkındadır. Allah'ın hududuna tecavüz eden kişi ile ilgili yapılan yorum da aynı muhtevadadır. Yani sırf Allah çizdi diye bir hududa kâfirden başkası tecavüz etmez. **خُلْدٌ** huld kelimesine gelince kelime, asıl ve lafzi manasıyla ayette kullanıldığı kabul edilse bile bu kelimenin bazen bir yerde uzun süre kalmayı ifade ettiği bilinmektedir. Ebedilik manası alınırsa bu sefer, büyük günah işleyen ve onlar için ebedilik olmadığını ifade eden Kur'an'ın diğer ayetleriyle çelişkiye düşer.⁴⁷³ O zaman konu tetkik edilir ve kebire sahibi için ebedilik olmadığını açıklayan naslara göre bu ayetlerin tevili yapılır.

Günahların affi meselesine gelince, Eş'arî imamları, şirk hariç büyük küçük bütün günahların fâili ister tövbe etsin ister etmesin Allah'ın dilemesiyle affedilebileceği görüşünü benimsemişlerdir. Allah, yalnızca kendisine şirk koşulmasını affetmez.⁴⁷⁴ *“Allah'a ve Resulüne âsi olanlar Cehennemde ebedî kalırlar”*⁴⁷⁵, *“Kasten*

⁴⁶⁹ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 218.

⁴⁷⁰ Nisâ, 4/93.

⁴⁷¹ Nisâ, 4/14.

⁴⁷² Bakara, 2/81.

⁴⁷³ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 219.

⁴⁷⁴ Nisâ, 4/48, 116.

⁴⁷⁵ Cin, 72/23

bir Müslümanı öldürenin cezası ebedî olarak Cehennemde kalmaktır”⁴⁷⁶ gibi âsiler hakkındaki va’îd ve tehditle ilgili ayetlerdeki hüküm umumî olarak kabul edilse bile büyük günah sahibi kişiyi Allah’ın bu şekilde cezalandırmasının bir şart ve zorunluluk olduğunu ifade etmez. Allah’ın ayetlerde açıklandığı şekliyle cezalandırmasının imkânına işaret eder, ayetlerden vücûbiyet anlamı çıkmaz. Şurası asla göz ardı edilmemelidir ki, günahkâr kulların affedileceği hususunda pek çok nass vardır. Bu yüzden affa mazhar olan mümin günahkârları, va’îd ayetlerinin kapsamından istisna etmek gerekir. Eş’arîler, ayrıca va’idden dönmenin bir kerem ve fazilet olduğuna inanırlar.⁴⁷⁷ Bu ahde bağlı kalmamak, sözü değiştirmek olur’ tarzındaki eleştirileri kabul etmeyip va’îdinden dönmeyi Allah hakkında caiz kabul etmişlerdir. Eş’arî imamları, ayrıca affın günaha cüreti arttıracığı, affa ümit ederek günah işlemeye teşvik edeceği eleştirisini de kabul etmezler. Zira affı mümkün görmek, affedilmeyi zorunlu kılıp büyük günah işleyenin ceza görmeyeceği anlamına gelmez.⁴⁷⁸ Büyük günah işleyen kimsenin affedilmeyip azaba uğrayabileceği ihtimali, günahtan vaz geçirme, haramdan caydırma yönüyle yeterlidir. Bu, sadece zanni bir bilgi mahiyetinde olup kesinlik arz etmez. Başlı başına va’îd ayetleri, insanları günahtan caydırma noktasında kâfi gelecektir.

Yine Eş’arîler’e göre kişi, büyük günahlardan ister sakınsın isterse de sakınmasın, işlediği küçük günahları sebebiyle ceza görmesi mümkündür. Onlar, Mu’tazile’nin büyük günahlardan sakınan kişinin küçük günahları sebebiyle azap görmesi caiz olmaz görüşünü kabul etmezler. Zira küçük günahlar, “*Allah, şirk hariç öbür günahları dilerse affeder.*”⁴⁷⁹, “*Küçük-büyük, zaptetmedik hiçbir günah bırakmamıştır*”⁴⁸⁰ gibi âyetlerin şumulüne girer. Bir şeyi zapt edip kayıt altına almak, ancak sorguya çekmek ya da yapılanın karşılığını vermek için yapılır. Büyük günahlar da helal sayılarak işlenmemesi kaydıyla Allah’ın lütfuyla affedilebilir.⁴⁸¹ İşlenen günahı helal saymak ise kalpteki tasdiki yalanlama anlamına geleceğinden küfür olur. Konuyla ilgili naslar, büyük günah işleyenler, şayet işledikleri şeyin helal olduğuna inanarak yaparlarsa cehennemde ebedî kalırlar şeklinde tevîl edilir ya da bu çeşit günahları ancak

⁴⁷⁶ Nisâ, 4/93

⁴⁷⁷ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 212-214.

⁴⁷⁸ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 214, 215.

⁴⁷⁹ Nisâ, 4/48, 116.

⁴⁸⁰ Kehf, 18/49.

⁴⁸¹ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 215, 216.

kâfirler işler şeklinde yorumlanarak cehennemde ebedi kalacak olanların kâfirler olduğuna hükmedilir. Büyük günah işleyen müminler, kebire sahibi kâfirlerden istisna edilir.

Şefaata konusunda ise Eş'arî mezhebinin görüşü, sadece peygamberlerin değil, hayırlı müminlerin bile kebir sahipleri için şefaata edebileceğidir. Şefaata, haktır, akli olarak mümkündür ve onu inkâr eden güfranı, Allah'ın affedici olma vasfını inkâr etmiş olur. Onlar bu görüşlerini meşhur derecesindeki hadislerle dayandırır ve Mu'tezile tezini kabul etmezler.⁴⁸² Onlara göre Allah'ın kulunu affetmesi şefaata olmadan bile mümkündür. Dolayısıyla Salih bir kulun şefaatinin desteği, günahkâr bir müminin affedilmesi olasılığını, önceki durumundan daha yüksek dereceye çıkarır.⁴⁸³ Allah Teâlâ Kur'an'da Hz. Peygambere hitaben, "*İmanlı erkekler, kadınlar ve kendi günahın için af dile*"⁴⁸⁴ şeklinde emir buyurmuştur. Müminler için af dilemesinin hiçbir yararı olmayacaksa bu emrin ne anlamı kalır. Mu'tezilenin kendi tezini desteklemek için kullandığı "*Onlara hiçbir şefaatin şefaati fayda vermez*"⁴⁸⁵ ayeti, üslubu ve ifade şekli bakımından şefaatin varlığının bir delilidir. Ayette kendilerine şefaatin fayda vermeyeceği açıklanan grup kâfirlerdir. Zira lehlerine fayda sağlayacak hiçbir şefaatiye sahip olamamak ancak kâfirlerin bir özelliğidir. Bu ayetten, kâfirler dışındaki müminlerin şefaatchileri de müminler lehine fayda sağlamaz anlamı çıkmaz. Hanefilerin delil olarak kullanmadığı mefhûm-u muhalifi Şafiiler ve doğal olarak Eş'arîler delil kabul ederler. Bu ayetten Eş'arîler, "mademki şefaatin kâfirlere faydası yoktur, o zaman müminlere faydası olacaktır. Kâfirler öylesine acıklı bir durumdadır ki herkese faydası dokunan şefaata onlar için bir fayda sağlayamaz." şeklinde bir çıkarım yaparlar. Ayrıca Hz. Peygamber'den mana yönüyle mütevatir derecesinde rivayet olunan "*Şefaetim, ümmetimden kebir sahipleri içindir*" meşhur hadisi gibi hadisler konuyla ilgili başkaca deliller cümlesindedir.⁴⁸⁶ "*Hiçbir kimsenin diğer bir kimseden faydalanamayacağı, kimseden bir şefaata kabul edilmeyeceği... günden korunun*"⁴⁸⁷, "*Zalimlerin ne bir dostu,*

⁴⁸² el-Cüveynî, *el-İrşad*, s. 393-4.

⁴⁸³ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 216.

⁴⁸⁴ Muhammed, 47/19.

⁴⁸⁵ Müddessir, 74/48.

⁴⁸⁶ et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 217.

⁴⁸⁷ Bakara, 2/48

*ne de itaat edecekleri bir şefaathçileri vardır*⁴⁸⁸ nevinden ayetler, konuyla ilgili diğer naslarla beraber değerlendirildiğinde kafirlere tahsis edilmesi gerektiği sonucu çıkar.

1.3. Mâturîdî Ekolü

Mâturîdîler'in adalet yorumu, akla değer vermeleri yönüyle Mu'tezile anlayışına yakın durmakla birlikte, ilahi irade ve kudretin mutlak anlamdaki kayıtsızlığına bir nakisa getirmeme hassasiyetleri sebebiyle Eş'arîler'in görüşüne de yakınlık arz etmektedir. Onlar, hikmet kavramı çerçevesinde ilahi adalet anlayışlarını şekillendirirler. Allah, mutlak irade sahibidir, kötülük de dâhil olmak üzere dilediğini yaratır. Ancak, kötü ve çirkin işlerin O'na isnat edilmesi uygun olmaz. Bu sebeple küfür ve masiyetlerin Allah'ın kaza, kaderi ve iradesiyle meydana geldiğini düşünmek yanlış olur. Allah'ın fiilleri, zatının kemalinin bir gereği olarak ve kendisi açısından bir vücûbiyet söz konusu olmaksızın kullarıyla ilgili gizli aşikâr birçok hikmet ve maslahatlara muhtevidir. Allah, insanlar hakkındaki hükümlerini bir takım sebeplere bağlayarak yaratır, yaratıkların maslahat ve maksatlarıyla illetlendirir. Zira Allah'ın hâkim bir varlık olması, fiilinin maksatsız olmasına imkân tanımamaktadır. Böylece Mâturîdîler, Allah'ın hikmet sıfatının bir gereği olarak ilahi fiillerdeki kulların yararını gözeten maksat ve faydayı kabul ederken O'nun mutlak hürriyetini zedelemeyen kendi dakîk yaklaşımlarını ortaya koyarlar. Allah'a zorunluluk isnadını reddetmek suretiyle Mu'tezile'den, Allah'ın sadece fâili muhtar oluşu üzerinde durup O'ndan faydasız manasız, hikmetsiz fiillerin meydana gelebileceği düşüncesini kabul etmeyerek Eş'arîler'den ayrılırlar.⁴⁸⁹ Onlara göre, Allah'ı hakkıyla bilen sıfatlarına vakıf olan ve müstağni oluşunu anlayan kişi, O'nun hikmetin dışına çıkmadan fiillerini yarattığını görür. Zira O, zatı itibariyle hakîm, ğanî ve alîmdir.⁴⁹⁰

İnsanın, sahip olduğu cüz'i iradesi vardır. Bununla kul bir işi yapmak veya terk etme yönünde tercihini yapar ve bu tercihiyle fiillerinden sorumlu tutulur. Dünyadaki eşya onun karşısına iyi kötü, güzel çirkin, faydalı zararlı şeklinde değişik vasıflarla çıkmış, ne var ki hangilerinin söz konusu vasıflara haiz olduğu net bir şekilde belirtilmemiştir. İnsan iyi, güzel ve faydalı olanları arzularken diğerlerinden kaçınacak

⁴⁸⁸ Gâfir (Mümin), 40/18.

⁴⁸⁹ Yüksel, Emrullah, "İlahi Fiillerde Hikmet", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AT.Ü.İ.F.D.), Sy. 8, Erzurum, 1988, s. 53.

⁴⁹⁰ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 276.

fitratta yaratılmıştır.⁴⁹¹ İnsan bu özelliğiyle dünyevi yaşamını sürdürür, neslini devam ettirir, yer, içer, kendisini savunur. Ayrıca Allah Teâlâ, ona akıl gibi eşsiz bir nimet vererek nefsinin kontrol altında tutulmasını sağlamış, hatta akli nübüvvetin irşadıyla destekleyerek faydalı olanı tercih edip zarardan kurtulma noktasındaki çabalarını takviye etmiştir.⁴⁹² Bütün bunlara rağmen insan, fitratında var edilen aceleci yapısıyla hareket edip dünyanın peşin ve geçici lezzetlerini arzularak sonsuz nimet veya azabın bulunduğu ahiret hayatını göz ardı edebilir. Evet, insan, geçici dünya nimetlerinin ahiret hayatındaki nimetlere göre bir hiç hükmünde olduğunu unutamamaktadır.⁴⁹³ Öyle ki kullar arasında insanların hakkını gasp eden zalimler olduğu gibi hakkı elinden alınan nice mazlumlar da çıkabilmektedir. İnsanoğlu, ya tabiatındaki nefsanî meyilleriyle ya da aklının ve vicdanının tercihleriyle fiillerine yön verir. Her iki unsur da onda çatışma halindedir. Akli, görüp şahit olduğunu da gaip olup göremediğini de idrak edip ona bir şeyi gerçekte olduğu gibi gösterirken nefsi bu işi başaramaz.⁴⁹⁴ Sonuçta insan, fiillerini bu iki unsurunun çatışması neticesine göre işler ve ona göre sorumlu tutulur. Maksadı itaat, isyan, iman, küfür her ne ise ona göre hesaba çekilir. Allah Teâlâ, âdil olduğundan, her hak sahibinin hakkını alacağı, zulmedenin de hak sahibine hakkını ödeyeceği, cezasını çekeceği, ihmallerinden hesap vereceği ve ilahi adaletin tam anlamıyla gerçekleşeceği bir âlem yaratır.⁴⁹⁵ Çünkü hikmet, iyilik yapan ile kötülük işleyen kimsenin birbirinden farklı muamelelere tâbi tutulmasını gerekli kılar. Bu yüzden Allah Teâlâ, “İyiliğin karşılığı iyilikten başka bir şey midir?”⁴⁹⁶ ve yine “Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezadır).”⁴⁹⁷ buyurmuştur. Ayrıca, kötülükleri çekinmeden işleyip de karşılığında övgü bekleyen, hayâsızlıklarına, zulümlerine iyilik ve mükâfat uman kişiler, “Yoksa kötülük işleyenler ölümlerinde ve sağlıklarında kendilerini, inanıp iyi ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar!”⁴⁹⁸, “Biz Müslümanları suçlular gibi kılar mıyız?

⁴⁹¹ Bebek, *Mâturîdî'de Günah Problemi*, s. 57.

⁴⁹² el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 223.

⁴⁹³ el-Mâturîdî, *Te'vilat*, V/339.

⁴⁹⁴ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 174.

⁴⁹⁵ Câsiye 45-/21-22; Enbiyâ, 21/ 47.

⁴⁹⁶ Rahmân, 55/60.

⁴⁹⁷ Sûrâ;-42/40.

⁴⁹⁸ Câsiye. 45/21

Size ne oluyor da kendi kendinize ne biçim kararlar alıyorsunuz?”⁴⁹⁹ şeklinde yergi ve kınamaya muhatap olmuşlardır.⁵⁰⁰

İmam Mâturîdî’ye göre iman, kalbin tasdikidir. Ameller ise imanın bir parçası olmayıp imanın mahiyetine dâhil değildir. İslam’ın şartlarından olan namaz, oruç ve zekât gibi dinî mükellefiyetleri imandan sonra farz kılmış olması da bu görüşü destekler. Amel, asıl olan imanın kemalinin tezahürleri konumundadır.⁵⁰¹ Tabiri caizse etle tırnak ilişkisi boyutundaki bir beraberlik söz konusudur.⁵⁰² Böylelikle Allah’a karşı vazifesini yerine getiren bir kimse, itaatkâr bir mümin, iman gereğini yerine getirmeyen kişi ise âsî bir mümin olmuş olur. Kur’an’da iman ve amel ayrı ayrı zikredilmiş, gereken amellerini yerine getirmeyenler kınanmakla beraber mümin olarak nitelendirilmiş, “*Erkek veya kadın, mümin olarak, salih amel işlerse, işte onlar cennete girerler, kendilerine zerre kadar zulmedilmez*”⁵⁰³ buyurulmuştur. “*Mümin olarak salih amel işlerse*” denilmesi, amelin imandan bir parça olmadığını göstermektedir. Öyle olmasaydı kim mümin olarak iman ederse denilirdi. Ayrıca ayet, amellerin ifasında hassas davranılması gerektiğine işaret etmekte ve salih amellerin ancak iman ile değer bulacağını göstermektedir.⁵⁰⁴

İmam Mâturîdî, günahları küçük ve büyük günahlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Ona göre Kur’an’da “*اللمم* - el-Lemem” kelimesiyle ifade olunan günahlar, Allah ve Resülü tarafından dünyada cezası, ahirette de azabı belirtilmeyen küçük günahları ifade etmektedir. Yine tövbe olmaksızın affedilme durumları yönünden günahlar değerlendirilecek olursa şirk ve küfür dışında kalan günahlar da bu kabil günahlardandır. “*el-Kebîre*” ve “*el-fâhişe*” kelimeleri de dünyada cezası, ahirette de azabı belirtilen, naslarda kendileriyle ilgili kuvvetli yasaklama bulunan çirkin ve haram fiilleri ifade etmektedir.⁵⁰⁵ Böylece İmam Mâturîdî, çok işlenen haram fiilin de bireysel ve toplumsal tesirlerine göre büyük günah kapsamına girebileceğini kabul etmektedir. Ayrıca o, itikadi açıdan da günahları kategorize etmiş, küfür ve

⁴⁹⁹ Kalem, 66/35,36.

⁵⁰⁰ es-Sâbûni, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 166.

⁵⁰¹ es-Sâbûni, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 487.

⁵⁰² Ak, Ahmet, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdilik*, İstanbul, 2008, s. 70.

⁵⁰³ Nisâ, 4/124.

⁵⁰⁴ el-Mâturîdî, *Te’vilat*, I/505.

⁵⁰⁵ el-Mâturîdî, *Te’vilat*, IV/610, 611.

dalalet nitelikli günahları diğerlerinden farklı bir hükme tabi kılmıştır.⁵⁰⁶ Ona göre büyük günah işleyen bir kişi, tasdiki anlamda imana sahip olduğundan imandan çıkmayacaktır. O günahkâr kişi, tövbe etmeden ölse bile durumu elbette Allah'ın dilemesine kalmıştır. Allah dilerse affeder, cennetine koyar, dilerse günahı oranında cezalandırdıktan sonra cennetine koyar. Zira iman sahibi kişinin eninde sonunda gideceği yer cennettir. Büyük günah işleyen kişi asla lanetlenmez ve cehennemde sonsuza değin kalmaz. Bir kişi günahından tövbe ederse bir başka günahı işlemekte ısrar bile etse o günahından tövbesi geçerlidir ve bu sebeple o ceza görmeyecektir. Büyük günahlarından dolayı tövbe eden kimselerin, küçük günahları sebebiyle de tövbe etmeleri gerekir. Çünkü küçük günahlar sebebiyle de kişiler cezalandırılabilirler.⁵⁰⁷

Kulların taat nev'inden yapmış oldukları güzel ameller sevap, masiyet türünden yapmış olduğu kötü ameller de ikap (ceza) şeklinde karşılık bulacaktır. İmam Mâturîdî, işin bu safhasında çok dakik bir konuya temas eder. Ona göre kul, işlemiş olduğu kötü fiillerin karşılığında dünya ve ahirette cezaya müstahak olur ama taat nev'inden güzel amelleri ve ibadetleri mukabilinde sevabı hak etmiş olmaz. Zira kötü amel işleyen kul, kendisine lütfedilen nimetlere karşı nankörlük yapmakla yaratılışına aykırı davranmış ve cezayı hak etmiştir. Diğer taraftan taat nevinden iyi amelleri eda etmekle yaratılışına uygun davranmış olur ama yaptığı iyi ameller, Allah'ın kendisine verdiği nimetlerin şükrünü eda edebilecek yeterliliğe asla ulaşamamıştır. Bu yüzden taat ve ibadetler karşılığında sevap ve mükâfata ulaşmak bir hak değil sadece Allah'ın latîf sıfatı çerçevesinde kullarına lütfettiği hususi bir durumdur. Bununla beraber Allah Teâlâ, “*Kim zerre ağırlığınca hayır yapmışsa mutlaka karşılığını görür.*”⁵⁰⁸ buyurmak suretiyle kullarının her ne derecede olursa olsun iyi amellerine karşılık mükâfat vereceğini va'detmiştir.⁵⁰⁹ Bu va'd edilip ahirette verilecek olan mükâfat Allah'tan bir lütuf ve ihsandır, harcanan çabadan ve uğruna feragat edilen her tür nimetten hayırlıdır. Kötülüğe misliyle karşılık verilirken, iyiliğe on mislinden yedi yüz misline, hatta daha da fazlasıyla sevap verilecek olması, ahiret boyutunda Allah Teâlâ'nın lütfekârlığının ve kullarına olan rahmetinin ne boyutlarda olduğuna dair fikir vermektedir. Konuyla ilgili Eş'arîlerde benzer görüşler serdetmişlerdi.

⁵⁰⁶ Bebek, *Mâturîdî'de Günah Problemi*, s. 100.

⁵⁰⁷ en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Ahmet b. Mahmûd, *İslam İnancının Ana Umdeleri, (el-Umde Tercümesi)*, Kubbealtı Yayıncılık, Malatya 2000, s. 61.

⁵⁰⁸ Zilzâl, 93/7.

⁵⁰⁹ Bebek, *Mâturîdî'de Günah Problemi*, s. 101.

Küfür affedilmeyecek bir günahdır ve bu günahın cezası, cehennemde ebedi olarak azaptır. Bu birçok nasta ifade edilmiştir. Zira kâfir, yaşamı süresince bu günahı işler, ondan vazgeçme niyeti göstermez, hatta asırlar boyu yaşayacak olsa da küfürden dönmez. Dolayısıyla böyle feci bir günahın cezasının ebedi kılınması makul bir olaydır. İmam Mâturudî, Mu'tezile'nin "büyük günahın, sahibini imandan çıkarıp ondan mümin ismini kaldıracağını, bu sebeple va'îd ayetlerinin şirk koşmamış olsa bile günah işleyen bütün müminleri de kapsayacağı" görüşünü reddeder. Küfürden başka büyük günah işleyen kimse, imandan çıkmaz. Ne kâfir, ne de münâfık olur. Eğer tövbe etmeden ölürse, Allah Teâlâ, ya bir şefâatçinin şefâatı sayesinde veya kendi lütfu keremiyle onu affedebilir veya işlediği suç miktarınca cezalandırdıktan sonra onu mutlaka cennete koyar.⁵¹⁰ Allah, peygamberlerine müminler için af dilemesini emrederken, kâfirler için af dilemesini yasaklamıştır.⁵¹¹ İmam Mâturudî'ye göre va'îd ayetleri içerisinde yer alan cehennemde ebedi olarak kalma cezası, imandan çıkmayı gerektiren bir günah için tahsis edilmiştir. Va'îd ayetlerinde geçen bu özel ceza dışındaki diğer tehditler müminler için de geçerlidir. Zira birçok ayette Allah Teâlâ, büyük günah işlediği halde ondan iman vasfını kaldırmamış, sadece onları azapla tehdit etmiştir. Örneğin, bağışlanmayacak günahlarla ilgili olarak, "*Onlar için mağfiret dilesen de dilemesen de birdir. Allah onları kesinlikle bağışlamayacaktır.*"⁵¹² Buyurulurken şirk dışında müminlerin işledikleri günahlar hakkında, "*Ey iman edenler! Samimi bir tövbe ile Allah'a dönün, umulur ki rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter.*"⁵¹³ denilmiştir. Bu ayette, günah işleyen müminlere onlar henüz tövbe etmedikleri halde iman vasfıyla hitap edilmiş, tövbe ile de günahtan kurtulabilecekleri haber verilmiştir.⁵¹⁴ Demek ki günah işlemekle ve henüz tövbe etmemekle kişi imandan çıkmayacaktır. Bu durum Mu'tezile iddiasını boşa çıkarmaktadır. Şirk dışındaki günahlar, kişiyi imandan çıkarmaz ve onlar için bu ceza verilmez. Çünkü Allah Teâlâ, birçok ayette iyi amel işleyenlerin karşılığını mutlak surette göreceklarını va'd etmiştir. Allah'ın va'di, güzel amel işleyen, küfür ve şirk sayılmayan günahlara dalmayan müminler için geçerlidir. Birçok nas, ifade ve işaret etmektedir ki Allah va'dinden dönmez. O halde, küfür suçunu işlememişken ve

⁵¹⁰ es-Sâbûni, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 161.

⁵¹¹ Tövbe, 9/113: "*Cehennem ehli oldukları açıkça kendilerine belli olduktan sonra, -yakınları da olsalar- Allah'a ortak koşanlar için af dilemek ne Peygambere yaraşır, ne de mü'minlere.*"

⁵¹² Münâfikün, 63/6.

⁵¹³ Nûr, 24/31.

⁵¹⁴ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 421, 422.

ortada yapmış olduğu iyi amelleri varken, bunların hiçbir mükâfatını görmeden mümin kişinin cehennemde ebediyen azap göreceğini iddia etmek tutarsız bir yaklaşım olur.

Yine imam Mâturîdî'ye göre, "*Kim bir mümini kasten öldürürse, onun cezası ebedî olarak kalmak üzere (gireceği) cehennemdir.*"⁵¹⁵ ayeti, 'günahkar kimse tövbe etmediği durumda cezası, ebedi olarak kalacağı cehennemdir' görüşüne bir delil teşkil etmez. Çünkü ayette söz konusu olan, bir müminin imanı sebebiyle öldürülmesidir. Bu, ancak kâfirin yapacağı bir cürmdür ve ön görülen azap da kâfire verilecek azaptır. Zira Bakara sûresi 178. Ayette Allah Teâlâ, inancı sebebiyle olmaksızın bir mümini öldüren kişiye mümin olarak hitap etmiş, (*Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı.*) ayetin devamında da "*bu, Rabbiniz tarafından hafifletme ve rahmettir.*" buyurmak suretiyle o kişiyi ilahi rahmetin içine dâhil etmiş, ebedi bir cezadan bahsetmeden cezasını belirtmiştir. Burada bir tehdit (va'îd) söz konusu değildir. Olay, Allah'ın dilemesine tabidir, O dilerse lütfuyla affeder ya da o cezayı verir. Ayrıca Hz. Peygamber'den rivayet edilen ve yüz kişiyi öldürdüğü bildirilen bir şahsın sadece tövbe etme arzusu sebebiyle lütf-i İlahîye mazhar olup affedildiğini bildiren hadis de bu görüşü desteklemektedir.⁵¹⁶ Evet, yukarıda da ifade edildiği üzere "*Kim bir mümini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir.*"⁵¹⁷ ayetinde, ebedi cehennemde kalacağından bahsedilen kişi; bir mümini, dini sebebiyle, yani mümin ve müslüman olduğu için öldüren kimsedir. Yoksa o kişi, yanılarak ya da cahillik ederek değil, dini dolayısıyla kasten bir mümini öldürmüştür. Böylelikle bu kişi yeniden iman edinceye dek dinden çıkmış ve ebedi ateşte kalmayı hak etmiş, va'îd ayetlerinin muhatabı olmuştur. Zaten din değil de başka bir maksatlarla ilgili ölümler hakkında "*Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı...*"⁵¹⁸ ayeti nazil olmuştur.⁵¹⁹

Kuran-ı Kerim'de Allah Teâlâ'nın, bazı durumlarda müminleri kınadığı, bir takım ihmalleri ve yanlış davranışları sebebiyle azarlayıp onları cezalandıracağını haber verdiğini görüyoruz.⁵²⁰ İmam Mâturîdî, bunların hiç birinde, iman vasfının müminlerden nefyolunmadığını; gereken sorumluluk eda edilmediği zaman aralarında

⁵¹⁵ Nisâ, 4/93.

⁵¹⁶ Bebek, *Mâturîdî'de Günah Problemi*, s. 115.

⁵¹⁷ Nisâ, 4/93.

⁵¹⁸ Bakara, 2/178.

⁵¹⁹ el-Mâturîdî, *Te'vilat*, I/487.

⁵²⁰ Bkz., Sâf, 61/2-4; Tövbe, 9/38; Nisâ, 4/75.

sevgi bağı olan dostlar arasındakine benzer bir kınamanın görüldüğünü belirtir. Bu kınama işi dostlar arasında olur, düşmanlar arasında ise çatışmalar, savaşlar ve öğ almalar ortaya çıkar. Bu şekildeki azarlama ve tehdit ayetlerinde bile Allah iman vasfını müminlerden kaldırmamışken nasıl olur da büyük günah işlemesi neticesinde iman eden birini kâfir addederek düşman kabul eder ve ebedi olarak cehenneme mahkûm kılar. İmam Mâtürîdî'ye göre bu düşünce dayanağı olmayan bir iddiadan ibarettir.⁵²¹

İmam Mâtürîdî, cezası cehennemde geçici olarak kalmak olan günah ile cezası ebediyen cehennemde kalmak olan günahları ayırmanın aklî gerekliliği babında delillerini serdederken dördüncü bakış açısı olarak şu konuya da temas eder: Büyük günah işleyen bir kişi fitratında yaratılan beşerî arzu, öfke, soyunu koruma gayreti gibi bir takım saikler nedeniyle haince fiilini yaparken bile Allah'ın ona karşı lütfu söz konusudur. O kişi her ne kadar bu günahı işliyor bile olsa, onun kalbinde Allah'ın yeri, dünya ve ahiret nimetlerinin hepsinden daha değerli, peygamberi ve diğer peygamberlerinin mevkiî yücedir. Asla onun kalbinde, Allah'a ve Resullerine ya da onların tebliğ ettiği unsurlara karşı bir alaya alma veya küçümseme söz konusu değildir. Bu kişi, her ne kadar günah işleyen bir kişi de olsa, onun gönlünde Allah'ın ve O'nun dostlarının sevgisi vardır ve asla bu sevginin yerine Allah düşmanlarının sevgisi geçmez. Şeytana ibadet ve itaat gibi bir niyeti asla bulunmaz. Onun psikolojisinde günah daima çirkin ve şeytan da en sevimsiz bir mahlûk olarak kalmayı sürdürür. İşte bu durum Allah'ın günah işleyen bir kişiye olan ihsanı ve lütfkârlığıdır. Dolayısıyla büyük günah işleyen böyle bir hatası yüzünden Allah'ın, lütfettiği iman nimetini zayi etmesi mümkün değildir. Zira O, şöyle buyurmuştur: "...Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez..."⁵²² İşte iman ve büyük günah meselesi böyle bir meseledir. Ayrıca Resulü de şunu haber vermiştir: *İstemeyenler hariç ümmetimin bütün fertleri cehenneme girer.* Kendisine "Cennete girmeyi kim istemez" dedikleri zaman ise "Bana itaat eden cennete girer. Karşı çıkan ise istemiyor demektir."⁵²³ Bu yüzden Allah'a ve peygamberine itaat eden, gönlü onların sevgisiyle dolu olan birinin işleyeceği bir günah yüzünden kâfirlerle bir tutularak ebedi cehennem cezasına çarptırılması mümkün görünmemektedir. Hele bir de Allah Teâlâ'nın bunca lütfkârlığı göz önünde tutulacak olursa iş tamamıyla

⁵²¹ el-Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, s. 494.

⁵²² Ra'd 13/11.

⁵²³ el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İ'tisâm, 7281, IX/92-3

imkânsızlaşır.⁵²⁴ Bu şekilde Allah Teâlâ, günahkâr mümin kullarına iki şekilde affolunmayı lütfetmiştir. Birincisi, dünyada şeytana kul olma, ona itaat ve ibadette bulunma vasfını onlara nispet etmemiştir. Diğeri de onlara bağışlanma ve affolunma ümidini sürekli olarak müjdelemiştir. Zira kul, isyan durumundayken bile şeytana düşman olmayı seçmiş ve rahmetini umarak affını talep etmiştir.⁵²⁵ Mu'tezile düşüncesine göre, itaatsizliğe yürüyen, günah işleyen kimse Allah'ın emrine muhalefet etmiş olur. Kişi, Allah'a muhalif olmakla, günah işlemekle Allah'ın düşmanı olmuş olur. Günaha düşen bir mümin kişi, Allah'a muhalefet etmek maksadıyla bu günah işlemiş değildir. O, şehvetini frenleyememiş, nefsine kısa bir süreliğine boyun eğmiştir. O, bu günahı, tamamıyla tasarlayarak, iradi, ihtiyarî bir şekilde değil; şehvani, nefsanî bir takım zafiyetleri sebebiyle işlemiştir. Belki gaflet içinde bulunmuş, hata işlemiş, unutkan davranmıştır. Ama bu durum inanç yönünden Allah'ın emrine muhalefet ve isyan anlamı taşımaz. Asla o kâfir olmaz. Bu günahkâr, Allah'ın dostudur. Onun yolunda savaşır, gerekirse canını verir. Böyle bir kişiyi, Allah düşmanı olarak kabul etmek yanlış bir algılamamanın neticesidir. Allah Teâlâ, Kitabı Hâkiminde “*De ki: “Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*”⁵²⁶ buyuruyor. Buradan anlıyoruz ki; her ne kadar günah işlemiş olsak da iman edip, peygambere itaat edildiği takdirde Allah'ın dostluğu sevgisi kazanılacaktır. “*Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.*” ifadesi buna işaret etmektedir.⁵²⁷

Mürtekibi Kebire hakkındaki irca fikrini İmam Mâturîdî daha isabetli bulur. Zira mümin kulların öyle nitelikli amelleri olabilir ki şirk cürmü dışında bütün günahlara kefarete olup onları silip yok edebilir. Bu itibarla büyük günah işleyen birinin salih amellerinin sevabından mahrum bırakılarak ebediyen cehennem cezasına çarptırılması mümkün olamaz. Böylesinin durumu Allah'a havale edilir. Allah Teâlâ, dilerse ona lütufkâr davranır ve affeder. Çünkü kulu, o günahı işlerken bile Allah ona lütufta bulunmuştur. Af ve merhamete ihtiyaç duyduğu bir tazarru halinde çok esirgeyen ve bağışlayan rabbinin kulundan lütfunu esirgememesi umulur. Yine Allah dilerse lütufkâr davranarak kebare işleyen kulunun günahını, sevaplarıyla denkleştirir ve onlarla günaha

⁵²⁴ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 470-1, 480.

⁵²⁵ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 481.

⁵²⁶ Ali İmrân, 3/31.

⁵²⁷ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 199, 200.

kefarete kılâr. “*İyilikler kötülükleri giderir*”, “...*günahlarınızı örteriz*” şeklinde bu düşünceye delil teşkil eden ayetler bulunmaktadır.⁵²⁸ Yine Allah murat ederse mürtekiye kebireyi, yaptığı kötülük mukabilinde cezalandırır ve yaptığı hayır işlere de mükâfat verir.⁵²⁹ Mücazât konusunda adaletle muamele eden Allah Teâlâ’nın mükâfat hususundaki lütfkârlık ilkesi göz önünde bulundurulmalıdır.⁵³⁰

Mu’tezile’nin ortaya attığı, “Büyük günah işleyen kimselerle ilgili varid olan va’id haberleri, bir istisna yapılmadan mutlak şekilde gelmiştir. Dolayısıyla mümin olup da büyük günah işleyeninin affi caizdir denilirse, ilahi habere yalan karışmış, Allah sözünden dönmüş, vadinden caymış olur. Hâlbuki Allah, “*Benim nezdimde söz değişmez*”⁵³¹ buyurmuş, hatta Kur’an’da va’idi (tehdit) va’d kelimesiyle de ifade etmiştir.⁵³²” şeklindeki iddia, Matuidiler’ce kabul görmez. Onlar, affi mümkün sayarlar ve bu konuda “tehditleri tahsis eden af delillerinin tatbiki” kaidesini uygularlar. Mümin olanları tehdit eden ayetler, umumi ayetlerdir. Ayetlerde kullanılan lafızlar ve sigalar mana olarak da umumidir. Kâfirlerle ilgili tehditlerde ise ebeden kaydı gibi manayı kuvvetlendiren ifadeler yer almıştır. Mümin olup da büyük günah işleyen kimselerin cezalandırılmalarını konu alan ayetlerde ise bu yoktur. O zaman affolunan azabın ilahi tehdidin şumulüne dâhil olmadığı sonucu çıkar. Yani Allah tarafından affedilen filan kişi, ayetlerde geçen umumi tehditten tefrik ve tahsis edilmiş, istisna kılınmış olur. Günahkârların bir kısmının tehdidin kapsamından istisna edilmesi bir sözünden dönme olarak değerlendirilemeyeceğine göre söz konusu tahsis de hulf sayılmaz.⁵³³ Allah bir suçta genel bir ceza va’idinde bulunmuştur. Mu’tezile, bu günahı işleyen tövbe etmeden ölürse mutlaka bu cezaya çarptırılır görüşündedir. Eş’arîler ise “ceza ile ödüllendirme aynı şey değildir, Allah tehdit ettiği cezadan dönebilir, zira Allah kullarına karşı çok merhametli ve lütfkârdır” derler. Mâtürîdîler de burada sözünden dönmenin olmadığını, sadece tehditleri tahsis eden af delillerinin tatbikinin söz konusu olduğunu kabul ederler. Burada tahsis, tehdidi ortadan kaldırmıyor, yok etmiyor. Örneğin bir yönetici “*bu odaya kimse giremez*” der ama bazılarının bu odaya değişik gerekçelerle girdikleri görülür. “*Kimse bu işi yapamaz denilir*”, ama bazıları bu işi yapabilmektedir.

⁵²⁸ Hûd, 11/114; Nisâ 4/31; Ahkaf 46/16; Ankebût 29/7.

⁵²⁹ Zilzâl 99/7-8.

⁵³⁰ el-Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, s. 499.

⁵³¹ Kâf, 50/29.

⁵³² “*Onlar senden azabın çabuk gelmesini istiyorlar. Allah vâdinden asla dönmeyiz.*” Hac, 22/47.

⁵³³ es-Sâbûni, *Mâtürîdiye Akaidi*, 165, 164.

“Kadının her tarafı haramdır.” buyurulmuş ama ülema el, yüz ve ayakları bundan istisna etmiştir. Va’îdlerde de mümin insanlar lehine bir durum söz konusudur.⁵³⁴ Hem va’d hem de va’îd ayetlerinin umumiliğini savunmak, kulların affını konu alan naslarla tenakuza düşmektedir. İmam Mâtürîdî, va’d ayetlerine umumi, va’îd ayetlerine ise hususi anlam verilmesi gerektiğini savunur. Zira ayetlerde iman vasfına va’d nispet edilmiştir. Bunun hususileştirilmesine imkân yoktur. Ancak va’îd ayetleri, aflu ilgili gelen diğer ayetlerle beraber değerlendirildiğinde müminler lehine bir hususileştirmeyi kaçınılmaz kılar.⁵³⁵

İmam Mâtürîdî, “Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, küçük günahlarınızı örter ve sizi şerefli bir yere sokarız”⁵³⁶ mealindeki ayet-i kerimenin, Mu’tezile görüşünü destekleyici değil; aksine onun aleyhine bir delil teşkil ettiğini söyler. Zira Mu’tezile imamlarına göre, günahta ısrar eden kişi, büyük günah işlemiş hükmündedir. Günahında ısrar etmeyen ise tövbe etmiş, pişman olmuş ve günahından dönmüş, dolayısıyla tövbesi kabul olmuş demektir. Hâlbuki büyük ve küçük günah ayrımı, yukarıdaki ayet ve “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar...”⁵³⁷ ayetiyle ve bundan başka ayetlerle Kur’an’da belirlenmiştir. İmam Mâtürîdî, bu konuda şirkin sadece ve sadece tövbe ile bağışlanacağı, diğer günahların ise Allah’ın lütfuyla bağışlanabileceği ya da yapılan salih ameller ve güzel faydalı işlerin onlara kefarete olabileceği görüşünü ortaya koyar.⁵³⁸ Mu’tezile ile Haricilerin kendi görüşleri için delil olarak kullandıkları Nisâ suresindeki 31. ayet, aslında onların görüşlerini reddetmektedir. Zira Allah Teâlâ burada, “Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız” buyurmuş ancak günahlardan kaçınmayanlarla ilgili herhangi bir hüküm belirtmemiştir. Ayrıca, kâfirlerin kendi aralarında farklılık arz etmesine sebep teşkil eden büyük günahlar; inkâr ve tekzip tarzındaki itikad ile ilgili kebir ve fiillerle ilgili kebir olmak üzere iki kısma ayrılır. Fiillerle ilgili kebirleri işleyenler, bu günahları aynen Allah’ın nitelediği şekilde onların çirkin birer günah olduğunu kabul etmekle

⁵³⁴ Koyuncu, Süleyman, *Emir-Nehiy Kavramlarına Göre Müminlerin Günah Problemlerine Kelam Bağlamında Bir Bakış*, e-Journal of New World Sciences Academy NWSA-Humanities, 2012, 4C0148, C, 7, Sy, 4, s, 280.

⁵³⁵ el-Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, s. 429.

⁵³⁶ Nisâ, 4/31.

⁵³⁷ Nisâ 4/48 .

⁵³⁸ el-Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, s. 437, 438.

beraber inanç açısından o günahları helal ve mubah bir iş gibi değerlendirmekten kaçınmaktadırlar. Dolayısıyla bu da bir tür sakınmadır, kaçınmadır (اجتناب). Tabiidir ki mümin günahı zaman zaman da fiili olarak işler ve günahı irtikâp eder. Bu itibarla ayette “*Kişi, şirk ve şirkin çeşitleri olan itikadî kebîrelerden sakınırsa, Allah dilerse lütufta bulunarak o kişinin günahlarını, işlemiş olduğu iyi davranışlarından dilediği sebepleri bahane kılarak bağışlayabilir.*” anlamı verilebilir. Yani mükellefin iyi davranışları veya Allah’ın lütfkârlığı bu konuda etkili olabilir. Çünkü Nisâ 31. Ayette günahın üzerinin örtülmesi, 48. ayette ise doğrudan bağışlama yoluyla affedilmesinin mümkün olduğu ifade edilmektedir.⁵³⁹

Şirkin ve imana karşı inatçı bir tavırla mukavemetin ceza olarak karşılığının ebediyen cehennemde kalmak olacağı Kur’an’da belirtilmiştir. Ancak büyük günahlara karşılık olarak verilecek cezanın mahiyeti hakkında bir şey söylenmemiştir. İşlenen kötülüklerin ise sadece dengiyle cezalandırılacağı ayrıca açıklanmıştır. Bu itibarla, mukavemet göstermeyen ve Allah’a şirk koşmayan kişinin günahı, şirk ve imana karşı inatçı bir tavırla mukavemet cürmünün günahından daha aşağı bir seviyededir. Mümin, dinin temel konularında sağlam bir inanca sahiptir. Bu inanç onu Allah’ın nehyettiği günahlara düşme konusunda telaşa sürükleyip daha titiz davranmaya götürürken aynı zamanda rahmet ve mağfiret ilkeleriyle ümitvâr olmaya da sevk etmektedir. Bu düşünce, kişide her günahın öncesinde mevcut ise o günahı örtüp yok etmeye kâfi gelir. Bu yüzden, bu kişinin işleyeceği günahı şirk ve küfrü inadî tarzdaki bir cürmle aynı değerlendirmek adalet ile bağdaşmaz, anlamsızdır. Buna binaen ebedi olarak cehennemde kalması söz konusu olamaz.⁵⁴⁰ Büyük günah işleyen kimsenin durumu bu şekilde değerlendirilmez ise “*Bir kötülükle gelen kimse ancak onun misliyle cezalandırılır*”⁵⁴¹ buyuran Allah’ın va’dini yerine getirmemesi gibi sakıncalı bir husus ortaya çıkar. Zira zulümlerin en büyüğü olan şirk günahını işleyen kimse ile mürtekibi kebirenin günahını denk tutarak aynı cezayı tatbik etmek hikmet ile de bağdaşmaz. İman en büyük hayırdır. Allah Teâlâ, “*Kim Allah’ın huzuruna iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı verilir. Kim de kötülükle gelirse sadece günahının dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar*”⁵⁴² buyurarak bir iyiliğe on katıyla, bir

⁵³⁹ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 438.

⁵⁴⁰ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 438.

⁵⁴¹ En’âm, 6/160.

⁵⁴² En’âm, 6/160.

kötülüğe ise misliyle karşılık vereceğini va'd etmiştir. Dolayısıyla iman etmek suretiyle en büyük hayrı yakalayan mürtekb-i kebire, en azından on kat mükâfata ulaşacak, işlediği günaha ise şirk noktasına yaklaşmadığından dengiyle cezalandırılacaktır. Bu yüzden mürtekb-i kebiere ebediyen cehennemde kalma cezası ön görülemez. Yoksa Mu'tezile'nin ortaya koyduğu bu görüş neticesinde, 'iyiliği mükâfatlandırmanın dengiyle mukabele görmediği ya da mükâfattan mahrum kılındığı,⁵⁴³ kötülüğü cezalandırmakta ise misliyle iktifa edilmediği' ortaya çıkar. Ebetteki Allah böylesine hikmetsiz bir fiili işlemekten uzaktır ve yücedir.⁵⁴⁴

Mu'tezile, "Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, küçük günahlarınızı örter ve sizi şerefli bir yere sokarız"⁵⁴⁵ ayetine 'Eğer, imandan çıkmaktan sakınırsanız sözü edilen günahlarınızı örteriz' anlamı vermektedir. Zira büyük günah küfürdür. Bu anlayışa göre, imandan çıkış dışında büyük günah bulunmamakta ve ayet sadece imandan çıkararak hususi bir konudan bahsetmektedir. İşte bu durum, Mu'tezile'nin savunduğu genel anlam vererek yaptıkları yorumu iptal ediyor ve ayete daha sınırlı bir mana vermeye götürüyor. Allah Teâlâ, birçok yerde, iyiliklere mükâfat vadederken büyük günahlardan kaçınma şartı gibi bir kayıt koymadan vaatte bulunmuş, yine birçok kötülükle ilgili de anlamı daraltmadan bir genelleme yaparak cezalandırma ve azap uyarısı yapmıştır. Dolayısıyla yukarıdaki ayeti ve "Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar..."⁵⁴⁶ ayetinin manalarını umum konumda ele alan Mu'tezile ve Hariciler, birbirinden farklı iki hususu aynı çerçevede değerlendirme tenakuzuna düşmüş olur ki bu hatalı bir akıl yürütmedir ve yanlış sonuçlara götürür. Bunu yaparken de bu yöntemin insanları kötülüklerden sakındırmada daha etkili olacağı saikiyle yola çıkmışlardır. Mürcie ise sadece va'd ayetlerinin umum konumunda tutulmasını tercih eder. Zira bu tutum, rahmet ve gufran gibi ilahi sıfatların niteliğine uygun düşmekte ve büyük-küçük bütün günahları kapsamaktadır.⁵⁴⁷ Bununla beraber, "Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz" beyanı da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Ayrıca taammüden adam öldürmenin cezasını ifade eden ayette olduğu gibi bazı ayetlerde yer

⁵⁴³ Bu durum, "Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür ve Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür." (Zilzâl 99/7-8) ayetlerine de ters düşmektedir.

⁵⁴⁴ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 439.

⁵⁴⁵ Nisâ, 4/31.

⁵⁴⁶ Nisâ 4/48 .

⁵⁴⁷ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 440.

alan va'îd ifadelerinin *günahı helal sayan kişilerle ilgili olması* da muhtemeldir. Yine başlı başına bir kavram olması yönüyle va'îd aynen va'd gibi tahsise daha müsait bir yapı göstermektedir. Va'îdin gerçekleşmesi için va'dde olmayan “günahta ısrar etme” kaydı konulmuştur. Bu sebeple günahları haramları helal sayanlara va'îdin yüklenmesi gerekir. Ayrıca şu da göz ardı edilmemelidir: ayetlerin haber verdiği ceza, ortada üretilen bir iyilik bulunmadığı durumda kötülüğün karşılığıdır. Fakat salih ameller, günahın doğurduğu kötü sonuçları ortadan kaldırır. İmam Mâturîdî, bu noktada lütuf ile af imkânını da zikreder. Nassın beyan ettiği ceza o günahın karşılığıdır. Fakat Allah'ın lütufta bulunarak kulunun günahını affetmesi mümkündür. Zira kul, inancının öngördüğü şekilde ilahi rahmetten ümidini kesmemiş, Rabbinin engin rahmetini sürekli talep etmiştir.⁵⁴⁸

İmam Mâturîdî, günah işleyen bir kişinin, tövbe etmek, ibadet ve taatte bulunmak, büyük günahlardan uzak durmak, dünyada iken cezasını çekmek ve şefaate kavuşmak şeklinde o günahın vebalinden, yani manevi sorumluluğundan kurtulabileceğini izah ettikten sonra altıncı olarak lütfu ilahi ile affa mazhar olmak diye izah eder. Allah Teâlâ, şirkin dışındaki günahları dilediği takdirde dilediği kimseler için affedeceğini beyan buyurmuş ve “*Ey nefislerine karşı aşırı giden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah bütün günahları bağışlar. Çünkü O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.*”⁵⁴⁹ ayetiyle ve aynı meyandaki değişik ayetlerle müminlerin ümitsizliğe düşmemelerini istemiştir. Bu şekildeki ayetler, tövbe, dünyevî ceza, büyük günahlardan kaçınma, iyi amel ve şefaate olmaksızın da tövbe etmeseler, af ve bağışlanmayı hak etmeseler bile, Allah'ın lütuf ve keremiyle müminleri bağışlayabileceğini ifade etmektedir.⁵⁵⁰ Zira hata, cehalet ya da bir yenilgi sonucu günah işleyen müminin ruh dünyası, şirk cürmünü işlerken hiçbir rahatsızlık duymayan ve affolunma ümidi olmayan müşrikin psikolojisinden tamamen farklıdır. Ne var ki Mu'tezile, Nisâ sûresi 48. Ayetteki “*Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar...*” لَمَنْ يَشَاءُ - “dilediği” kaydının cümleinin her iki kısmıyla alakalı olarak iki anlama gelebileceğini belirtir. Öncelikle ayet “*Allah, şirki dileyen kimse için şirki bağışlamaz.*”

⁵⁴⁸ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 440.

⁵⁴⁹ Zümer, 39/53.

⁵⁵⁰ Bebek, *Mâturîdî'de Günah Problemi*, s. 114; Işık, Kemal, *Mâturîdî'nin Kelâm Sisteminde İmân, Allah Ve Peygamberlik Anlayışı*, s. 46.

şeklinde yorumlanabilir. Bu durumda kast edilenler tövbe etmeyen kimselerdir. Ya da “Allah, dileyen kimse için ise bağışlar.” şeklinde de ayete anlam verilebilir. Bu durumda kast edilen tövbe eden kimseler olmaktadır.⁵⁵¹ Böyle bir yorum yapmakla Mu'tezile, herhangi bir delil olmaksızın ayeti takyid etmiş olmaktadır. İmam Râzî ise ayetten öncelikle Allah'ın şirk günahını lütuf yoluyla da olsa bağışlamayacağını, “o günahattan başkasını affeder” ifadesinden de şirkin dışında kalan günahları lütufta bulunarak bağışlayabileceğinin anlaşıldığını belirtir. Zira “... dilediği kimseler için...” ifadesinin, tövbe eden büyük ve küçük günah sahibi kulları içine alması caiz olmaz.⁵⁵² Zaten günahından tövbe eden kulların bağışlanmaya mazhar olacakları daha önce beyan edilmiştir.⁵⁵³

Mu'tezile mezhebi, geleneksel düşünce metodunun tesiriyle büyük günah işleyen kul için şefaati kabul etmez. Çünkü büyük günah işleyen kişiyi ebedi olarak cehenneme koyacağı va'îdini bizzat Kur'an'da Allah haber vermiştir. Bunun dışında bir davranış, Allah'ın kendi verdiği haberleri yalanlaması, kendi va'îdine muhalefet etmesi anlamına gelir ki bu Allah için muhaldir. Dolayısıyla Allah Teâlâ'nın şefaati ya da başka bir sebeple onların affına hükmetmesi caiz olmaz. Bu yüzden Kur'an'da “Şimdi artık bizim için ne şefaathilerimiz var...”⁵⁵⁴, “Ey inananlar, ne alışverişin ne dostluğun ne de şefaatin olmadığı gün gelmeden önce size verdiğimiz rızktan harcayın.”⁵⁵⁵ buyurulmuştur. Yine onların iddialarına göre her kişi için kıyamet gününde şefaati, sadece amellere göre olacaktır. Kimin amelleri iyi ise kurtulur, kimin amelleri de kötü ise o azap görür. İmam Mâtürîdî, Mu'tezile âlimlerinin şefaati konusunda ileri sürdükleri iddiaları teker teker ele alıp cevaplar ve kendi görüşlerini aktarır.⁵⁵⁶ Ona göre, “Şefaati edenin şefaati onlara fayda vermez”⁵⁵⁷ kabilinden ayetlerin küfür ehline izafe edilmesi gerekmektedir.⁵⁵⁸ Yani ayetler, kâfirler için şefaati yoktur ya da kâfirlere hiçbir şefaatinin şefaati fayda vermez anlamındadır. Zira başka ayetler şefaatin olduğunu ifade etmektedir: “Allah'ın rızasına ulaşanlardan başkasına şefaati edemezler. Onlar

⁵⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/89-90.

⁵⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X/128, 129.

⁵⁵³ Zümer, 39/53.

⁵⁵⁴ Şuarâ, 26/100.

⁵⁵⁵ Bakara, 2/123.

⁵⁵⁶ el-Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, s. 475, 484.

⁵⁵⁷ Müddesir, 74/48.

⁵⁵⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilat*, V/326.

*Allah'ın korkusundan titrerler.*⁵⁵⁹, “O gün, Rahman'ın izin verdiği ve sözünden hoşlandığından başkasının şefaati fayda vermez.”⁵⁶⁰ Görüldüğü gibi bu ayetlerde Allah Teâlâ'nın, dini ve ameli yönüyle razı olduğu bazı kişiler için şefaate izin vereceğine dair deliller bulunmaktadır.⁵⁶¹ Yine Kur'an'da “*Arşı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar, Rablerini överek tespih ederler, O'na inanırlar ve müminler için (şu şekilde) mağfiret dilerler: “Rabbimiz rahmet ve bilgi bakımından her şeyi kapladın. Tövbe edip senin yoluna uyanları bağışla, onları cehennem azabından koru”*⁵⁶² buyrulmaktadır. Mu'tezile, söz konusu şefaatin tesirinin, günahkâr kimsenin günahını düşürme hususunda değil de, mü'minlerin mükâfatının artması ile alakalı olacağı söyler ve iddiasını bu ayetle temellendirir. Çünkü melekler, “*O halde tövbe edenleri, senin yoluna uyup gidenleri bağışla...*” demişlerdir. Burada “*Onlar, fıkta ister ısrar etsinler, isterse ısrar etmesinler, küfürden tövbe edenleri bağışla..*” manası çıkarılamaz. Zira durumu böyle olan kimse, “*Rabbinin yoluna uymuş olan...*” şeklinde vafedilemez. Ayrıca fıkta içerisinde bulunan kimseler için “*Ey Rabbimiz, onları... kendilerine vaadettiğin Adn cennetlerine koy.*” diye bir dua yapılmaz. Dolayısıyla meleklerin şefaati, sadece itaatkâr müminlerin cennette daha yüksek kademelere tırmanmaları için söz konusudur.⁵⁶³ Bu görüş kesin olarak reddedilir. Zira şefaate, günah işleyen kimse için olması gereklidir. Günahı bulunmayan ya da cennete giren kişinin şefaate pek de ihtiyacı bulunmamaktadır. Allah Teâlâ ayetlerde tövbe ve istiğfar edenleri affedeceğini bildirdiğine göre neden Peygamberin şefaatiyle birlikte onları affetmesin? Onlar bu konumda imandan da çıkmış değillerdir. Bu gerçeğin karşısında durmak, Allah'ın lütfu ve ihsanını red anlamına gelir.⁵⁶⁴ Günah işleyen, günahından rahatsız olup tövbe eden ve Allah'ın yoluna tabi olup taat için çaba sarf eden kişiler şefaate ulaşacaktır. Taat yönünde gayreti hiçbir zaman olmayan kâfirler elbette şefaate söz konusu olmaz. Bu ayeti, Mu'tezile'den bazıları, şefaatin ancak günahı olmayan veya günahı olup ta tövbe eden hayır sahipleri için olabileceğini söylemektedir. Çünkü ayette iman eden, tövbe eden ve tabi olanlar için meleklerin istiğfarda bulunup dua ettikleri haber veriliyor. İmam Mâtürîdî ise “*eğer istiğfar bu dünyada bu bahsedilen kişiler için oluyorsa ahrette*

⁵⁵⁹ Enbiya, 21/28.

⁵⁶⁰ Tâhâ, 20/109.

⁵⁶¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilat*, III/324.

⁵⁶² Mü'min (Ğâfir), 40/7.

⁵⁶³ Bkz. er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVII/34-36.

⁵⁶⁴ Işık, *Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde İmân, Allah Ve Peygamberlik Anlayışı*, s. 130-1.

de yine aynı kişiler için olmalıdır” der.⁵⁶⁵ Görüldüğü gibi, genel mahiyette şefaath vasıtasıyla insanların cehennemden çıkamayacağı görüşüne sahip olan Mu'tezile kelamcıları içerisinde şefaati kabul edip vukuu noktasında farklı görüşler ileri süren Mu'tezile âlimleri de vardır. Mâturîdî anlayışına göre kulun kurtuluşu, işleyeceği amellerle değil, Allah'ın rahmeti ve şefaath etmesine izin verdiği kimselerin şefaathıyla mümkün olacaktır. Bu yüzden Allah'ın rahmetine güvenmek ve itaate sarılmak gerekir.⁵⁶⁶

Büyük günahların işlenmesi sebebiyle cehennemde ebedî kalınacağı fikrini kabul edenlere göre küçük günahlardan ötürü azap gerçekleşmez, kâfirlerin ise şefaathle affedilmesi mümkün değildir. İmam Mâturîdî işte bu noktada konunun bir başka boyutuna dikkatimizi çeker ki yukarıdaki düşünce doğru kabul edildiği takdirde ümmetin kurtuluş ümidini tamamıyla yok edecek bir etkiye sahiptir. Evet, eğer Mu'tezile'nin tutumu doğru kabul edilecek olur ise Kur'an ve hadislerin ilahi lütuf çerçevesinde beyan etmiş olduğu müjdeler, ümmetin bu müjdeler üzerine bina ettiği affa nail olma ümidi, özellikle peygamberlerinin şefaathine nail olma umudu ortadan kalkacaktır. Bu hedefle yaptıkları tazarrular, dillendirdikleri dualar anlamını yitirecektir. Bu dini bir sistemim çökmesi gibi bir şeydir. Ayrıca *Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin* ilahi hitabını yok saymaktır.⁵⁶⁷ Mu'tezile'nin kurtuluşun sadece amelle olacağı, Allah'ın rahmeti veya bir kimsenin şefaathinin fayda sağlamayacağı şeklindeki görüşü, kulun bir göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa taatten uzak olmamasını ve masiyete düşmemesini gerektirir. Bu bir kul için imkânsız durumdur. Hiçbir zaman ulaşamayacak bir zirvedir. Dolayısıyla Mu'tezile bu görüşüyle insanları umutsuz bırakmakta, beklentilerini yıkmakta, böylelikle onları masiyete yaklaştırmış ve taatten uzaklaştırmış olmaktadır.

2. İVAZ PROBLEMİ

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet âlimleri arasında dünya hayatında elemelerin bulunduğu hususunda görüş birliği vardır. Bu konuda tartışılan ise elemeler karşılığında Allah'a ivaz ödemenin vacip olup olmadığı konusudur. Bu meyanda Mu'tezile âlimleri,

⁵⁶⁵ el-Mâturîdî, *Te'vilat*, IV/330-1.

⁵⁶⁶ el-Mâturîdî, *Te'vilat*, IV/331; Yavuz, Yusuf Şevki, “Şefaath”, DİA, İstanbul, 2010, XXXVIII/412-415.

⁵⁶⁷ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 475.

Allah'a ivaz ödemenin vacip olduğunu söylemişlerdir. Doğal olarak ortaya atılan bu vücûbiyet iddiasına da Mâtürîdî ve Eş'arî âlimleri karşı çıkmışlardır.

İvaz (عوض) kelimesi, bir iş veya nesneye bedel ödemek manasındaki 'avz' kökünden müştak bir isimdir.⁵⁶⁸ Genelde dünyada yaşanan üzüntülere, çekilen acı ve sıkıntılara karşılık olarak ahirette bir bedelin ödenmesi diye tanımlanır.⁵⁶⁹ Kelime, Kur'an'da geçmemekle beraber hadislerde mal karşılığında ödenen bedeli ve musibetlere karşılık olarak müminlere ahirette verilecek olan ödülü ifade eder. Kavram olarak ise "övgüye layık olmayan ama hak edilen bir fayda" anlamında Mu'tezile kelamcılar tarafından kullanılmıştır. İvaz övgüye layık değildir, çünkü söz konusu elem ya da sıkıntı kişinin arzusu istikametinde gerçekleşmemiştir. Bu yönüyle kişinin arzusu ve iradesiyle ürettiği güzel işlerin karşılığında hak ettiği sevaptan ayrılmış olur. Bir hak ediş söz konusu olduğu için de Allah'ın fazlından cömertliği mucibince ihsan buyurduğu lütuftan ayrılır.⁵⁷⁰

2.1. Mu'tezile Ekolünde İvaz

Mu'tezile mezhebine göre Allah'ın yarattığı her şey kulların yararına yöneliktir. O, daima aslahı gözetir. Bu bağlamda âlemde yaşanan bir gerçeklik olan acılar, çocukların, hayvanların ve masum insanların çektiği ıstıraplar, hakîm olan Allah'ın hikmeti dâhilinde bir maksada mebni yarattığı olaylar olduğundan iyi ve güzeldirler. Onlar, zulüm ya da abes olarak yaratılan şeyler değildir.⁵⁷¹ Acıyı yaşayan, elemi hisseden kimse için katlandığı sıkıntı, o kişi için fayda ve fazlasını temin eder, zararın def edilmesine, hak edilenin kazanılmasına vesile olur. Yaşanan elemeler bu şekilde değerlendirilmediği takdirde salt bir kötülük ve zulüm söz konusu olur ki Allah böyle bir kötülük işlemekten münezzehtir.⁵⁷² Bunlarda kulların yararı vardır. Elem ve hastalıklarda mükelleflerin maslahatı söz konusudur. Bunlar yakınlarının başına geldiğinde ibret almaları, cehennemden korkarak günahlardan kaçınmalarına bir fırsat niteliği taşır. Hastalığın çoğalmasından korkarak tedaviye ağırlık vermek gibi tövbeye yönelmeye sevk ederler. Kul bunlardan dolayı şikâyet edip sızlansa dahi aslında zarar

⁵⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, VII/192.

⁵⁶⁹ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 171.

⁵⁷⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XIII/505; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 494.

⁵⁷¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XIII/278.

⁵⁷² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtasar*, s. 256.

görmüş değildir. Zarar görmüşse de bunun bir karşılığı (ivaz) olacaktır. Bu elemelerden dolayı ahirette mükâfat görecektir. Bu durum tıpkı yaşadığımız âlemde sağlığınıza kavuşmak için ilaçların zahmetine katlanmamız, yaralarımızı tedavi etmek için verdiği acılara dayanmak zorunda kalmamız, kışın üşümek için yazın yakacak temini yolunda bir takım güçlüklerle tahammül etmemiz gerektiği gibi bir şeydir. Allah, kula karşılıksız bir nimet vermez.⁵⁷³ İş arayan bir işsiz kişiye işe almak, ona ücretini ödmeden bir takım işler yapmasını istemek, meşakkat vermek nasıl iyi bir olaysa elem ve hastalıklar da bu şekildedir.⁵⁷⁴ İş hakkıyla eda edildiğinde ücrete hak kazanıldığı gibi elemelere sabırla karşılık verilirse ivaza hak kazanılmış olur. Allah'ın günahı ve suçu olmayan kullarına bir takım hastalıklar vermesi, acılar yaşatması, onları musibetlere maruz bırakması ancak bir ivaz mukabilinde mümkün olur.⁵⁷⁵ Yaşamımız boyunca birçok acıya sonrasındaki bir menfaat sebebiyle katlanıyoruz. İlim tahsili için bunca zahmete katlanmak zorunda kalıyoruz. Çocuklarımızı yetiştirirken sabrımız zorlanıyor, sıkıntılar yaşıyoruz. Yırtıcı bir hayvandan kaçmak zorunda kalsak dikenler içerisinde koştuktan asla çekinmeyiz. Bunlar gibi elemeler de bizlerin geleceği için birçok maslahatı barındıran lütufları bize sunmaktadır.⁵⁷⁶ Allah, kulun vücûduna bir sızı ya da ağrı vermişse o kulun diğer insanlardan uzaklaşarak cennetteki üst mertebelere yükselmesi için gayret etmesini murat etmiştir. Böylelikle kul itaate yönelir, günahlardan kaçınır. Olaya şahit olan diğer kişilerin de üzerlerindeki nimeti görüp şükürlerini arttırmalarına vesile olur. Yaşamda şahit olup hoşlanmadığımız şeyler ve diğer felaketler de Allah'ın bir maslahatı gözeterek yarattığı olaylardır.⁵⁷⁷

Mu'tezile âlimleri, konuyla ilgili olarak Allah'ın kullarına yönelik fiillerinde bir ivazın bulunması gerektiğini savunurlar. Kulların dünyada iradesi dışında çektiği elemelere mukabil onlara âhirette mükâfat verilmelidir. Zira karşılık vermeden cezalandırmak veya herhangi bir suçları yokken insanlara acı vermek bir haksızlıktır. Yani çekilen acı karşılığında ya bir sevap (mükâfat) olmalı ya da çekilen acı, bir suça mukabil verilen ceza sebebiyle olmalıdır. Bunlar dışındaki acı çektirmenin bir faydası da yoktur. Böyle faydasız, anlamsız ve hikmetsiz bir davranışı Allah'ın yapabileceğini

⁵⁷³ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.276; Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhtasar*, s. 255.

⁵⁷⁴ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhtasar*, s. 255.

⁵⁷⁵ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 394.

⁵⁷⁶ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhtasar*, s. 256.

⁵⁷⁷ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhtasar*, s. 256.

düşünmek saçma bir şeydir.⁵⁷⁸ Bu yüzden dünyada çekilen sıkıntılar ve yaşanan acılar karşılığında mükellef olanlara bir ivaz (sevap) varken mükellef olmayanlar için bu ivaz, lütuf ve ibret şeklinde gerçekleşecektir. Misal olarak hayvanların kurban edilmesi, takvaya ulaşmak yönüyle bir lütuf kabul edilir. Çocukların elem çekmesi ve erken yaşta ölümleri, anne ve babaları için bir imtihandır, aynı zamanda ibretlik bir durumdur, dolayısıyla bir lütuftur. Şükürle Allah'a kulluk ettikleri gibi sabırla da Allah'a kulluk etmeleri için birer fırsattır. Yani Allah'ın yaratıklara acılar yaşatması kullar için birer imtihan ve ibret vesilesidir. Bu acıların ve çekilen ıstırapların karşılığı ahirette ivaz olarak mutlaka görülecektir.⁵⁷⁹ Görüldüğü gibi Mu'tezile imamları, Allah'ın mükelleflere acı vermesi konusunu vücûbiyet bağlamında değerlendirirler ve bu yönüyle mükelleflere ıstırap vermeyi Allah'a bir görev olarak yüklerler. Allah, Zeyd'i Amr'ın menfaati için hastalandırır. Bu olayın tarafı olan mükellefler, hasta-doktor örneğinde olduğu gibi faydalanma fırsatına sahip olmuşlardır.⁵⁸⁰

İvaza konu olan elem, Allah tarafından verilmiş olabileceği gibi beşerî bir fiilin neticesi de olabilir. Söz konusu elem Allah'ın bir fiilin neticesinde gerçekleşmişse ivaz gereklidir. Kulun kendisinin sebep olduğu kötü bir fiilin neticesi ise ivaz verilmez. Ama kulun iyi bir fiilin neticesinde gerçekleşmişse ivaz verilebilir. Elem başka birine ait kötü bir fiilden kaynaklanmışsa ivaz gerekir nacak başka birinin iyi fiilin neticesinde vuku bulmuşsa her iki durum da mümkündür. İvaz verilirse bu ivaz, müflis hadisinde ve bazı haberlerde hikâye olunduğu gibi eleme sebep olan kişinin iyi amellerinden karşılanır ve elem sahibine ödenir. Ebû Ali el-Cübbâî, azap ehlinde olanlara ivazın verilmeyeceği görüşündedir.⁵⁸¹

İlâhi adâlet açısından konuyu değerlendiren Mu'tezile imamları, "*Allah hakîmdir, hakîm olan ancak bir menfaat ve maslahat için fiilini icra eder*" görüşünü temel alarak bu kanaate ulaşmışlardır. Yine onlar, bu perspektiften ilerleyerek daha öncesinde bir sebep olmadan ve uygun bir menfaat bulunmadan Allah'ın birisine azap etmesinin mümkün olmayacağını söylemişlerdir. Aksi durumda kulun çektiği acının açıklanması mümkün olmaz. İnsanın başına elem, ya imtihan gayesine matuf olarak

⁵⁷⁸ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 180.

⁵⁷⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XIII/105; Altıntaş, Ramazan, "*İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî'ye Göre Allah'ın Yaratıklara Acı Çektirmesi Sorunu*", C.Ü.İ.F.D. c, IX/2, Sivas, 2005, s. 52.

⁵⁸⁰ Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XIII/278-386.

⁵⁸¹ Çelebi, İlyas, "*İvaz*", DİA., İstanbul, 2001, XXIII /488.

ibret için gelir ya da hak ettiği için gelir. Hak ettiği için çekilen elemin izahı yapılır ama diğerinin bir karşılığı olmayacaksa izahı yapılamaz. Yine ilâhî adaletin gerçek anlamda sağlanabilmesi için verilen menfaat, çekilen elemin tam karşılığı olmalıdır.⁵⁸² Şunu da ifade etmek gerekir ki kulun çektiği eleme karşılık nasıl bir ivazla karşılaşacağını bilmesinin önemi yoktur. Bu noktada onun Allah'ın alîm ve âdil olduğunu bilmesi yeterli gelir. Yine ivaz, bu dünya hayatında verilebileceği gibi ahiret hayatında da verilebilir.⁵⁸³

Mu'tezile mezhebi içerisinde ivaz konusunda tam bir görüş birliği oluşmadığını müşahade etmekteyiz. Örneğin Basra Mu'tezilesi'nin önde gelen kelamcılarında Abbâd b. Süleymân es-Saymerî (ö. 250/864), ivaz ilkesine bir takım kayıtlar getirir. Ona göre elem, ferdi ya da kamusal bir maslahatın gözetilmesi için ise ivaz vermek Allah'a gereklidir. Çünkü sevap ya da ivaz kulların fiillerine karşılık olarak verilecek bir şeydir. Elem ise ilahi bir fiildir. Bu yüzden, ferdi ya da kamusal bir maslahatın gözetilmesi dışındaki elemeler için ivaz söz konusu olmaz.⁵⁸⁴ Abbâd'ın bu görüşü, diğer Mu'tezile imamları tarafından "Allah'ın ivaz vermeden kuluna acı çektirmesi bir haksızlık olur" yönündeki eleştirilerine maruz kalmıştır.⁵⁸⁵ Yine Ebû Ali el-Cübbâî, kulun ivazı elde edebilmesi için Allah'ın kuluna elem vermesini caiz görmüştür. Oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Kâdî Abdülcebbâr, elemin sadece kulun ivazı hak etmesi amacına matuf olmadığını, elemin kulu uyarıp ibret almasını temin etmek amacını taşıdığını da belirtir.⁵⁸⁶ Mu'tezile mezhebi içerisinde ivazın süresi ve devamlılığı hususunda da ihtilaf ortaya çıkmıştır. Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, Ebû Ali el-Cübbâî ve Bağdat okulundan bir kısım âlim, ivazın devamlılığı görüşünü benimsemiştir. Zira ahiretteki mükâfat ya da ceza devamlıdır. Bu yüzden ivazın da süreklilik arz etmesi gerekir. Ebû Hâşim el-Cübbâî ile Kâdî Abdülcebbâr ise dünyada diyet ödenmesi bir defa olduğu gibi ivaz da bir defa olmalıdır görüşündedirler.⁵⁸⁷

Mu'tezle imamları, kul azabı hak etmediği sürece, yani kul kabih olan haram bir fiili işlemediği, üzerine vacip olan bir fiili de yapma kudreti bulunmasına rağmen mazeretsiz ihmal etmediği sürece Allah'ın ona azap etmeyeceği görüşündedirler.

⁵⁸² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XIII/505; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 494, 497.

⁵⁸³ Çelebi, "İvaz", DİA., XXIII /489.

⁵⁸⁴ Çelebi, "İvaz", DİA., XXIII /489.

⁵⁸⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 493

⁵⁸⁶ Çelebi, "İvaz", DİA., XXIII /488.

⁵⁸⁷ Çelebi, "İvaz", DİA., XXIII /489.

Mükellef olan kullarla ilgili hüküm böyle iken akli olmayıp teklife muhatap olamayan ve bir sorumluluğu bulunmayan çocuklara da azap edilmesi söz konusu olmaz. Yine mükellef olanlar için çektikleri acılar ve sıkıntılar sebebiyle, ahirete yönelik bir bedel olduğu gibi mükellef olmayan çocuklar için de aynı şey söz konusudur.⁵⁸⁸ Bu konuda çocuğun bir mümin ya da kâfir çocuğu olması farklılığa neden olmaz. Zira onların günahları yoktur. Allah Teâlâ, onlara azap etmekten münezzehtir. Allah'ın çocuklara azap edebileceğini kabul etmek Allah'ın kendisine itaatin ve insanlığın zirvesindeki has kulları olan peygamberlerine azap etmesi gibi bir şey olur ki asla kabul görececek bir durum değildir. Ayrıca bu görüşü teyit eden birçok ayet vardır.⁵⁸⁹ Üç kişiden kalemin kaldırıldığını ifade eden hadiste birinci olarak “*ihtilam oluncaya kadar sabî*” diye günahsız çocuklar zikredilmiştir.⁵⁹⁰ Yine çocukların ahiretteki durumunun babalarının dünyadaki durumlarına tabi olacağı fikri de içerisinde birçok tutarsızlığı barındırdığı için kabul edilemez. Örneğin babalarının işlediği zina, kazf ve hırsızlık gibi suçlar ve onların cezalandırılması hususu nasıl izah edilebilir?⁵⁹¹ Hadiste de belirtildiği üzere her çocuk fitrat üzere dünyaya gelir.⁵⁹² Allah, günahı olmayan kişiye azap etmez. Başkasının günahını diğer bir kişiye yüklemes. Çocuklar, kâfir çocukları olsalar bile cezalandırmaz.⁵⁹³

Mu'tezile imamlarının, Allah'ın günahsız çocuklara azap edebileceğini ve bunun da adalet çerçevesinde vuku bulan olaylar olarak değerlendirilmesi gerektiğini kabul eden Eş'arî görüşünü iptal etmek için olayı farklı yönlerden ele alarak karşı çıktıkları görülmektedir. Onlara göre, Allah'ın günahı olmayan küçük çocuklara azap etmesi caizdir demek, kullar için daha henüz günah işlememiş kimseyi cezalandırmanın meşruiyetine işaret eder. Bu, dinin müjdeleme ve korkutma işlevine güveni sarsar, iyiliklere ve itaate rağbeti kırar. Aynı zamanda Allah'ın verdiği haberleri yalanlamak ve O'nun kabih olanı emrettiğini kabul etmek anlamına da geldiğinden reddedilir.⁵⁹⁴ Onlar, “*bu çocuklar yaşasalar dı büyüdülerinde kâfir olacaktardı, Allah bu durumu engin*

⁵⁸⁸ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 251; Subhi, *Fî İlmi'l-Kelam*, I/159, 160.

⁵⁸⁹ Necm, 37; Tâhâ, 15; Müddessir, 38; İsrâ, 15.

⁵⁹⁰ Kütüb-ü Sitte eserleri içerisinde yer bulan hadisin meali şöyledir: “*Üç kişiden kalem kaldırılmıştır, Buluğa erişinceye kadar çocuk tan, akli başına gelinceye kadar deli kimseden ve uyanıncaya kadar uykuda olan kişiden*” Bkz. et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, Thk. Muhammed, Nasuriddin el-Albânî, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 1420/2000, Kitâbü'l-Hudûd 7, (1423).

⁵⁹¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 251-252; Subhi, *Fî İlmi'l-Kelam*, I/159-160.

⁵⁹² et-Tirmizî, *Sünen*, Kader, 5, 1328.

⁵⁹³ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 232.

⁵⁹⁴ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 253.

bilgisiyle bildiğinden onlara azap etmesi adalettir” görüşünü de kabul etmemektedirler. Zira Allah’ın kuluna bu şekilde azap etmesi, çocuklar büyüdülerinde kendisine isyan edebilecekleri endişesiyle Firavun ve Hâmân’ın İsrailoğulları’nın çocuklarına yaptığı gibi bir durum olur. Bu görüş doğru kabul edilirse büyüdüğünde zina edeceği bilinen çocuğa celde vurulmanın da doğru olduğunu kabul etmek gerekir ki bu son derece yanlış bir düşüncedir.⁵⁹⁵ Bütün bunlara rağmen Mu’tezile içerisinde çocuklara azap konusuyla ilgili farklı düşünceler de bulunmaktadır.⁵⁹⁶

Karşılıksız bedeli (ivaz) zulüm olarak nitelendirip ilahî hikmete uygun bulmayan Mu’tezile imamlarına göre Allah, babalarının günahları yüzünden müşrik çocuklarına azap etmez. Başkasının günahı sebebiyle kimseyi cezalandırmaz. Herkes yaptığı şeyden mesuldür. Allah’ın kullarıyla ilgili fiillerinde hep hikmet, bedel ve fayda vardır. Dünyada acılar tattırılan varlıklar ister mükellef, isterse deliler, çocuklar ve hayvanlar gibi sorumluluk taşımayan varlıklar olsun, hepsi için mutlaka bir ivaz söz konusudur.⁵⁹⁷ Ancak İmam Eş’arî’in belirttiğine göre Mu’tezile kelamcıları, hayvanların ve çocukların çektikleri acı ve ıstırapların mahiyeti hususunda fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Onlardan bir kısmı, Allah’ın mükellef çocuklara herhangi bir gaye ve maksat olmadan da elem verebileceğini iddia eder. Çekilen bu elem ve ıstırapa mukabil Allah’ın bir bedel vermesi gerekir. Ancak, ahirette onların azap görmesi söz konusu olamaz. Mu’tezile’nin diğer bir kısmı ise yetişkin mükellef büyüklerinin, anne ve babalarının imtihanı ve ibret almaları gayesiyle Allah’ın çocuklara elem verdiğini ve bu elemeler karşılığında ahirette ivaz alacakları görüşünü savunmuştur. Zira çekilen bu acı ve ıstırapın karşılığı verilmezse bir zulüm söz konusu olur. Üçüncü grup ise aslah prensibini kabul etmeyip konuyu lütuf bağlamında değerlendiren Mu’tezile kelamcılarıdır. Onlara göre Allah, ahirette ödüllendirmek maksadıyla mükellef olmayanlara elem ve ıstırap verir. Aslında, hiç acı ve ıstırap yaşatmadan onları ödüllendirse daha iyi olurdu ama Allah’a aslahı yaratmak vacip değildir ve murad-ı ilahi bu şekilde tecelli etmiştir.⁵⁹⁸ Hayvanların yaşadığı acı ve ıstıraplar karşılığında alacakları ivaz-bedel konusunda ise mezhepte beş ayrı görüş öne çıkmakla beraber mezhebin öne çıkan görüşü, âhirette hayvanlar arasında

⁵⁹⁵ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhtasar*, s. 252.

⁵⁹⁶ Bkz., el-Hayyât, *el-İntisâr*, s.64-5.

⁵⁹⁷ Altıntaş, *Sistemik Dönem Kelam Okulları Mu’tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler*, s. 92.

⁵⁹⁸ el-Eş’arî, *Makâlât*, I/318-319.

kıyas yapılacağını ifade eden hadislerle dayanmıştır.⁵⁹⁹ Buna göre, dünyada başkasına zarar veren hayvana bu imkânı veren Allah, âhirette de aynı şekilde dünyada zarar gören hayvana, kendisine zarar veren hayvanla ödeşme imkânını sağlayacaktır.⁶⁰⁰

2.2. Eş'arî Ekolünde İvaz

İmam Eş'arî, Mu'tezile âlimlerinin çocuklara ve hayvanlara Allah'ın verdiği elem ve musibetlere karşılık olmak üzere verilecek ivazın mahiyetiyle ilgili yaptıkları yorumları ele alarak onları aktarır.⁶⁰¹ Ona göre, Mu'tezile'de yaygın kanaat olan çocukların çektiği acıların büyüklerine lütuf sadedinde birer imtihan ve ibret olduğu görüşü doğru telakki edilerek Allah'ın adaletine muvafık olacağı ön görülürse, Allah'ın babalarına duyduğu öfke yüzünden kâfirlerin çocuklarına azap etmesi doğru kabul edilmelidir. Çocukların dünyada maruz kaldıkları hastalıklar, ileri düzeyde çektikleri acılar, Mu'tezile tarafından adalet çerçevesinde tecelli ettiği, o çocukların ahirette acı çekmeleri durumu söz konusu olunca da yadırganmadan kabul edilmelidir.⁶⁰² Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi İmam Eş'arî, babalarının günahlarından dolayı kâfirlerin çocuklarına azap edilebileceğini savunmakta ve bu meyanda hadislerden deliller getirmektedir.⁶⁰³ Akıl ve adalet yönüyle suçların bireyselliği ilkesinin ihlali açısından eleştirilen Eş'arî'nin bu görüşüne göre, masum çocukları Allah'ın cezalandırması adâleti gereğince gerçekleşen bir olaydır. Aynı şekilde ona göre hayvanların bir kısmının diğerlerine üstün gelerek onlardan faydalanması da çirkin görülemez, O'ndan sudur edecek hiçbir şey çirkin olmaz. Allah yapmak istediği her şeyi yapma ayrıcalığına her zaman haizdir.⁶⁰⁴

Konuyla ilgili görüş beyan eden İmam Gazâlî de Allah'ın suçsuz olan hayvan, çocuk ve delilere acılar vermesinin gayet normal bir şey olduğunu ve bunun Allah'ın hakîm oluşunda bir eksikliği gerektirmeyeceğini söyleyerek çığnänen her karıncayı, ezilen sinek, pire ve benzeri canlıları diriltip ödüllendirmenin Allah'a vacip olduğu görüşünün tutarsızlığını açıklama yoluna girer. Mu'tezile ve Mâtürîdîlerde olduğu gibi

⁵⁹⁹ Bu konuda Hz. Peygamber'den bir rivâyet şöyledir: “Kıyâmet gününde hakları mutlaka sahiplerine vereceksiniz. Hattâ boynuzsuz koyun için boynuzlu koyundan kıyas alınacaktır.” Bkz. Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, 60-2582, s. 1200.

⁶⁰⁰ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XIII/475, 482.

⁶⁰¹ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/318-9

⁶⁰² el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen, *el-İbâne an Usûlü'd-Diyâne*, Dârü İbn Zeydûn, Beyrut, ts., s.56.

⁶⁰³ el-Eş'arî, *el-İbâne an* s. 56.

⁶⁰⁴ el-Eş'arî, *Kitabü'l-Lüma'*, s.71.

Allah'ın fiillerinde bir yarar ve maslahat aramayan Eş'arîlere göre Allah fiillerinde zaten âdildir ve hüküm ancak din ile sabit olur. Allah, mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunma hakkına sahiptir ve ilmine uygun bir şekilde istediği gibi takdir eder, dilediği şekilde yapar. Allah'ın hükmünde ve tasarrufunda haksızlık yapması düşünülemez. Aynı şekilde elemelerden dolayı ne ıvaz ve ne de kullara yarar sağlamak zorunluluğu yoktur.⁶⁰⁵ Hikmeti, Allah'ın kastına uygun olarak yarattığı şeydir, diye tanımlayan Eş'arîler, masum çocuklara ve hayvanlara acı çektirmenin adâlet olduğunu ve bunu bilme kıstasının da Mu'tezile'nin iddiasının aksine akıl değil de vahiy olduğu düşüncesinden yola çıkmışlardır.

Eş'arî mantığının temelinde Allah'ın bütün fiillerinde âdil olduğu, mülkünde tam bir meşiet sahibi olup fiillerini ilmine uygun şekilde yarattığı, dilediği tasarrufta bulunup istediğine hükmettiği gerçeği bulunmaktadır. O'nun hükmünde cevr, tasarrufunda zulüm yoktur. Her fiili adaleti mucibince gerçekleşir. Cezalandırması, azap etmesi adalettir. Sevabı, nimeti, lütfu, birilerini fazilette öncelemesi hepsi de fazlından kaynaklanan fiillerdir. Bütün varlıklar yaptıklarından mesulken O, fiilleriyle ilgili sorgulanamaz.⁶⁰⁶ Zira Allah, mülkünde tasarrufta bulunmaktadır. Zulüm ise başkasının mülkünde yapılan tasarruflarla alakalıdır.⁶⁰⁷ Bu yüzden Eş'arîler, Allah'ın fiillerinde hikmet ve maslahat aramazlar. Hüküm, üzerinde başka bir hâkim otorite olmayan din ile sabit olur ve Allah'a hiçbir şey zorunlu değildir. O'na hiçbir şey gerekmez. Ne lütf, ne bedel, ne sevap, ne salah ne de aslah Allah'a vacip olur. Hüküm, din ile sübut bulur, onun üzerinde bir otorite yoktur.⁶⁰⁸ Bu bağlamda her hangi bir varlığa çektiği elem ve yaşadığı sıkıntılardan dolayı Allah'ın ıvaz ya da bir sevap vermesi zorunlu değildir. Masum çocukların yaşadığı acılar ya da hayvanların çektiği eziyetler, Allah'ın hikmetiyle yani maksadına uygun şekilde adalet çerçevesinde gerçekleşen olaylardır.⁶⁰⁹ Eğer Allah'a ıvaz vermek vacip olsaydı, kulun çektiği ya da çekeceği elemeleri dindirmek, sıkıntılara son vermek için hiçbir çaba harcamamak gerekirdi. Çünkü sıkıntıya çözüm aramak, elemi kesmek için yapılacak her girişim, kulun ahirette alacağı

⁶⁰⁵ el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, s. 133, 134.

⁶⁰⁶ Enbiya, 21/ 23.

⁶⁰⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/88-9.

⁶⁰⁸ er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, (ö. 606/1209), *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)*, Çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 201.

⁶⁰⁹ Altıntaş, "*İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî'ye Göre Allah'ın Yaratıklara Acı Çektirmesi Sorunu*", s. 54.

ivazdan mahrum etme anlamı taşıyacaktır. Bu yanlış itikat, kulları son derece anlamsız, tutarsız bir yaklaşıma sürükler.⁶¹⁰

Kısaca İmam Eş'arî, ahiret hayatında Allah'ın masum çocukları cezalandırmasını bile adalet çerçevesinde vuku bulan olaylardan saymaktadır. Öyle ki Allah, mütenahî bir cürüm (cezası devamlı olmayan suç) sebebiyle kişiyi ebedi bir azaba mahkûm edebilir. Hayvanların bir kısmını diğerleri üstünde egemen kılabilir. Yine bazılarını geniş nimetler sunarken, diğerlerinden bunu esirgeyip, kısabilir. Bütün bunlar, O'nun adaleti gereğince vuku bulan olaylardır. Allah, kâfir olacaklarını engin ilmiyle bildiği halde onları yaratmaktadır. Dolayısıyla ondan ancak adalet sadır olur, her fiili adalet sıfatına haizdir. Hatta İmam Eş'arî, ahirette itaatkâr müminlere azap etmesinin, kâfirleri de cennete koymasının da adalet olacağını kabul etmiştir. Ancak ona göre Allah, böyle bir şeyi yapmaz. Çünkü kâfirleri cezalandıracağını ve itaat eden kullarını ödüllendireceğini haber vermiştir. O'nun verdiği haberi yalanlaması mümkün olmaz.⁶¹¹

2.3. Mâtürîdî Ekolünde İvaz

Mâtürîdîler, vukua gelen olaylarla ilgili adalet ve zulüm değerlendirmeleri yapılırken akıl gibi nassın da göz önünde tutulması gerektiğini söylerler. Onlar, metafizik ve ahlakî konuların bir kısmında aklın yanılabilirliğini kabul etmişlerdir.⁶¹² Yine Mâtürîdî imamları, bir vücûbiyet yüklemekten Allah'ın fiillerinde hikmet aramaları yönüyle Eş'arî ve Mu'tezile görüşlerinin her ikisinden de ayrılırlar. Onlara göre Allah dilediğini yapar, istediğine hükmeder. O'nun üzerinde hiç kimsenin hücceti, velayeti ve yasaklaması söz konusu olamaz. O'na hiç bir şey vacip değildir. O istediğine elem verebileceği gibi yine istediğine sevap vermeden belalarla imtihan edebilir.⁶¹³ O, Hakîmdir. Hakîm ise, kendisi ve başkasının yararı için fiil yaratan değildir. Bilakis hakîm, sanatı hikmet dolu olan, yaptığında hikmetler bulunandır. Allah, kullarına elem verir; çocuklar, akli olmayanlar ve hayvanlar gibi yarattıklarını öncesinde bir günah ya da suç söz konusu olmadan değişik şekillerde imtihan eder. Bunlarda Mu'tezile'nin iddia

⁶¹⁰ er-Râzî, *el-Muhassal*, s. 201.

⁶¹¹ el-Eş'arî, *Kitabü'l-Lüma'*, s.116, 117.

⁶¹² Altıntaş, Ramazan, "*Ta'dil ve Tecvîr*", "Kelam El Kitabı" İçinde, edt. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 430.

⁶¹³ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 180.

ettiği gibi hiç kimseye yarar yoktur. Mükellef olmayan varlıklara ahirette sevap verse de bunun burada onlara faydası yoktur. Azap görmeye, acı çekmeye kimseye menfaat bulunmaz. Allah'ın bir kişiyi ilmiyle yaratıp yaşatması ve o kişinin âkil olduktan sonra kâfir olması, Allah'ın kullarının aleyhine yarattığı bir tasarrufa örnektir. Bunda kulun lehine bir fayda olmadığı ortadadır. Yine İblis'in yaratılması ve kullarını kandırmaya devam etmesinde zarar vardır.⁶¹⁴ Bütün bunlar, Allah'ın dilediğini istediği şekilde yarattığını, engin iradesinin sınırlanamayacağını göstermekte, bu bağlamda elemeler karşılığında ivaz vermesinin de kendisine asla vacip olamayacağına işaret etmektedir.

Konuyla ilgili görüşler sunan Mâtürîdî Mütakellimi İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1456) karşılıksız cezayı zulüm addedip Allah hakkında bunu kabul etmeyen, Mu'tezile görüşünü eleştirir. Ona göre Allah, kendi mülkünde tasarrufta bulunmaktadır. Mülkünde tasarrufta bulunan birinin yaptığı fiilin zulüm olduğu düşünülemez. Çünkü zulüm, müsaade olmaksızın, izin alınmaksızın başkasının mülkünde yapılan işlerde söz konusudur. Elbette bunu Allah için düşünemeyiz. Zira bütün mülkün sahibi O'dur. Dolayısıyla Allah'ın âlemdeki tasarruflarında zulüm olamaz. Daha öncesinde bir günahları yokken vahşi olmayan hayvanların insanlar tarafından kesilip yenilmesi, avlanması, onlara yük taşınması, toprağın sürdürülmesi gibi olaylar onlara karşılıksız birer ıstırap vermektir.⁶¹⁵

Yine İbnü'l-Hümâm, "Allah elemi insanlara ibret olsun diye yaratır ve buna mukabil ahirette ivaz vermesi zorunlu olur" şeklindeki Mu'tezile görüşüne de karşı durur. Zira dünya hayatında acıların bulunduğu bir realitedir ve bunlar Allah'ın tasarrufları neticesinde vuku bulmaktadır. Bu yüzden elemelere karşılık Allah'ın ivaz vermesi vaciptir denemez. Bu ancak caizdir. Hayvanlar, deliler ve çocuklar için de durum aynıdır. Onlara Allah'ın mahiyetini bilemediğimiz şekilde ivaz vermesi mümkündür ama asla vacip değildir. Bunlar biz insanların imtihanı için ibret almamız maksadıyla yaratılan olaylar olarak kabul edilmelidir.⁶¹⁶ Ayrıca İbnü'l-Hümâm, dünyada çektikleri acılar ve sıkıntılar karşılığında bazı hayvanların ahirette Allah tarafından suretlerinin güzelleştirilerek cennet ehlinin onlara bakmak suretiyle keyif alacakları görüşünü de anlamsız bulur. Ona göre böyle bir akidenin oluşabilmesi için

⁶¹⁴ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 186.

⁶¹⁵ Kemaleddin İbn Hümam, es-Sivasi, (ö. 861/1456), *Kitabü'l-Müsâyere*, (Kemaleddin İbn Ebû Şerif'in el-Müsâmere'si ve İbn Kutluboğa'nın Haşiyesi ile Birlikte, Mısır-Bulak, 1317 h., s. 172.

⁶¹⁶ İbn Hümam, *el-Müsâyere*, s. 172.

dayanağın çok sağlam olması, konuyla ilgili mütevatir derecesinde kuvvetli nasların bulunması gereklidir. Hâlbuki bu konuda varit olan nass, sadece boynuzsuz hayvanların, boynuzlu hayvanlardan çektikleri eziyetler sebebiyle kısas isteyecekleridir. Buna göre ahirette hayvanlar diriltilip boynuzsuz koyun, boynuzlu koyundan hakkını isteyecektir.⁶¹⁷ Bu aklın kabul edebileceği bir durumdur. Ancak buradan yola çıkarak hayvanların bazılarının, bazılarında çaktığı eziyetler yüzünden Allah'ın bedel olarak diğerine acılar tattırması ya da Allah'ın onlara ivaz ödemesi vaciptir denemez. Ayrıca bu konularla ilgili gelen haberler, ahad haberdır ve kesinlik ifade etmeyip kuşku barındırmaktadır.⁶¹⁸ Allah Teâlâ, suçsuz hayvanın acılar yaşamasına da hükmetmiştir ve bu çaktığı acının karşılığında hayvana bir sevap olmayacaktır. Haşerelerin, yırtıcıların, köpeklerin, aslanların, hülâsa bütün hayvanların durumu aynıdır. Onlar haşrolunup toprak olacaklardır. Onlar için bir cennet yoktur. Cennete Âl-i İmrân suresinde belirtildiği şekliyle sadece takva sahipleri girecektir.⁶¹⁹ Küfürden korkmak anlamındaki takva bilincinin hayvanlarda olmayacağı herkesin malumudur.⁶²⁰ İvaz düşünceleri sebebiyle Mu'tezile imamlarını bir kısım Ehl-i Sünnet âliminin, şiddetle eleştirdiği görülmektedir. Onlara göre Mu'tezilenin iddia ettiği ivaz fikri, dünyada çocuklarla hayvanların çektikleri elemelerin daha önce yaşadıkları hayattaki işlerinin bir karşılığı olduğu anlamına gelmektedir ki bu da tenâsüh fikrini kabul etmek demektir.⁶²¹

Mâturîdîler, Allah'ın kullarına güç yetiremeyecekleri şeyi teklif etmesi caizdir, Allah dilerse itaat edene azap, dilerse günah işleyene de sevap verir diyen Eş'arîlerin aksine, dünya hayatında Allah'ın, kullarına güç yetiremeyecekleri şeyi teklif etmesini muhal görmüşlerdir. Onlar, dünyada Allah'ın imtihan maksadıyla kullarına karşılıksız elem verebileceğini kabul ederler. Ancak Mâturîdîler, Allah'ın rızasını kazanmak maksadıyla nefsinin isteklerine uymayarak bütün bir ömrünü itaatle geçiren iyi bir kimseye Allah'ın ahrette ıstırap verebileceğini kabul etmezler. Zira iyi ile kötüyü bir tutmak akıl sahiplerinin vicdanında da hikmete muvafık bir iş değildir. Hikmet, bir şeyi konulması gereken yere koymaktır. Hikmetin zıddı ise zulümdür. Bu konudaki delil ise Kur'an-ı Kerimin şu ayetleridir: “*Yoksa*

⁶¹⁷ Bkz. Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, 60-2582, s. 1200.

⁶¹⁸ İbn Hümam, *el-Müsâyer*, s. 172-73.

⁶¹⁹ “*Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış, eni gökler ve yer kadar olan cennete koşun...*”
Al-i İmrân, 3/133.

⁶²⁰ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 184.

⁶²¹ Çelebi, “*İvaz*”, DİA., XXIII /490.

kötülük işleyenler, ölümlerinde ve sağlıklarında kendilerini, inanıp iyi ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar!’⁶²²

Ehl-i Sünnet kelamcılarına göre Allah’ın ne kendisinin yararına ne de başkasının yararına bir iş yapma zorunluluğu vardır. Ama O’nun her fiili hikmet doludur. Dilerse kullarına azap eder. Zira O, mülkünde tasarrufta bulunmaktadır. Eş’arîler gibi Mâtürîdîler de ivazı Allah’a vacip kılmazlar. Onlar, ivaz konusunda tasarruf yetkisinin yalnızca Allah’a ait olduğunu, dilerse acılar karşısında bedel ödeyeceğini, dilemezse ödemeyeceğini, dolayısıyla elemeler mukabilinde ivazın Allah’a câiz olduğunu söylerler. Böylelikle ilahî iradeyi sınırlandırıcı tutum ve davranış içerisinde olmaktan hassasiyetle kaçınırlar. Onlar, dünyada elemelerin meydana gelmesini Allah’ın hikmetinin bir gereği olarak değerlendirirler. Ayrıca Ehl-i Sünnet âlimleri, Mu’tezile’nin elemelere karşılık Allah’a bedel ödemenin ‘vacip’ olduğu görüşünü desteklemek adına başka konularda dikkate almadıkları âhâd haberleri ivaz meselesinde delil getirmelerini doğru bulmamışlardır.

Ehl-i Sünnet imamları, ilâhi fiillerde hikmeti öne çıkararak acılar karşısında bir bedel olabileceğini söylerlerken bu bedeli ödemenin Allah’a zorunlu olamayacağını ısrarla belirtirler. Kur’an’da Allah, insanların yaşamları süresince karşılaştıkları zorluklara dayanmalarını, elemelere katlanmalarını, acılara sabretmelerini öğütlemektedir.⁶²³ Bu, dünyada çekilen ıstırapların, âhirette bir bedelinin olacağını açık bir delilidir. Diğer yandan Hz. Peygamber de çekilen acıların mü’minlerin günahlarının bağışlanmasına, ahlaklarının kemaline ve derecelerinin yükseltilmesine sebep olacağını vurgulamıştır.⁶²⁴ İnsan, bedenine isabet eden hissi elemelere ve maneviyatına isabet eden yoksulluk gibi şiddetli elemelere maruz kaldığı zaman Allah’a daha çok yaklaşır, aksi takdirde, bol rızık karşısında büyüklenir, kargaşa çıkarır, şımarır ya da başkalarının özgürlüğüne son vererek üzerlerinde egemenlik kurmaya kalkışır.⁶²⁵ Eğer ivaz problemine hikmet açısından yaklaşırsa, bu naslardan dünyada çekilen

⁶²² Câsiye 45/21.

⁶²³ “Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma (fakirlik) ile deneriz. (Ey Peygamber!) Sabredenleri müjdele!” Bakara, 2/155.

⁶²⁴ Bkz. Hz. Peygamber’den bir rivâyet şöyledir: “Müslümana; fenalık, hastalık, keder, hüznün, ezâ, iç sıkıntısı âriz olmaz, hatta bedenine bir diken batırılmaz; ancak Allah bu musibetlerden birisi sebebiyle o müslümanın günahlarını örter, siler.” el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Kitâbü’l-Merdâ, 1641-2, III/114.

⁶²⁵ İbn Hümam, *el-Müsâyere*, s.181.

acıların âhirette müminlerin lehine bir karşılık olarak geri döneceği anlaşılır.⁶²⁶ Hiç kuşkusuz bu haberler, insana dayanılmaz acılara katlanmada son derece güven verici ve manevi destek sağlayıcı niteliktedir. Her şeyden önce aciziyetini fark etmesine, Allah'ı ve sorumluluklarını hatırlamasına, gittiği yolu sorgulamasına vesile olma ihtimalini muhtevlidir. Bütün bunlarla beraber, gerek mükellef olan varlıklara ve gerekse mükellef olmayan varlıklara isabet eden acılar, onların yakınlarına ibret ve imtihan edilme açısından dolayı yararlar sağlayacak fırsatları sunmaktadır. Bu ıstıraplar, birer lütuftur ve ilâhi yasaya göre, bütün taraflar için nihâi iyilikler olarak görülmelidir.

Mükellef olmayan hayvanlara, delilere ve çocuklara isabet eden acılara karşılık Allah'ın vereceği ivaz konusunda ise Ehl-i Sünnet âlimleri, birbirlerine çektirdikleri eziyetler sebebiyle hayvanlar arasında bir tür ivazın (kısas) uygulanacağını ve insanlar arasında ödeşmenin gerçekleşeceğini, ayrıca maruz kalınan elem ve hastalıklardan dolayı günahların silineceğini kabul etmekle beraber, Mu'tezile'nin iddia ettiği tarzda bir ivazı kabul etmemektedirler.⁶²⁷

3. İLÂHÎ LÜTFUN HUDUDU PROBLEMİ

Rahmân olan Allah'ın engin rahmeti, hiçbir ayırım gözetmeksizin yarattığı her varlığın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tecelli eder. O, rahmeti kendi üzerine aldığı⁶²⁸ ve rahmetinin her şeyi kuşattığını⁶²⁹ kitabında haber vermiştir. Evet, Allah Teâlâ, rahmetiyle muamele ederken, buna mazhar olan varlığın mümin kâfir, mutî âsi olup olmamasına bakmaz, bu nimeti hak edip etmemesini, layık olup olmamasını dikkate almaz. Rahmet sıfatının tecellisi yağmur gibi her şeyin üzerine yağar veya güneş gibi her şeyi ısıtır ya da aydınlatır.⁶³⁰ Buna göre Cenâb-ı Hakk, kendisini kabul eden ya da reddeden kimselerin halini dikkate almadan yarattığı şeylerden imkânları ölçüsünde rızıklandırır. Ayrıca onlara yaşamları süresince yumuşak davranır, çalışarak

⁶²⁶ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 171.

⁶²⁷ Çelebi, "Ölüm ve Sonrası", "Kelam El Kitabı" İçinde, edt. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, 694.

⁶²⁸ En'âm, 6/12.

⁶²⁹ A'râf, 7/156, Mü'min, 40/7.

⁶³⁰ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, 1/27; Karaman, Hayrettin, Çağrıcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012, 1/59.

elde etmiş oldukları kazanımlarını diğerlerinden ayırmaz.⁶³¹ Bu safhadan sonra kelamcılar lütfun hududu üzerinde durmuşlar, lütfun mü'min ve kâfirlere yönelik tecelisi konusuna temas etmişlerdir. Yani, yukarıda izahı yapılan genel mahiyetteki tüm âlemi kuşatan nimetlere ek olarak âdil ve hakîm olan Allah'ın kullarına yönelik sunduğu lütufların tecelisi ne şekilde gerçekleşir? Lütuflarını kulları arasında nasıl taksim eder? Sunduğu lütuflar, kulların başarısına ne ölçüde etkilidir? Allah, lütuflarının hepsini sunmuş mudur? Kâfirlere yönelik lütuflarlığı nasıl cereyan etmiştir? Dünya ve ahiret için en büyük değer olan iman ve hidayete ulaşma noktasında tesiri olan lütuflar, ilahî yardımlar kullara eşit olarak sunulmuş mudur? gibi sorular, kelam ekolleri arasında enine boyuna tartışılmış, her ekol kendi perspektifinden konuyu değerlendirme yoluna gitmiştir.

3.1. Mu'tezile Ekolünde İlahî Lütfun Hududu

Bağdat mütekellimlerinden Bişr b. Mu'temir, 'Allah'ın öyle lütufları vardır ki, eğer onu kullarına ikram etse insanların hepsi iman eder' görüşünü ileri sürdü. Ona göre Allah, iman etmeyeceğini bildiği bir insana lütufta bulunacak olursa bu kişi, iman eder ve ilahi bir lütf olmadan imana ulaşan kişinin mükâfatına da hak kazanır. Bişr, lütfunu kullarına ihsan etmesi için Allah'a bir zorunluluk yüklenemeyeceğini de eklemiştir.⁶³² Zira Allah, mutlak kadirdir, her zaman yapabileceği daha iyi bir şey daima vardır, dolayısıyla Allah buna mecbur kılınamaz. 'Allah'ın, iman etmeyeceğini bildiği kişiye iman etmesine yol açacak bir lütufta bulunması caiz midir?' tartışmasında ise Bişr b. el-Mu'temir hariç bütün Mu'tezile, böyle bir lütfun olamayacağını söylemiştir. Onlara göre bu şekilde bir lütf gerçekleşecek olursa ve Allah, bunu her kâfir için kullanmaz ise kullarının aslahına uygun davranmamış olur.⁶³³ İmam Eş'arî, Mu'tezilenin çoğunluğunun ilâhî aslahı, insanların dînî-ahlâkî hayatıyla sınırlandırdıklarını teyit etmektedir. Onlara göre Allah, yaptığı bu aslahın benzerlerini sonsuzca yapmaya kadirdir; fakat bu aslahdan daha iyi olan hiçbir şey düşünülemez.⁶³⁴

⁶³¹ Okumuş, Namık Kemal, *Lütf Kavramı Dolayımında Şükürün Gerekli Şartları Üzerine Farklı Bir Bakış*, Kelam Araştırmaları 12:2 (2014), Ss. 201-252, s. 209.

⁶³² el-Eş'arî, *Makâlât*, I/287; Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 95; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/57.

⁶³³ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/287; Koç, "Kâdî Abdulcebbar'a Göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahî Yardım", s. 325.

⁶³⁴ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/288.

Yine Bağdat ekolüne bağlı kelim ve fıkıh âlimi olan Ca'fer b. Harb'e göre Allah'ın insanlar için aslah olanı yapması demek, onların, bir takım emir ve yasaklarla mükellef tutulmalarıyla beraber bu emir ve yasakları ifa edebilecek yeterli donanımla yaratılmaları demektir. İnsanlara sorumluluklarının farkına varıp mükellefiyetlerini yerine getirebilecekleri kadar kuvvet verilmesi, onlar hakkında en iyi olanın yapıldığını gösterir.⁶³⁵ Bu bağlamda bütün kullara genel mahiyette akıl gibi önemli lütuflar sunulmuştur. İnsanoğlu bununla Allah'ın sıfatları dâhil bütün dinî hükümleri vahye gerek kalmaksızın bilebilir ve ilahi bir lütuf olmaksızın imana ulaşabilir. İşte bu şekilde gerçekleşen imanın fazileti, Allah'ın lütfuyla oluşan imanın faziletinden çok daha üstündür.⁶³⁶ Böylelikle Cafer, Allah'ın lütfuyla kâfirlerin imana geleceğini, yani Allah'ın, kâfirlerin kendi iradeleriyle iman etmelerini sağlayacak lütuflara sahip olduğunu kabul etmektedir. Ancak o, bir çaba göstermeden, uğruna eza ve cefaya katlanmadan ya da bir imtihandan geçmeden lütufla elde edilen bir imana fazla değer vermemektedir. Böyle bir lütufla imanla mükâfat hak edilmiş olamaz.⁶³⁷ Zira onun nezdinde lütuf, iman etmesi için kişiye yapacak çok az şey bırakan ilahi yardım niteliğindedir.⁶³⁸ Bununla beraber Cafer, tevfiğ ve tesdîdi⁶³⁹ Allah'ın iki lütfu olarak değerlendirmiş ama bunların kulda taati gerektirmeyeceğini ve onu itaate zorlamayacaklarını ayrıca belirtmiştir. İnsan taat işlediği zaman muvaffak kılınmış ve kendisine doğru yol gösterilmiş olur.⁶⁴⁰ Cafer, insanın üzerine yüklenmiş bir takım görevlerinin olmasını ve bu görevleri yerine getirebilmesi için kendisine kudret verilmesini, daha sonra bu görevleri yerine getirdiği takdirde cennetle mükâfatlandırılacak olmasını; hak edilmemiş ilahi özel bir lütufla cennette yaratılmış olmaktan çok daha iyi olduğunu kabul etmiştir.⁶⁴¹

İlahi iradenin insanın fiillerine tesirini değerlendiren Ca'fer b. Mübeşşir'in ise lütuf nazariyesini benimseyenleri eleştirdiği anlaşılmaktadır. O'na göre İlâhî irade, insanı kötülük yapmaya ve inkâra zorlamaz. Dolayısıyla Allah'ın, bir yönüyle kötülük

⁶³⁵ Tunç, "Ca'fer b. Harb", DİA, VI/ 550.

⁶³⁶ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/313.

⁶³⁷ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/313

⁶³⁸ Watt, *İslâm 'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 96.

⁶³⁹ Kelime Sdd kökünden hayırlı işe doğru yöneltme, doğrultma, doğrultulma anlamlarına gelmektedir. İstenilen gayeye doğru insanın iradesini ve hareketlerini sevk etmek, en kısa yoldan doğru davranışları ona kolaylaştırmaktır.

⁶⁴⁰ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/326; Alper, Hülya, "Tevfiğ", DİA, İstanbul, 2006, XLI/ 9.

⁶⁴¹ Watt, *İslâm 'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 97.

ve inkârı yasaklarken diğerk taraftan kişiyi bunları yapmaya mecbur bırakması ilâhî hikmete uygun düşmeyecektir. Bu sebeple ilahi irade, insana istediğı şeyi (muradı) zorlayıcı değildir.⁶⁴²

Hüseyn b. Muhammed en-Neccar ve onun Neccâriye diye tanınan takipçilerine göre, Allah, kâfirlerin iman etmelerini dileyip lütufta bulunursa bu lütufta bütün kâfirler iman ederler. Yani Allah, müminlere sunduğı lütuflardan kâfirlere de sunabilir ve bununla kâfirler de imana gelirler. Ne var ki kâfirler, fitratlarında bir yetersizlik, donanımlarında eksiklik olmamasına rağmen kendilerine teklif olunan şeyi uygulamaya yönelmemeleri, mükellefiyetlerini edaya yeltenmemeleri sebebiyle Allah'ın lütuflarına ulaşip imana güç yetirememişlerdir.⁶⁴³ Onlara göre hayatın akışının kontrolü tamamıyla Allah'ın elindedir. İnsan da O'nun murat ettiğinin dışında bir iş yapamaz. İnsanın imanı, Allah'ın inâyetine bağılı iken; küfre düşmesi de söz konusu inâyetin lütfedilmemesi halinde gerçekleşir. Yani insanların mümin ya da kâfir olmalarında asıl etkili olan unsur Allah'ın ma'ûneti ve hızlânır. İşte en-Neccar ve takipçileri, iman ve küfür olayında insanın iradesini değil de Allah'ın iradesini öne aldıklarından geleneksel Mu'tezile görüşünden ayrılmaktadırlar.⁶⁴⁴

Ebû Ali el-Cübbâi, Allah'ın lütfu olmaksızın iman eden kimsenin çektiğı meşakkat çok olduğundan lütufta iman eden kimseye göre daha çok sevap elde edeceğini belirtir. Çünkü bu kişiyle, hiçbir şekilde taat işlemeyeceğı halinden malum olup ancak lütufta iman edecek kişiyi denk tutmak Allah'a yakışmaz. Bunula beraber gördüğü lütufta sayesinde iman eden ile kendisine lütufta ihsan edilmeden iman edene aynı mükâfatı vermesi de caizdir. Ancak Allah'ın, iman etmeyeceğini bildiğı bir kimseye lütufta bulunmaya muktedir olduğunu söylemek ise yanlış olur. Çünkü böyle birine lütufta bulunmak O'nun kendi bilgisini yalanlaması anlamına gelir.⁶⁴⁵ Yine Ebû Ali el-Cübbâi, Allah'ın, isim ve hüküm vererek hidayet etmediğini, bütün insanları, yol göstermek ve açıklamalar yapmak suretiyle hidayete ulaştırdığını söyler. Dahası Allah, müminlere lütuflarını arttırarak hidayet eder. İşte bu Allah'ın dünya hayatında onlara verdiği mükâfatıdır. Ahirette ise onları cennete hidayet ederek sevaplarını

⁶⁴² Yüksel, "Ca'fer b. Mübeşşir", VI/554.

⁶⁴³ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/316; Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 135.

⁶⁴⁴ Watt, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, s. 136.

⁶⁴⁵ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I/70; Yavuz, "Cübbâi, Ebû Ali", VIII /100-101.

ödüllendirecektir.⁶⁴⁶ Ebû Ali el-Cübbâî'ye göre tevfiik, Allah'ın engin bilgisi dâhilinde olan lütuflardan biridir. İnsan, ancak Allah lütufta bulununca muvaffak olur. Böylece bu lütuf, kişinin iman etmesi için tevfiik olur. Kâfire, ikinci vakitte imana muvaffak olacağı lütufta bulunulduğunda bu vakitte kâfir ise de ikinci vakitte iman etmeye muvaffak olur. Ona göre ismet de Allah'ın lütuflarından biridir.⁶⁴⁷

Ebû Hâşim el-Cübbâî'ye göre Allah'ın iman etmeyeceğini bildiği kimseye sunduğu zaman artık onu imana ulaştıracak kudrette bir lütfu kalmamıştır. Yani Allah Teâlâ, bir kişinin iman etmeyeceğini engin bilgisiyle biliyorsa artık onun için yapılacak bir şey yoktur. Aksini iddia etmek, Allah'ın ilminin dışına çıkılabileceğini iddia etmek olur ki bu ise abestir. Şu kadar var ki Allah, kulları için dinlerinde en iyi olanı yapar. Eğer O'nun bilgisinde, verdiği zaman kendisiyle iman edecekleri ve düzelecekleri bir lütfu olsaydı ve onlardan bunu esirgeseydi, o zaman onların kötülüğünü irade etmiş olurdu. Allah'ın insanların taatlerini arttırıp sevaplarını fazlalaştıracak lütufları sunma kudreti vardır ama bu Allah'a vacip değildir. Şunu da belirtmek gerekir ki Allah Teâlâ, bu lütuflarını kullarına vermediği zaman onları imana davet etmesi de hiçbir zaman abes olmaz.⁶⁴⁸ Allah, kuluna sadece kendisinin razı olduğu itaat nitelikli fiiller için lütufta bulunur. Günah için bir yardım söz konusu değildir. Nitekim O, kullarına kudret vermiş, teklifi yüklenecek donanımı, sıhhat ve selameti tevdi etmiş, itaatini kolaylaştırmış, hayrı göstermiş daha nice lütuflarda bulunmuştur.⁶⁴⁹

Kâdî Abdülcebbar'a göre Allah Teâlâ, bir lütfu olan teklifini tüm kullarına arz etmiştir. Bunlar içerisine küfre düşeceğini engin bilgisiyle bildiği kişiler de dâhildir. İman edeceği bilinen kişilere olduğu gibi onlara da sorumluluklar yüklenmiş, böylelikle lütuf onlara da sunulmuş, geniş imkânlar verilmiş, işleri kolaylaştırılmış ve müminler için sağlanan zemin onlar için de temin edilmiştir. Mümin kul, sorumluluklarını kabul edip imana yönelmesiyle iyi neticeye ilerler. Ancak kâfir, küfrü ve yanlış tercihi sebebiyle zarara uğrayacaktır. Ne var ki bu durum, teklifin bir lütuf olduğu gerçeğini değiştirmez. Zira kişinin bir şeyi kabul edip etmemesi o şeyi lütuf olmaktan çıkarmaz. Lütuf, değerlendirilse de değerlendirilmese de lütuftur.⁶⁵⁰ Kâdî Abdülcebbar, kâfirlerin

⁶⁴⁶ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/324

⁶⁴⁷ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/326; Alper, "Tevfiik", DİA, XLI/9.

⁶⁴⁸ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/314.

⁶⁴⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 250.

⁶⁵⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, s. 258.

lütüftan mahrumiyetini, mükellef kılınan kula fırsat sağlanması açısından değerlendirmiş ve buradan Allah'ın dilediğini kâfir yapar anlamının çıkarılamayacağını belirtmiştir. Ona göre kâfir, iradesiyle iman ve itaati tercih etmeyip inkâr ve isyan yönünde kullandığından lütüftan mahrum kalmaktadır. Yoksa kâfir, itaat ve irade gücü olmadığı için lütüftan mahrum olmamıştır. Aslında teklif aşamasında bütün insanlar eşit durumdadır. İnanan inanmayan herkes lütfâ ulaşma hususunda eşit avantaja sahiptir. Ne var ki mükellefin teklife ilişkin pozisyonu, teklife yönelik istikrarı ya da kabul ve ret şeklindeki reaksiyonları, lütfâ nail olmada kullar arasında farklılıkların oluşmasına sebep olmaktadır. Nihayet bu farklılık, kulun hür iradesinin ve özgür seçiminin sonucudur.⁶⁵¹ Kâdî Abdülcebbar, sorumluluk taşıyan insanın itaati seçmesi durumunda lütuf kavramını tevfiik olarak adlandırır. O, tevfiikin sevap veya mükâfat ya da ilahi hüküm olduğu şeklindeki yorumu doğru bulmamıştır.⁶⁵² Mu'tezile'nin genel kabulüne göre tevfiik, Cenâb-i Hakk'ın insana dinî gerçekleri görüp anlama ve iradesiyle onları benimseme kabiliyeti vermesi, ayrıca söz konusu gerçekleri önceden açıklaması ve kesin delillerini ortaya koymasıdır.⁶⁵³

İmam Eş'arî'nin Makalat'ında aktardığına göre, Mu'tezilenin çoğunluğu, Allah'ın, iman etmeyeceğini ezeli ilmiyle bildiği kimse için takdir edeceği bir lütfunun bulunmadığı görüşündedir. Onlara göre, Allah'ın katında, iman etmeyeceği bilinen kimseler için yapsaydı, iman ederlerdi denilecek bir lütuf yoktur. Dolayısıyla Allah buna kadirdir ya da kâdir değildir diye bir tartışmaya girmek de anlamsız olur. Allah Teâlâ, bütün kulları için sadece dinlerinde en iyi olanı yapar. O, kullarına itaati emretmiş, yasaklarından uzak kalmalarını istemiştir. Aynı zamanda onların bu emir ve yasaklarına uyma noktasında gereken hiçbir şeyi de onlardan esirgememiştir. Artık kullar bu emir ve yasaklara riayetleri neticesinde kendilerine vaat edilen sevabı hak ederek mükâfata ulaşırlar.⁶⁵⁴ Bu grup, Allah'ın kulları için yaptığı şeylerin benzerini sınırsız örneklerle yapmaya kadir olduğunu ancak yapılandan daha iyisinin mümkün olamayacağını kabul eder. Zira onlara göre en son yapılan en mükemmel olandır, daha iyisi düşünülemez.⁶⁵⁵ Kâdî Abdülcebbar bu görüşe katılmayan Mu'tezile âlimlerindedir. Ona göre kâfirin iman etmesi elbette mümkündür. Zira onun iman

⁶⁵¹ Koç, "Kâdî Abdülcebbar'a Göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahî Yardım", s. 337.

⁶⁵² Alper, "Tevfiik", DİA, XLI/ 9.

⁶⁵³ Alper, "Tevfiik", DİA, XLI/ 9.

⁶⁵⁴ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/313.

⁶⁵⁵ el-Eş'arî, *Makâlât*, I/313.

etmeye gücü vardır ve bu gücünü kullanıp iman etse imanı sahih kabul edilecektir. Ne var ki kâfir imanı tercih etmemektedir. Allah'ın Ebû Leheb'i cennetine sokmaması, onun cennetlik amel işlemeye güç yetirememesi sebebiyle değil, cenneti istememesi, cennete götürecek amel işlemeyi tercih etmemesi sebebiyledir.

Mu'tezile âlimlerine göre, Allah Teâlâ, asla küfrü istemez, kötülükleri dilemez ve murat etmez. Ancak kullarına muhakeme etme, tasarlama ve nihayet bir işi başarabilme kudreti vermiştir. Kullar da istedikleri fiilleri yaparlar, dilediklerini tercih ederler. Kâfirler için de aslah olanı yapmış, sunduğu lütuflarla imana ulaşabilecek zemini onlar için yaratmış ve iman etmelerini onlardan istemiştir. Ne var ki o kâfirler kendi tercihleriyle imanı tercih etmemişlerdir. Dolayısıyla Allah Teâlâ, kâfirlerin kendi arzu ve istekleriyle iman etmeleri için ayrıca bir lütufta bulunmaz.⁶⁵⁶

Kısaca Mu'tezileye göre, Allah'ın bütün fiillerinde kulları yararına bir maksat ve hikmet bulunmaktadır. İlahi irade, amaçsız, abes bir iş yapmaz ve âdil olmayan bir muamelede bulunmaz. Yine Allah Teâlâ, asla küfrü istemez, kötülükleri dilemez ve murat etmez. Ancak kullarına muhakeme etme, tasarlama ve nihayet bir işi başarabilme kudreti vermiştir. Kullar da istedikleri fiilleri yaparlar, dilediklerini tercih ederler. Kullarına eşit fırsatlar verir ve herkes için geçerli olan bir lütfu kullarına sunar. Bu Allah'a vaciptir. Bu nedenle Allah Teâlâ, lütfunu tüm kullarına sunmuş, onlara geniş imkânlar vermiş, işlerini kolaylaştırmış ve mümin kâfir hepsi için nimetlerini arz etmiş, teklifini sunmuştur. Ne var ki mümin kul, sorumluluklarını kabul edip imana yönelmesiyle iyi neticeye ilerlerken kâfir, küfrü ve yanlış tercihi sebebiyle bu lütuftan istifade edemez ve zarara uğrar. Özgür iradesiyle iman ve itaati tercih etmeyip inkâr ve isyan yönünde kullandığından lütuftan mahrum kalır. Ama bu acı durum, teklifin bir lütf olduğu gerçeğini değiştirmez. Zira kişinin bir şeyi kabul edip etmemesi o şeyi lütf olmaktan çıkarmaz. Lütf, değerlendirilse de değerlendirilmese de lütuftur. Ebû Leheb'in başarısızlığı, onun cennetlik amel işlemeye güç yetirememesi sebebiyle değil, cenneti istememesi, cennete götürecek amel işlemeyi tercih etmemesinden kaynaklanmaktadır. Genelin kabulüne göre tevfiik, Cenâb-i Hakk'ın insana dinî gerçekleri görüp anlama ve iradesiyle onları benimseme kabiliyeti vermesi, ayrıca söz konusu gerçekleri önceden açıklaması ve kesin delillerini ortaya koymasıdır. Ayrıca Mu'tezile'nin çoğunluğu, Allah'ın lütfu, kâfirleri imana getirecek bir fonksiyona sahip

⁶⁵⁶ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 358.

değildir görüşünü benimsemiştir. Aksi durumu Allah için düşünmek muhaldir. Çünkü Allah'ın bütün kâfirleri imana getirecek lütfu olur da bunu kullarından esirgemesi, cimri ve zalim olmasını iktiza eder. Hâlbuki Allah'ın bütün fiilleri, bir hikmete mebnidir, kullarının lehine faydaları muhtevidir ve her türlü amaçsızlıktan uzaktır.

3.2. Eş'arî Ekolünde İlahî Lütfun Hududu

İmam Eş'arî, Yüce Allah'ın, kendisine itaat etmeleri yolunda mü'minleri muvaffak kılarak onlara lütufkâr davrandığını, böylelikle onlara değer verdiğini, durumlarını düzeltmeye fırsatlar yaratıp onları doğru yola hidayet ettiğini belirtir. Ona göre Allah, müminlere bu şekilde davranırken kâfirleri de sapıklıkta, dalâlet içerisinde bırakmıştır. Bir takım grupların iddia ettiği gibi iman etmeleri konusunda Allah, kâfirlere lütufta bulunmamış, onları asla doğru yola iletmemiştir. İmam Eş'arî, şunları da ekler; Allah, eğer kâfirlere lütfederek onların durumunu düzeltseydi elbette onlar salih kullardan olurlardı. Yine onları hidâyete erdirseydi, hiç şüphe yok ki onlar doğru yolu bulurlardı.⁶⁵⁷ İmam Eş'arî, bu konuda “*Allah kime hidâyet verirse, o artık hidâyeti bulmuş olur; kimi de şaşırıp-saptırırsa artık onlar da hüsrana uğrayanlardır.*” mealindeki A'râf suresinin yüz yetmiş sekizinci ayetini de delil olarak zikreder. Şüphesiz ki Allah, kâfirlerin durumlarını düzeltebilirdi, onlara lütufta bulunarak mümin olmalarını sağlayabilirdi. Ne var ki onları (engin bilgisiyle vakıf olduğu) halleri üzere kâfir olarak kalmalarını irade etmiş, böylelikle onlara yardımda bulunmayıp (hızlân) kalplerini mühürlemiştir. Allah'ın insanlar için iyi olanı, en doğru olanı yapması veya onlara lütufkâr olması gerekmez. Buna rağmen Allah, bu güzel şeyleri kulları için yaratmış, onlara karşı lütufkâr davranmıştır. Allah, Kâfirlere ise lütufta bulunmamıştır. Onlara lütufkâr değildir.⁶⁵⁸

İmam Eş'arî, Mu'tezile'nin çoğunluğunun kabul ettiği, Allah'ın kâfirlere bütün lütuflarını sunduğu ve artık onların imanın sağlayacak bir lütfunun kalmadığı görüşünü reddeder. O, Yüce Allah'ın, eğer isterse insanların hepsinin inkâr etmesine kâdir olduğunu, yine aynı şekilde dilerse insanların tamamını iman etmeye yöneltecek lütufta bulunmaya muktedir olduğunu belirtir.⁶⁵⁹ Yüce Allah Şûrâ sûresi yirmi yedinci ayette “*Eğer Allah kullarına rızkı bollaştırsaydı, yeryüzünde azarlardı*” ve Zuhrûf sûresi otuz

⁶⁵⁷ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 10

⁶⁵⁸ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 10.

⁶⁵⁹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 52; el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 351.

üçüncü ayette de “Eğer insanlar (küfürde birleşen) bir tek ümmet olmasaydı, Rahmân’ı inkâr edenlerin evlerine gümüştan tavanlar ve üzerine binip çıkacakları merdivenler yapardık” buyurmaktadır. Bu ayetlerden anlaşılan odur ki, Allah kullarına verdiği takdirde küfredenlerin azacağı bol rızıklar vermeye kadirdir. Dolayısıyla yoldan çıktıkları, hak yoldan uzaklaştıkları, inkâr ettikleri takdirde Allah, müminler de dâhil olmak üzere bütün kullarını yardımından mahrum bırakmaya kadirdir.⁶⁶⁰

İmam Eş’arî, Mu’tezile’nin lütuf prensibine karşı Kur’an’daki şu ayetleri kullanarak cevap verir; “...Şâyet Allah’ın size lütfü ve rahmeti olmasaydı, çoğunuz şeytana uyardınız”⁶⁶¹, “Eğer Allah’ın size lütfü ve rahmeti olmasaydı, hiçbiriniz asla temize çıkamazdınız”⁶⁶² ve “Derken cennete kavuşan bahtiyarlar, geçmiş günleri hatırlayarak aralarında sohbet etmeye başlayacaklar: İçlerinden biri diyecek ki, “Benim (dünyadayken) yakın bir dostum vardı. (Bana sürekli) “Sen de mi inananlardansın?” derdi. (Bununla da kalmaz: ‘Ne yani,) biz şimdi ölüp toprak ve kemik yığınınına dönüştükten sonra (yeniden diriltilip Allah’ın huzurunda) mahkemeye çıkarılacağız, öyle mi?’ (diyerek) âhireti inkâr ederdi. Bu zalimin şimdi ne durumda olduğunu görmek ister misiniz?” (Adamın sözleri biter bitmez, Allah tüm cehennemlikleri onlara gösterecek.) Böylece, (o da diğer arkadaşlarıyla birlikte, sözünü ettiği kâfiri görmek için cehenneme doğru) bakacak ve onu, ateşin tam ortasında görecektir. Ve ona, “Allah’a yemin olsun ki,” diyecek, “az kalsın beni de mahvedecektin! Eğer Rabb’im (bana hidayeti) lütfetmiş olmasaydı, kesinlikle ben de (cehenneme) atılanlardan biri olurum!”⁶⁶³ İmam Eş’arî, bu âyetlere konu olan, kendilerine yapılmadığı durumda mü’minlerin şeytana uymalarına, temizlenememelerine ve nihayet onların cehennem ehli olmalarına sebep olacak şeyin ne olduğunu, ayrıca Allah’ın bunu kâfirleri istisna ederek sadece müminlere tahsis edip etmediğini Mu’tezile’ye sorar. Mu’tezile’nin elbette ki bu sorulara evet demek zorunda kalacağını ve bu durumda da savunageldikleri sözlerinden dönüp Yüce Allah’ın mü’minlere lütufta bulunup, onlara mufavvakiyet verdiğini, kâfirleri

⁶⁶⁰ el-Eş’arî, *el-İbâne*, s. 52.

⁶⁶¹ Nisâ, 4/83.

⁶⁶² Nûr, 24/21.

⁶⁶³ Saffât, 37/50-57.

ise benzeri ni'met ve faziletlerden mahrum bıraktığını kabul etmiş olacaklarını beyan eder.⁶⁶⁴

Bütün bu açıklamalara rağmen eğer Mu'tezile mensupları, Allah'ın, Müminlere lütufta bulunduğu gibi kâfirlere de bulunduğunu iddia edecek olursa; Yüce Allah'ın -kâfirlere lütufta bulunmasına rağmen- onların yine de temizlenemediğini, şeytana uyup cehenneme düştüğünü kabul etmiş olurlar. Hâlbuki böyle bir düşünce Allah'ı aciz telakki etmek, O'nun yüce kudretini ve lütfunun tesirini sınırlandırmak anlamına gelmektedir.⁶⁶⁵ Ayrıca Mu'tezile, Allah'ın müminlere “*Ben sizler için eller ve ayaklar yaratmamış olsaydım, muhakkak ki siz şeytana uyardınız*” demesinin câiz olmayacağını kabul etmek zorunda kalır. Çünkü Allah kâfirler için de el ve ayak yaratmış ama onlar şeytana uymuşlardır. Bu genel nimetten farklı bir şeydir. Yüce Allah, nimeti, başarıyı, imanda sebatı, istikameti (tesdîd) mü'minlere tahsis etmiş, kâfirlere ise bunlardan vermemiştir. Bu durum Allah'ın mü'minleri kâfirlere üstün kıldığını göstermektedir.⁶⁶⁶ İmam Eş'arî ve ona tabi olanlara göre hızlılânın kâfirleri helâk edip cezalandırmakla herhangi bir alakası bulunmamaktadır. Hızlılân, Allah'ın kâfirlerde inkâr etme gücü yaratıp onları kâfir olmaya muktedir kılmasıdır. İtaate güç yetiremeyip isyan etme gücü ise hırmân olarak isimlendirilir. Bundan dolayı Allah'ın hızlılânı sadece kâfirlere özeldir. Müminleri yardımsız bırakıp onlara kötülük işleme gücü vermesi de hırmân olarak kabul edilmelidir.⁶⁶⁷

İmam Eş'arî'ye göre inanma gücü Allah'tan bir nimet, fadl ve ihsandır. Yani bir lütuftur. Bunun da bir bağış ve başarı olduğu inkâr edilemez. Birçok Mu'tezile mensubu ise kâfirlerin imana güç yetiremediklerini kabul edip onların imana muvaffak olabileceklerini inkâr etmişlerdir. Hâlbuki onlar lütuflarla desteklenip imana muvaffak olsalardı elbette övgüye de mazhar olacaklardı. Bu söylenen caiz olmazsa iman etme imkânı tamamen ortadan kalkar ve bu durumda Allah imana güç yetirebilmeyi sadece müminlere tahsis etmiş olur.⁶⁶⁸ Küfre güç yetirmek, imana güç yetirmekle aynı değildir. Küfür için Allah'tan yardım istenmez. Yani müminler, imana ve imanın kemal

⁶⁶⁴ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 52.

⁶⁶⁵ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 53.

⁶⁶⁶ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 53.

⁶⁶⁷ Çelebi, İlyas, “*Hızlılân*” DİA, İstanbul, 1998, XVII/420.

⁶⁶⁸ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 53.

noktalarına yükselebilmek hususunda Allah'a yalvarıp yakarırken; küfre rağbet edip bu konuda Allah'tan yardım istemezler.⁶⁶⁹

İmam Eş'arî, bu konudaki görüşlerini şu şekilde özetler: İman etmeye güç yetirebilmek, Allah'ın bir lütfu olup fazlından ikram edilen bir iyiliktir ve elbette vukuu zatının dilemesine bağlıdır. Yani iyilik, iyilikte bulunmak veya iyilikte bulunmamak, lütfu sahibinin dilemesine bağlı bir şeydir ve iyilik ile iyiliği hak etmek de (istihkak) birbirinden ayrıdır. Dolayısıyla, lütufta bulunan, iman etmeyi emrederken lütufta bulunmadan da emredebilir. Bu durumda ise insan buna güç yetiremez.⁶⁷⁰

Netice itibariyle Eş'arîler'e göre Allah Teâlâ, Müminlere son derece lütfkâr davranmış, değer vermiş, onların imana ulaşmalarını sağlamış, hidayeti, imanda sebatı, başarıyı vermiş, durumlarını düzeltmeye fırsatlar yaratmış ve daha birçok nimetini onlara lütfetmiştir. Kâfirlere ise lütufta bulunmayıp içerisinde buldukları sapkınlıklar ve dalaletleri ile baş başa bırakmış, onlar için inkâr etme gücü yaratarak küfre muktedir kılmıştır. Bu onları için hızlânın yaratılmasıdır. Kulların, itaate güç yetirememeleri ise hırmândır. Şüphesiz imana ve itaate güç yetirebilmek Allah'ın lütfu ve ihsanıyla gerçekleşir. Bu yüzden müminler, imana ve imanın kemal derecelerine yükselebilmek için Allah'tan yardım bekleyip dua ve niyazda bulunurlar. Kâfirler ise buldukları hale ulaşmak için yardım istemezler. Zira küfre muktedir olmak için Allah'tan yardım istenmez ve beklenmez. Küfre muktedir olmak ile iman ve itaate muktedir olmak farklı şeylerdir. Allah, kâfirlerin durumlarını düzeltebilirdi, onlara lütufta bulunarak mümin olmalarını sağlayabilirdi. Onların düzeltilmelerini murat etseydi elbette onlar da salih kullar olurdu. Ama bunu dilememiş, onlara lütfkâr davranmayarak halleri üzere kâfir olarak kalmalarını murad etmiş, böylelikle onlara yardımda bulunmayıp (hızlân) kalplerini mühürlemiştir. Eş'arîler, Allah'ın kâfirlere bütün lütuflarını sunduğu ve artık onların imanını sağlayacak bir lütfunun kalmadığı görüşünü reddederler. Yüce Allah'ın, eğer isterse insanların hepsinin inkâr etmesine kâdir olduğunu, yine aynı şekilde dilerse insanların tamamını iman etmeye yöneltecek lütufta bulunmaya muktedir bulunduğunu kabul ederler.

⁶⁶⁹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 53.

⁶⁷⁰ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 53.

3.3. Mâturîdî Ekolünde İlahî Lütfun Hududu

Mâturîdîler'e göre Ulûhiyet makamı hiçbir zaman vücûb kabul etmez ve Allah, kullarıyla ilgili olarak dilediğini yaratır. Bununla beraber Allah Teâlâ, müminleri engin hazinesinden bir lütufla mümtaz kılmıştır. Eğer ki bu lütfunu kâfirlere ihsan buyursaydı onlar da iman ederlerdi. Ancak onlar, Allah'ın öfkelerini çeken amelleri irtikâp etmeleri sonucu kendilerine ilahi adaletle muamelede bulunmuş ve bu lütuftan mahrum kalmışlardır. Elbette ki Allah, lütf-u kereminde olduğu gibi adl-ü kahrında da övgüye lâyıktır.⁶⁷¹ Kulun iman ve hidayete ulaşması, Allah'ın fazl-ı keremiyle lütufkârlığı neticesinde gerçekleşir. Ancak kulun küfr ve dalalet içerisinde hızlânı ise Allah'ın adaletle müamelesi neticesinde tecelli eder. Allah Teâlâ, hiçbir şekilde zulüm ve hata ile vasıflandırılmaz.⁶⁷² Elbette Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz; kullar ise sorguya çekileceklerdir.⁶⁷³ Mâturîdîler, Mu'tezile'nin lütfun vücûbiyeti fikri kabul edilecek olursa birçok bakımdan tenakuza düşüleceği görüşündedirler. Her şeyden önce bu düşünce Allah'ın kuluna en uygun olanı verdiği ve lütfunu tükettiği neticesine götürür. Zaten Allah, vereceği lütfu vardı da vermediyse haksızlık yapmış olurdu. Yine bu düşünceden Allah'ın Peygamberimize sunduğu lütfun Ebû Cehil'e sunduğundan daha fazla olmadığı neticesine de ulaşılır. Çünkü Allah, kudreti dâhilinde ne kadar lütfu varsa hem Peygamberimiz, hem de Ebû Cehil'le ilgili olarak hepsini kullanmıştır.⁶⁷⁴ Şu da var ki Mu'tezilenin çoğunluğunun savunduğu Allah bütün insanlığa lütfunu sunmuştur düşüncesinden Allah'ın kendi kudreti dâhilinde olan isti'dad ve imkânı son noktasına kadar kullanıp kâfire lütfettiği halde kâfirin iman etmediği sonucu çıkar. O zaman da kul için en hayırlı olan şeyin Allah Teâlâ'nın kudreti dâhilinde bulunmadığı anlaşılır. Hâlbuki bir kul için en hayırlı olan şey, kendi isteğiyle iman ederek ebedî saadete ulaşmaktır, imana muktedir olduğu halde inanmayıp bu sebeple ebedî felâkete duçar olmak değildir. Dolayısıyla Mu'tezilenin iddiası dikkate alınacak olursa Allah Teâlâ, kulu hakkında en hayırlı olanı değil en şer olanı yapmış olur.⁶⁷⁵

Rahmet kelimesinden türeyen Rahmân ismi celili, yalnızca Yüce Allah'ın zatına mahsus bir sıfattır ve başkası için kullanılması caiz olmaz. Çünkü bu kelimenin anlamı

⁶⁷¹ es-Sâbûni, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 149.

⁶⁷² Gümüşhânevi, Ahmed Ziyâüddin, *Ehl-i Sünnet İ'tikadı (Metin ve Şerh)*, Trc., Abdülkadir Kabakçı - Fuad Günel, Bedir Yayınevi, İstanbul 1997, s.70.

⁶⁷³ Enbiya, 21/23.

⁶⁷⁴ es-Sâbûni, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 149.

⁶⁷⁵ es-Sâbûni, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 150.

sadece O'nun için söz konusu olabilir.⁶⁷⁶ Zira her şeyi rahmetiyle kuşatan mün'im-i hakîki O' dur. Allahın dışında her şey lütufta bulunurken veya nimet verirken büyük bir karşılık ya da bir övgü bekler. Söz konusu Rahmân ismi, Rahîmden daha ziyade bir rahmeti ifade etmektedir. Çünkü aynı kökten gelen iki kelimedenden biri diğerinden daha fazla harfle gelirse, o özellikte daha ziyade oluşu gösterir. Bu ziyadelik, bazen nitelik bazen de nicelik yönüyle olabilir. Buna göre "Rahmân", rahmeti ve merhameti her şeye ulaşan, ezelde bütün yaratılmışlar için sonsuz lutûf, ihsan, rahmet murat eden ve tüm yaratılmışlara dünyada sayısız nimetler bahşeden mânâlarına gelerek, rahmetin daha üst seviyesini izah etmektedir. Allah, bütün varlığı ve kâinatı rahmâniyetiyle var etmiştir. Rahmân olan Allah rahmetiyle muamele ederken, buna mazhar olan varlığın mümin kâfir, mutî âsi olup olmamasına bakmamış, bu nimeti hak edip etmemesini, layık olup olmamasını dikkate almamıştır.⁶⁷⁷ Rahîm "çok merhametli, rahmeti bol" anlamına gelmekte olup bu sıfat kullar için de kullanılabilir. Bununla beraber Allah'ın rahîm sıfat-ismi O'nun, daha ziyade kullarının gelecekte elde etmek üzere hak ettikleri, lâyük oldukları sınırsız rahmetini, lutuf ve merhametini ifade eder. Böylelikle, Yüce Allah dünyada Rahman, âhirette ise Rahîm'dir. Zira O'nun ihsanı ve lütfu dünyada mü'min ve kâfirlerin tümünü kapsamakta iken âhirette daha özele tahsis edilerek sadece mü'minlere verilecektir.⁶⁷⁸ "Rahmân" ve "Rahîm" ismi, başta besmele olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok yerde geçmektedir. Zati dışında her şeyin yaratıcısı olan Allah Teâlâ, kendi ayetleriyle bütün insanlara Rahmân ve Rahîm olduğunu izah etmiş, "Âlemlerin Rabbi"⁶⁷⁹ ifadesiyle de inanç, renk, cins gibi yaratılmışların farklılıkları yönüyle hiçbir kayıt getirmeden, yalnız belli bir topluluğun veya inanç grubunun Rabbi değil, bütün âlemlerin Rabbi olduğunu deklare etmiştir. Yani Allah'ın rahmeti, belli bir zümreye has değildir, aksine yaratılmış herkesi kuşatmaktadır.

Allah'ın kullarına iyilikleri emretmesi, güzelliklere çağırması ve bu faaliyetleri yapmaları için destek olma hususunda mümin kâfir eşit durumdadır. Her iki grup arasındaki farklılık Allah'a şükürü eda ve hamdetme noktasında ortaya çıkar. İmam

⁶⁷⁶ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, I/253; el-Mâtürîdî, *Te'vilat*, I/361; el-Beydâvî, Nasıruddin Abdullah b. Ömer el-Kâdî (v. 685/1288), *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., I/27.

⁶⁷⁷ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I/27; Karaman, vd. *Kur'an Yolu*, I/59.

⁶⁷⁸ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, I/253; el-Mâtürîdî, *Te'vilat*, I/361; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I/27; Karaman, vd. *Kur'an Yolu*, I/59.

⁶⁷⁹ Fâtiha 1/2.

Mâturîdî; “Eğer Allah’ın size lütfu ve merhameti olmasaydı, sizden hiçbiriniz asla temize çıkamazdı. Fakat Allah, dilediği kimseyi tertemiz kılar. Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁶⁸⁰ ve “Eğer size dünya ve ahirette Allah’ın lütfu ve rahmeti olmasaydı, içine daldığınız bu iftiradan dolayı size mutlaka büyük bir azap dokunurdu!”⁶⁸¹ ayetlerinden yola çıkarak şu kanaate ulaşır: İman, Allah’ın bir ihsanıdır ve O’na olan minnet borcunu hatırlatan nimetlerden biridir. Mümin, Allah’ın lütuf ve ihsanda bulunduğu kişidir. Şayet Allah’ın lütfu olmasaydı, mümin asla kendisini kötülüklerin kirinden arındıramaz, günahlardan uzak kalamazdı ve bu surette kendisi de büyük bir cezaya müstahak olurdu.⁶⁸² İmam Mâturîdî, “İmanda İstisna” bahsinde de konuyla ilgili değerlendirmeler yapar ve iman-lütuf ilişkisine de temas eder. Ona göre iman, değişik yönleriyle Allah’a nispet edilen bir hadisedir ve O’nun kuluna en büyük lütfudur. Öncelikle imanla ilgili şu hususa değinir: İman etmek, “Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yoluna hidayet et”⁶⁸³ ayetinde ifade olunduğu şekliyle Allah’ın bir lütfudur. Sonra iman, “Aksine, sizi imana erdirdiği için asıl Allah size iyilikte bulunmuştur, eğer samimi kimselerseniz”⁶⁸⁴ ayetinde olduğu gibi borçlu olmayı gerektiren bir nimet olarak kuluna lütfedilmiştir. Yine “Fakat Allah size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir”⁶⁸⁵ âyetinde olduğu gibi Allah tarafından iman etmenin inananların kalbinde güzel ve sevimli gösterilmesi söz konusudur.⁶⁸⁶

İmam Mâturîdî, kişinin kurtuluşunda asıl etkili olanın sergilediği itaat ve yaptığı ameller değil de Allah’ın rahmeti ve lütfu olduğunu belirtir. Bu nedenle kişi, Allah’ın lütfunu kazanabilmek ve faziletlere ulaşabilmek için itaate sarılmalıdır. Kul, Allah’ın rızasına muvafık bir hayatı yaşayabilmesi için yine Allah’ın lütfuna ve keremine ihtiyaç duyar. Bunlardan mahrum kalırsa doğruyu bulma ve yaşama hususunda başarılı olamaz. Bu yüzden kalbi tevhid ile aydınlanmalı, Allah’ın lütfunu elde edebilmek için çalışmalıdır. Bununla beraber kulun dini hayatındaki başarısında en önemli dayanağı kendi fiilidir. Doğru işlerle hayatını tezyin etmesine vesile olan sebepleri yaratması dolayısıyla da Allah Teâlâ’nın kul üzerinde büyük lütfu ve geniş ihsanı vardır.

⁶⁸⁰ en-Nûr 24/21.

⁶⁸¹ en-Nûr 24/14.

⁶⁸² el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 397.

⁶⁸³ el-Fatiha 1/7.

⁶⁸⁴ el-Hucurat 49/17.

⁶⁸⁵ Hucurat 49/7 .

⁶⁸⁶ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 397, 398.

Hayatlarını yanlış işlerle dolduranlar ise Allah'tan yüz çevirdikleri, nefsanî arzularına boyun eğip itaatten uzaklaştıklarından tercih ettikleri yolda yalnız bırakılmışlar, muhafaza ve lütfu ilahiden mahrum kalıp hızlâna uğramışlardır.⁶⁸⁷

İmana ulaşacak imkâna sahip olma noktasında da (düşünme kapasitesi, zekâ seviyesi, dini duyarlılığı üst seviyede bir ailede ya da çevrede yetişme, diğer fiziki yeterliliklere sahip olmak, vs.) insanlar eşit imkânlarla sahip değillerdir. Bütün insanlığa genel boyutta, ay, güneş, akıl, sağlık gibi eşit nimetler sunulduğu gibi kişiye münhasır farklı şeyler, farklı nimetler, farklı yetenekler değişik derecelerde verilmiştir. Her bir insan, farklı bir imkâna sahiptir. Aklı kesin bir bilgi kaynağı ve ilim kazanma melekesi olarak kabul eden Mu'tezile'ye göre akıllar, insanlar arasında eşit dağıtılmıştır. Onlar, akılların farklılığını reddetmektedirler.⁶⁸⁸ Ama Ehl-i Sünnete göre akıllar, yaratılıştan farklılık arz etmektedir.⁶⁸⁹ Dolayısıyla herkes kendine göre bir iş yapar veya mesleği yerine getirir ve bütün bu nimetlerle ilgili ayrı bir imtihanı vardır. Ehl-i Sünnet imamları, aklın bir vasıta olduğunu kabul ederler. Onun vasıtasıyla eşyanın güzelliği, çirkinliği, imanın vücûbu ve ni'metlerini lütfeden Yüce Yaradan'a şükretmenin farziyeti anlaşılır. Ebû Hanîfe'ye göre göklerin, yerin, kendi vücûdunun ve diğer varlıkların fevkal'âde yaratılışını müşahede edebilecek kapasitedeki bir insanın Yaradan'ını bilmemesine dair bir ma'zereti kalmamıştır. Allah Teâlâ hiç peygamber göndermemiş olsa bile insanların akıllarını kullanmak suretiyle Yaradan'ı bilmeleri gerekir. Eş'arîler ise hiç bir şeyin akıl yoluyla insan üzerine gerekli olmayacağını; akıl vâsıtasıyla sadece bazı şeylerin iyiliği ve kötülüğünün anlaşılabilceğini, ayrıca akılla kâinatın hâdis, Yüce Yaratıcı'nın ise kadîm olduğunun bilinebileceğini savunmuşlardır. Aynı konuyla ilgili olarak Mu'tezile de kendi başına aklın, Allah Teâlâ'ya iman ve onun nimetlerine şükürün gerekliliğini anlamak için kâfi geldiğini, ayrıca dinî hükümlerin ispatı noktasında da etkin yeterliliğe sahip olduğunu kabul ederler.⁶⁹⁰ Aklın iman gerekliliğinin anlamı, edasıyla mükâfatı, terkiyle de cezayı icap ettirmesi yönüyle değildir. Zira bunlar, ancak nass ile bilinebilecek hususlardır. İmanın akılla bilinebilmesinin manası, yüce Yaratıcı'nın varlığını kabul etmenin inkâr etmekten daha ma'kul, Allah Teâlâ'yı birleminin ona başkasını ortak koştaktan daha doğru olduğu noktasında iki şeyin aynı

⁶⁸⁷ el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, s. 157.

⁶⁸⁸ Aslan, *Kur'an'da Vahiy*, s. 95.

⁶⁸⁹ es-Sâbûnî, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 57.

⁶⁹⁰ es-Sâbûnî, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 168, 169.

değerde olmadığına hükmederek aklın bir tercih yapabilme kabiliyetidir. Aklın şükrü farz kılması ise nimetlerini kullarına ihsan etme noktasında hiç cimrilik yapmayan Yüce Allah'ın engin lütufkârlığını kabul ederek bu lütufkârlıkta eşinin ve benzerinin olamayacağını itiraf etmesidir.⁶⁹¹ Müslüman'ın ideal anlamda imanını kuvvetlendirmesi için delil ve bilgi ile desteklemesi, tahkiki imana ulaşmak için nazarı, aklî deliller ile geliştirmesi gerekmektedir. Bu bütün kelam okullarının kabul ettiği bir husus iken Matürîdîler'in bütünüyle delillere erişmesi imkânsız olacağından mukallidin imanını avam için caiz gördükleri anlaşılıyor. Eş'arîler ve Mu'tezile ise mukallidin imanını avam için zorunlu görmüşlerdir.⁶⁹²

İmam Matürîdî'ye göre itikat meseleleri, akıl yoluyla anlaşılabilir ve imanın temelini teşkil eden tasdik bilgiye dayanır. Bir nazar olmaksızın şuursuzca bir dine ya da mezhebe ittiba etmek, değer hak etmeyen kıymetsiz bir tavidir. Mu'tezile imamları gibi Eşyanın güzelliği ya da çirkinliği hususunun akılla bilinebileceğini görüşündedir. Ama onun değerlendirmelerinde akıl asla vahyin önüne geçemez.⁶⁹³

İmam Mâturîdî'ye göre dinin asıl prensiplerine peygamber gönderilmeseydi bile akılla ulaşılabilirdi. Aklın bu hususta koyduğu ilkeler din gibidir. Akıl, ancak nakil yoluyla haber verdiği ibadetleri ve hayatla ilgili bazı pratikleri bilemez. Bununla beraber akıl, vahiy yoluyla gelen bu tür konuların hikmetlerine ulaşabilecek kabiliyette var edilmiştir.⁶⁹⁴ Evet, İmam Mâturîdî, akılla her şeyin idrak edilmesinin mümkün olmadığını ve bazı şeyleri kavramada aklın peygambere ve onun irşadına muhtaç olduğunu kabul eder. Ona göre insanlar akıllarını kullanmak, bilenlere sormak ya da tüm yetenek ve kabiliyetleriyle içtihat ederek bütün problemlerini çözüme kavuştursa bile peygamberlerin gönderilmesi insanlık için bir lütuftur.⁶⁹⁵ İnsan bilgi üretebilen bir varlık olmakla beraber gücü mutlak mükemmeliyette değildir. Başarabileceği işler sınırlıdır. Kısa ömrü ve eksik bilgisiyle hayatında karşılaştığı problemlerle baş etmekte zorluklar yaşar. Bu itibarla nübüvvet yoluyla insanlığa gelen bilgiler kelimenin tam anlamıyla bir rahmettir, gerçek manada bir lütuftur.⁶⁹⁶

⁶⁹¹ es-Sâbûni, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 170.

⁶⁹² Coşkun, İbrahim, *Nazarı Akıl İle Allah'ın Bilinmesi*, s. 19.

⁶⁹³ Koçar, Musa, *Mâturîdî'de Akılcılık ve Uygulama Alanları*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Isparta 2006/2. Sayı: 17, Ss. 27-53, s. 52.

⁶⁹⁴ Koçar, *Mâturîdî'de Akılcılık ve Uygulama Alanları*, s. 53.

⁶⁹⁵ Işık, *Mâturîdî'nin Kelam Sisteminde İmân Allah Ve Peygamberlik Anlayışı*, Fütüvvet Yayınları, Ankara, 1980, s. 110.

⁶⁹⁶ Topaloğlu- Yavuz-Çelebi, *İslam'da İnanç Esasları*, 167, 168.

Peygamberler, aklın bilme ve idrak etme noktasında yetersiz kaldığı ya da aciz kalabileceği konulara ait bilgileri insanlığa arz etmişlerdir. Ayrıca onlar, akılla idraki mümkün olan şeyleri de açıklamışlardır. Bu, bütün insanlığa büyük bir kolaylık sağlamıştır. Çünkü bu nevi şeyleri idrak edebilmek, ancak devamlı bir tefekkür ve aralıksız müşahede ve eksiksiz bir araştırma neticesinde mümkün olabilirdi. Şu kadar var ki insan bunlarla uğraşmaya kalksa önemli işlerini takip edemez, maişetini karşılama noktasında yetersiz kalırdı. Dolayısıyla Allah Teâlâ, peygamberleri vasıtasıyla insanlara bu beyanları ulaştırmakla büyük bir lütufta bulunmuştur.⁶⁹⁷

Kısaca dünyada yaşayan her bir ferde ihsan edilen nimetler, verilen fırsatlar, sunulan imkânlar değerlendirildiği takdirde o kulun imana ulaşma ve imtihanında başarılı olabilmesi için yeterlidir. Ne var ki bazı kullar, tercihlerini bu fırsatları değerlendirip olumlu istikamette kullanmadıklarından hızlıca uğramakta, ilahi lütuftan mahrum kalmakta, Allah'ın rızasına kazanacak işler başarmaya muvaffak olamamaktadırlar. Böylelikle Allah maûnetini ve lütfunu müminlere sunmakta, onlara tevfiik vermekte ve bu kulların rızasına muvafık işler başarmasını irade etmektedir.

⁶⁹⁷ es-Sâbûni, *Mâturîdiye Akaidi*, s. 104.

SONUÇ

Mu'tezile kelamcıları, ilahî adaletin hikmetle cereyanına dikkat çekmişler, akla büyük değer verip husn-kubuh ilkesini benimsemişlerdir. Onlara göre, Allah'ın âdil ve hakîm olması, O'nun kesinlikle kötülük yapmamasını, çirkin olanı seçmemesini, bir mes'uliyetini ihlal etmemesini, bütün eylemlerinin iyi ve değerli olmasını, hiç bir kötülüğün ona izafe edilmemesini zorunlu kılmıştır. Yani âdil ve hakîm olan Allah Teâlâ, kendi koyduğu prensipler doğrultusunda bir nizam çerçevesinde tasarruflarda bulunmak zorundadır. Bu yüzden Allah, yarattığı varlıklar için yararı gözetir, daima daha iyi, daha uygun ve daha faydalı olanı yapar. Faydasız, anlamsız, maksatsız iş yapmaz. Aksi bir durum ise O'ndan hikmet niteliğini kaldıracaktır. Âdil olduğundan zulmü asla yapmaz. Allah'ın yaratmasında, mükelleflerden biri için bir ibretin, mahlûkattan biri için bir salahın bulunmaması caiz olmaz. Bu mantık doğrultusunda ilerleyen Mu'tezilî imamlar, kullar için dini konularda en uygun olana riayet etmesini Allah için vâcip görmüşlerdir.

Mu'tezile kelamcıları, din ve dünyada salah olan şeyin yani lütfun ahlaki anlamda Allah'a vacip olduğu hususunda görüş birliği içerisindeyler. Görüş birliği, aslahın Allah'a vacip olduğu konusunda da mevcuttur ama aslah kavramına yüklenen anlam ve aslahın kapsamının dünya, din yoksa her ikisi için mi? olduğu hususlarında ihtilaf söz konusudur. Bağdat Okulu aslahı tanrısal hikmet ve tedbire lütfun yönüyle en uygunu şeklinde yani ahkem (أحكم) olan diye anlamlandırmış, din ve dünyada bunu yaratmasını Allah'a vacip görmüşlerdir. Basra Okulu ise aslaha en faydalı olan (أنفع) anlamını yükler ve sadece dini konularda aslah olanı yapmasını Allah'a vacip kılarlar. Bağdat ekolü, lütfun vücûbiyetini aslah ile gerekçelendirirken onlara göre lütfun, Allah'ın adaletinden ziyade rahmetine ve fazlına dayanmaktadır. Basra ekolüne göre ise Allah, şartsız koşulsuz lütufta bulunan bir varlık değildir. İnsanlara teklifi sunmasıyla beraber onların iyiyi yapıp kötülükten uzak kalmaları hususunda lütufta bulunup yardımcı olması adaleti mucibince ahlaki bir zorunluluk olarak doğar.

Tartışmanın diğer tarafında ise mutlak anlamda "fâil-i muhtar" olan Allah Teâlâ'ya lütfun vacip olamayacağı konusunda tam bir uzlaşma sağlayan iki koluyla Ehl-i Sünnet mezhebi bulunmaktadır. Genel itibarıyla hasımlarına yönelik izahlarda aynı delil ve yöntemleri kullanan iki ekol arasındaki farklılık, bu terkin keyfiyetini izah noktasında kısmen tebarüz etmiştir. Allah'a herhangi bir vücûbiyet isnat etmek, her

şeyden önce O'nun yüce kudretini ve sınırsız iradesini kayıtlayıp zorlama altındaki bir varlık konumuna indirgeyeceğinden asla kabul edilemez. Bu durum, O'nun, fiillerini mutlak iradesi doğrultusunda yaratan en mükemmel varlık olması gerçeğiyle de uyuşmaz. Mu'tezile'nin ortaya attığı vucûp ilkesi, yaratıcının fiillerinin yaratılanların fiillerine kıyas etmek gibi tamamıyla batıl zeminde yükselmiş bir teoridir. Allah'ın fiillerini, insanların birbirine yönelik fiillerine kıyas etmek suretiyle "vucûb alellah" anlayışına ulaşmak yanlıştır. Bir şeyin Allah için vacip olması, o fiilin Allah'tan zorunlu bir şekilde iradesiz olarak sudur ettiğini ve bu fiili önleme gücünün Allah'ta olmadığını akla getirir. Vacibi terk eden kişi ise kınanır, kötülenir ya da cezalandırılır. Bu tür şeyleri Allah hakkında düşünmeye kalkışmak bile daha başlangıçta teorinin iptalini gerektiren bir durumdur.

Mâturîdîler, Allah'ın fiillerinde mutlak olarak bir hikmet ve menfaatin bulunduğunu, O'nun fiillerinin hikmetsizlikten ve eksiklikten münezzehe olduğunu kabul ederler. Ancak onlar bu hikmeti gözetme işi ya da başka herhangi bir şeyin Allah'a asla vacip olamayacağını özellikle vurgularlar. Onlara göre Allah Teâlâ, kul için aslah olanı hikmet-i ilahi gereği terk edip yerine başka bir şey yapabilir. Zira aslah ve lütuf gibi hususiyât kapsamına giren işlerde vucûbiyet dikkate alınmaz. Eş'arîler ise yine radikal tavırlarını korurlar ve terki gerektiren bir sebep olmadan da Allah'ın meşietiyile kullar için aslah olanı terk edebileceğini söylerler. Onlara göre ister hususi ister umumi olsun hikmetler, Allah'ın üzerine hiçbir şeyi zorunlu kılmaz. Allah'ın fiillerinde hikmetler aranması, fiillerin birtakım araz, maksat ve illetlerle ilintilendirilmesi, O'nun şanına hâle getirir ya da bir eksikliği çağırıştır. Bir işi bir maksada ve hikmete göre yapmak, o maksat ve hikmetle o eksikliği gidermek anlamını taşır. Dolayısıyla fiil, o maksat ve hikmetle kemale ulaşmış, maksat ve hikmet de onu ikmâl etmiş olur. Elbette Allah, böyle bir eksiklikten uzaktır.

Mu'tezile'nin va'd ve va'id problemini ilahi adalet çerçevesinde ele alarak 'Allah'ın mutî' kulları ödüllendirip âsî kulları cezalandırması ilahi adalet mucibince gerçekleşecektir' yönündeki yaklaşımına Ehl-i Sünnet imamlarınca bir muhalefet bulunmamaktadır. Ehl-i Sünnetin itirazı, ilahi iradenin mutlakîyetinin kısıtlanmasına, mutî' kulu ödüllendirip âsî kulu cezalandırmasını Allah'a zorunlu kılmalarıdır. Elbette zulmetmek, yalan söylemek, va'dinden dönmek hususlarını Allah hakkında düşünmek muhaldir. Ancak âlemde gerçekleşen bir şeyin ilahi irade ve kudretinin

dışında gerçekleşmeyeceği açıkça bilinirken bir takım prensipler formüle ederek ilahi iradeyi kısıtlamaya kalkışmak caiz olmaz. Bu konuda her ne söylenirse söylensin neticede Allah'ın iradesi mutlakdır; tehdit eder ama ister adaletiyle muamele eder âsî kulu cezalandırır, ister lütfu, keremi ve fazlıyla affeder. Zira bütün mülk O'nundur ve O, tasarrufunda tamamıyla hürdür. Ayrıca, tehdidin vukuunu terk etmek, cezalandırmaktan vaz geçmek, affetmek ahdi bozmak anlamını taşımaz. Bu kınanacak, zemmedilecek bir olay da değil; aksine kudretli olana yakışan onurlu bir davranıştır.

Yine Ehl-i Sünnet kelimcileri, tövbe etmeden ölen büyük günah sahibinin Allah tarafından kesin olarak bağışlanacağını söylemezler. Onlara göre Allah, eğer dilerse günahı miktarınca ona azap eder. Ancak o cehennemde ebedi olarak kalmaz. Bu ağır ceza sadece kâfirler için söz konusudur. Büyük günah işleyen kişi ise kâfir olmayıp Allah'ın af sıfatlarına mazhar olacak konumunu muhafaza etmektedir. Onların şefaatinle ilgili görüşleri ise şefaatin büyük günah işleyen ve tövbe etmeden ölen bütün müminleri kapsayacağı yönündedir. Ehl-i Sünnet imamlarının, Kur'an'da ve sahih hadislerde âhirette hâkimiyet ve şefaatin yalnız Allah'a ait olduğu açıkça belirtilmekle beraber bazı âyetlerde şefaatin izni verdiği kullarının, razı olduğu ve şefaatin edilmelerine izin verdiği kimseler hakkında şefaatin olabileceğini bildiren haberleri esas aldıkları anlaşılmaktadır. O'nun şefaatin izni vereceği kulları Hz. Peygamber, diğer bütün peygamberler, melekler, salih ve müttaki müminlerdir. Haklarında şefaatin edilmelerine razı olduğu kimseler ise potansiyel olarak tüm Müslümanlardır. Bu da gerçek anlamda ümmet açısından büyük bir lütuftur.

Elemlerin varlığı konusunda ise Mezhepler arasında bir fikir birliğinin olduğu görülmektedir. Bu elemler, kulların ibret almaları gayesine matuf olabileceği gibi imtihan sahasının unsurları olarak yaşamda yerini alacaktır. Bu görüşe karşı da kelam ekollerinden bir itiraz gelmemiştir. İnsanlar kendi yaşadığı elemlere göstereceği sabırla, şahit olduğu elemlere karşı da sergileyeceği pozitif tutum ve davranışlarıyla kulluk derecesini yükseltme fırsatını yakalayabilecektir. Bu yönüyle elemler Allah'ın kullarına bir lütfu mesabesinde olmaktadır. Konu bağlamındaki tartışmalar, Mu'tezile mezhebinin Allah'a ivazı vacip kılması ile başlar. Mu'tezile imamları, adalet ilkesinden yola çıkarak dünyada çekilen sıkıntılar ve yaşanan acılar karşılığında mükellef olanlar için bir ivaz olması gerektiğini savundular. Sonra da ahiret günü mükellef insanlar için bir hak ediş varsa çocuklar ve hayvanlar için de bir ivazın olması gerektiğini iddia

ettiler. Tabii olarak Ehl-i Sünnet imamaları da ivaz vermenin Allah'a vacip olduğu iddiasını nakli ve akli vasıtalarla çürütme yoluna gitmişler, tutarsızlığını ortaya koymaya çalışmışlardır. Eş'arîler, Allah'ın itaatkâr müminlere azap etmesinin, kâfirleri de cennete koymasının da adalet sayılması gerektiğini belirtirler ama Allah'ın kâfirleri cezalandıracağını ve itaat eden kullarını ödüllendireceğini vaat ettiğinden böyle bir şeyi yapmayacağını, verdiği haberi yalanlamayacağını da ayrıca ifade ederler. Mâturîdîler de Allah'ın hakîm olmasına vurgu yaparak O'nun kendisi ve başkasının yararı için fiil yaratan olmadığını, dolayısıyla istediğine karşılığı olmadan belalarla imtihan edip elemeler verebileceğini, hayvanlara acılar yaşatabileceğini belirtirler. Onlara göre bu gibi şeyler karşılığında masum insanlar, hayvanlar, deliler ve çocuklara mahiyetini bilemediğimiz şekilde Allah'ın ivaz vermesi mümkündür ama asla vacip değildir. Bu ancak caizdir. Elbette Allah hikmetle davranır, itatkâr kulunu cezalandırmaz, iyi ile kötüyü bir tutmaz.

Mu'tezile, lütfun hududu bağlamında ise Allah'ın mümin kâfir hepsi için geçerli olan lütfu kullarına eşit şekilde sunduğunu, nimetlerini arz edip teklifte bulunduğunu, onlar için denk fırsatlar yarattığını ve böyle yapmasının O'na vacip olduğunu iddia eder. Onların çoğunluğuna göre artık Allah'ın kâfirleri imana ulaştıracak lütfu kalmamıştır. Bu görüş, haklı olarak birçok açıdan eleştiriye maruz kalmıştır. Her şeyden önce bu düşünce Allah'ın Peygamberimize sunduğu lütfun Ebû Cehil'e sunduğundan daha fazla olmadığını tazammun ettiği gibi Allah'ın kuluna en uygun olanı verdiği ve lütfunu tükettiği neticesine götürür. Ehli Sünnete göre Allah, dilerse insanların tamamını iman etmeye yöneltecek lütufta bulunmaya muktedirdir. Allah, müminleri engin hazinesinden özel bir lütufla mümtaz kılmıştır. Eğer ki bu lütfunu kâfirlere ihsan buyursaydı onlar da iman ederlerdi. Ancak onlar, ilahî gazabı celbeden ameller işlediklerinden o özel lütuftan mahrum kalmışlar ve ilahî adalete uğramışlardır. Elbette ki Allah, lütf-u kereminde olduğu gibi adl-ü kahrında da övgüye lâyıktır.

Her bir ferde ihsan edilen nimetler, verilen fırsatlar, sunulan imkânlar değerlendirildiği takdirde bunlar, o kulun imana ulaşması ve imtihanında başarılı olması için yeterlidir. Bu hususu üç ekol de kabul etmektedir. İlahî emre ve teklife muhatap olma hususunda tam bir eşitlik söz konusudur. Ne var ki bazı kullar, tercihlerini bu fırsatları değerlendirip olumlu istikamette kullanmadıklarından hızlana uğramakta, ilahî lütuftan mahrum kalmakta, Allah'ın rızasına kazanacak işler başarmaya muvaffak

olamamaktadırlar. Böylelikle Allah ma'netini ve lutfunu müminlere sunmakta, onlara tevfik vermekte ve bu kulların rızasına muvafık işler başarmasını irade etmektedir. Kâfir ve mümin arasındaki farklılık Allah'a şükrü eda ve hamdetme noktasında ortaya çıkar. Şunu da ifade etmek gerekir ki iman, her şeyden önce Allah'ın bir ihsanıdır. Mümin, Allah'ın lütuf ve ihsanda bulunduğu kişidir. Şayet Allah'ın lütfu olmasaydı, mümin asla kendisini kötülüklerin kirinden arındıramaz, günahlardan uzak duramaz ve bu surette kendisi de büyük bir cezaya müstahak olurdu. Dolayısıyla kulun başarısında asıl fonksiyona sahip olan sergilediği itaat ve yaptığı ameller değil, Allah'ın rahmeti ve lütfudur.

KAYNAKÇA

- Abdülhakî, Muhammed Fuâd, *el-Mü'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ân*, Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1945/1364h.
- Ahmed b. Hanbel, (ö. 241/855), *Müsned*, Thk.; Şuayb el-Arna'üd, Adil Mürşid, Beyrut, 1997.
- Ak, Ahmet, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, İstanbul 2008.
- Aktepe, Orhan, *Mu'tezile Ve Ehl-İ Sunnet'e Göre Va'd ve Va'îd İlkesi*, Kelam Araştırmaları 9:1 (2011), Ss.157-178.
- Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), *İmam Azam Fıkıh-ı Ekber Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, Trc. Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Altıntaş, Ramazan, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, Pınar Yayınları, İstanbul 1995,
- "*Tevfik-Hızlân, Lütufl*", Kelam El Kitabı" İçinde, edt. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013,ss. 433-438.
 - "*Sistematik Dönem Kelam Okulları Mu'tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler*," "Kelam El Kitabı" İçinde, edt. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, 63-104.
 - "*Ta'dil ve Tecvîr*", "Kelam El Kitabı" İçinde, edt. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 427-432.
 - "*İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî'ye Göre Allah'ın Yaratıklara Acı Çektirmesi Sorunu*", CÜİFD. c, IX/2, Sivas, 2005, Ss, 45-60.
- Alper, Hülya, "*Tevfik*", DİA, İstanbul, 2006, XLI/9.
- Âmidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Salim Seyfüddin, (ö. 631/1233), *Ebkâru'l-Efkar*, Thk., Ahmed Muhammed el-Mehdî, Kahire, 2004
- el-Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl, (ö. 400/1009'dan sonra), *el-Furûku'l-Luğaviyye*, nşr. Hüsameddin Kudsi, Mektebetü'l-Kudsi Kahire ts.
- Aslan, Abdülgaffar, *Kur'an'da Vahiy*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000
- Aslan, İbrahim, *Kadı Abdulcebbar'da Kelam Yöntemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- Aydın, Ali Arslan, *İslam İnançları ve Felsefesi (İlm-i Kelam)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1964.

- Aytepe, Mahsum, *Kadı Abdulcebbar'da Lütuf Teorisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014.
- el-Bağdâdî, Abdulkâhir, (ö. 1069/1658), *Usûli'd-Dîn*, Thk. Ahmed Şemseddin, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.
- Bebek, Adil, *Mâturîdî'de Günah Problemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1998.
- "Ka'br" DİA, İstanbul, 2007, XXXIV
- Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Darü'l-İlmi li'l-Âlemiyyîn, Beyrut, 1997.
- el-Beydâvî, Nasıruddin Abdullah b. Ömer el-Kâdî (v. 685/1288), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts. (I-V).
- Birişik, Abdülhamit, "Rahmet" DİA, İstanbul, 2007, XXXIV, 419.
- Brunschvig, Robert, "Mu'tezile ve Aslah", Çev. Hulusi Arslan, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2002, cilt: II, sayı: 4, ss. 235-249.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, (ö. 256/870), *el-Câmî'u's-Sahîh*, Thk.: Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavki'n-Necât, 1422 h.
- Bulut, Mehmet, 'İsmet', DİA, İstanbul, 2001, XXIII/ 134-136.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammad, (ö. 400/1009'dan önce), *es-Sihâh: Tâcu'l Luga ve Sihâhu'l Arabiyye*, Thk. Ahmed Abdulgafur Attar, Daru'l- İlm li'l- Melayin, Beyrut, 1990.
- Coşkun, İbrahim, *Nazarı Akıl İle Allah'ın Bilinmesi*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: VI, Sayı: 1, Diyarbakır 2004, Ss. 1-19.
- el-Cüveynî, Abdülmelik B. Abdullah, (ö. 478/1075), *el-İrşad*, Tahkik, Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulmunim Abdulhamid, Mısır, Mektebetü'l-Hanci, 1950.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif, (ö. 816/1413), *Mu'cemu't-Ta'rifât*, Thk., Muhammed Sıddık Münşavi, Daru'l-Fadile Kahire, ts.
- *Şerhu'l-Mevâkıf, Mevâkıf Şerhi (Metin ve Çeviri)*, Çev., Ömer Türker, I-III, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015.
- Çağrıçı, Mustafa, "İn'âm " DİA., İstanbul, 2000, XXII/259-260.
- "Fazl" DİA, İstanbul, 1995, XII/271-272.
- "İhsan" DİA, İstanbul, 2000, XXI/ 544-546.
- Çelebi, İlyas; "Lütuf", DİA, İstanbul, 2003, XXVII/ 239-241.
- "Kâdî Abdülcebbâr", DİA, İstanbul, 2001, XXIV/105-109.

- “İvaz”, DİA., İstanbul, 2001, XXIII /488-490.
- “Hızlân” DİA, İstanbul, 1998, XVII/419-420.
- “Ölüm ve Sonrası”, “Kelam El Kitabı” içinde, edt. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 677-698.

Doğan, Lütfî, *Ehli Sünnet Kelamında Eş’arî Mektebi*, Ankara 1961.

el-Eş’arî, Ebu’l-Hasen, (ö. 324/935), *Kitabü’l-Lüma’ fi’r-Reddi alê Ehli’z-Zeyği ve’l-Bida’*, Thk., Hamûde Garabe, Matbaatü Mısır, 1955.

- *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfı’l-Musallîn*, Thk.; Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 1990.

- *el-İbâne an Usûlü’l-Diyâne*, Dâru İbn Zeydün, Beyrut, ts.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, (ö. 505/1111), *İtikad’da Orta Yol (el-İktisâd fi’l-İ’tikâd)*, Çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları XXXIV, Ankara, 1971.

Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Kitabevi Yayınları, Konya, 1996.

Gümüshânevi, Ahmed Ziyâüddin, (1813-1893), *Ehl-i Sünnet İ’tikadı (Metin ve Şerh)*,

Trc. Abdülkadir Kabakçı - Fuad Günel, Bedir Yayınevi, İstanbul 1997.

Hansu, Hüseyin, *Mu’tezile ve Hadîs*, Kitâbiyât, Ankara, 2004.

el-Hayyât, Ebü’l-Hüseyin, Abdurrahîm b. Muhammed b. Osman, *Kitâbü’l-intisâr*, Thk.

Dr. Nîberc, Dâru’l- Kütübi’l-Mısriyye, Kahire, 1925.

Hourani, George F. , *Eş’arî*, Çev.: Yrd. Doç. Dr. Fethi Kerim KAZANÇ, OMÜİFD, Samsun 2003.Ss 14-15,

Işık, Kemal, *Mâturîdî’nin Kelâm Sisteminde İmân, Allah Ve Peygamberlik Anlayışı*, Fütüvvet yayınları, Ankara 1980.

- *Mu’tezile’nin Doğuşu ve Kelâmı Görüşleri, Mu’tezile’nin Doğuşu ve Kelâmı Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1967.

Izutsu, Toshihiko, Kur’an’da Allah ve İnsan, Çev. Süleyman ATEŞ, Kevser Yayınları, Ankara, ts.

İbn Fâris, Ebû’l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriya, (ö. 395/1004), *Mü’cemü Mekâyisi’l-Luga*, Thk. Abdü’s-Selam Muhammed Harun, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1989.

İbn Hibbân, Muhammed, (ö. 354/965), *Sahihu İbn Hibbân bi tertibi İbn Bilban*, Thk. Şuayip el-Arna’ût, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1414/1993.

- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî, (ö.711/1311), Lisânu'l-Arab, Dâru'l-Meârif, Thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Kahire, ts.
- İrfan, Abdülhamid, “Eş'arî, Ebû'l-Hasan”, DİA, İstanbul, 1995, XI, 444-447.
- Kâdî Abdülcebbar, Kâdî'l-Kudât İmâduddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbar Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî, (ö. 415/1024), *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, nşr.: Muhammed el-Hudarî, Kahire, 1962.
- *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Ta'lîk; el-İmam Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hatim, Thk.: Abdülkerim Osman, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1965.
- *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Thk.: Fuad Seyyid), Tunus 1406/1986.
- *el-Muhtasar fî Usûlü'd-Dîn*, (Resâilü'l-adl ve'tevhîd içinde) Thk. Muhammed Ammâre, Dâru'l-Hilal, Kahire, 1971.
- *Tenzîhü'l-Kur'an ani'l-Metâin*, Dârü'n-Nahdatü'l-Hadîse, Beyrut 2005.
- *Tesbîtu Delâilü'n-Nübüvve*, Dâru'l-Mustafa, Kahire, ts.
- Karaman, Fikret vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Edt. İsmail Karagöz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.
- Karaman, Hayrettin, Çağrııcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012, (I-V).
- Kemaleddin İbn Hümmam, es-Sivasi, (ö. 861/1456), *Kitabü'l-Müsâyere*, (Kemaleddin İbn Ebû Şerîf'in el-Müsâmere'si ve İbn Kutluboğa'nın Haşiyesi ile Birlikte, Mısır-Bulak, 1317 h.
- Koç, Z. Hümeýra, “Kâdî Abdülcebbar'a Göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahî Yardım”, *Kelam Araştırmaları*, 12:1, 2014, ss. 319-340.
- Koçar, Musa, *Mâturîdî'de Akılcılık ve Uygulama Alanları*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Isparta 2006/2. Sayı: 17, Ss. 27-53.
- Koçoğlu, Kıyasettin, *Mâturîdî'nin Mu'tezile'ye Bakışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005
- Koyuncu, Süleyman, *Emir-Nehiy Kavramlarına Göre Müminlerin Günah Problemlerine Kelam Bağlamında Bir Bakış*, e-Journal of New World Sciences Academy NWSA-Humanities, 4C0148, 2012, C, 7, Sy, 4, Ss, 269-290.
- Kurt, Hasan, “İslam İnancına Göre Sevap Kavramı”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt X/1, Haziran 2006, Ss. 191-211.

- el-Mağribî, Ali Abdulfettah, *el-Fıraku'l-Kelamiyyeti'l-İslamiyye*, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1995.
- Marulcu, Hasan Tevfik, *Mu'tezile Ekolünün Tanrı-Alem-İnsan Görüşlerinin Oluşumunda İlkçağ Felsefesinin Etkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2002, s. 5.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansur, (ö. 333/944), *Te'vilatu Ehli's-Sünne*, Thk. Fâtıma Yusuf el-Hiyemî, Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut, 2004, (I-V)
- *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, Terc: Bekir Topaloğlu, TDVİSAM Yayınları, Ankara, 2005.
- Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *Kitabü'l-Kalâid fî Tashihi'l-Akâid*, Thk. A. Nasrî Nadir, Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 1985.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin, el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, (ö. 261/875), *Sahih-u Müslim, el-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar mine's-Sünen bi-Nakli'l-Adl ani'l-Adl an Rasulilleh*, Riyad, 1470 h.
- en-Nesefî, Ebû'l-Mü'în, (ö. 508/1114), *Bahru'l-Kelâm*, Thk. Muhammed Salih el-Ferfûr, Mektebetu Daru'l-Ferfûr, Dimaşk, 2000.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Ahmet b. Mahmûd, *İslam İnançının Ana Umdeleri, (el-Umde Tercümesi)*, Kubbealtı Yayıncılık, Malatya 2000.
- es-Sâbûni, Nûreddin, (ö. 580/1184), *Mâturîdiye Akaidi*, Trc. Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Okumuş, Namık Kemal, *Lütuf Kavramı Dolayımında Şükrün Gerekli Şartları Üzerine Farklı Bir Bakış*, Kelam Araştırmaları 12:2 (2014), Ss. 201-252.
- Öz, Mustafa, "Neccâr, Hüseyin b. Muhammed" DİA, İstanbul, 2006, XXXII/481-482.
- el-Pezdevî, Sadru'l-İslam Ebü'l-Yüsr Muhammed, (ö. 482/1089), *Usûli'd-Dîn*, Thk. Hans Peter Linss, Mektebetü'l-Ezheriye, Kahire, 2003.
- *Ehl-i Sünnet Akâidi*, Trc. Prof. Dr. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1994.
- er-Râğib el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, ts.
- er-Râzî, Ebû Abdillah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, (ö. 606/1209), *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1981

- *Kelâm'a Giriş (el- Muhassal)*, Çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.
- Reşid Rıza, (1865-1935), *Kur'an-ı Kerim Tefsiri (Tefsiru'l-Menar)*, ts.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihâl*, Thk.: Ahmed Fehmi Muhammed, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, Tash. Ferid Cüyüm, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 2009.
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Nu'man Ebî Abdillah, (ö. 413/1022), *Evâili'l-makâlât*, Thk. İbrahim el-Ensârî, el-Mü'temerü'l-Âlemî, 1413 h.
- Şeyhzade, Abdurrahim b. Ali, *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*, Matbaatü Edebiyye, Mısır, 1317h.
- Subhî, Ahmet Mahmut, *Fî İlmi'l-Kelâm*, Daru'n-Nehdatü'l- Arabiyye, Beyrut, 1985.
- et-Teftazânî, Sa'duddîn, (ö. 792/1390), *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi, Şerhu'l-Akâid*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010.
- et-Tehânevî, Muhammed Ali, (ö. 1158/1745), *Keşşâfu İstilâhâti'l-Funûn*, Thk., Ali Dahruc, Abdullah el-Hâlidî, Corc Zeynâtî, Mektebetü Lübnan 1996.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ, (ö. 279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, Thk. Muhammed, Nasuriddin el-Albânî, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, ts.
- Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2010.
- Topaloğlu, Bekir – Yavuz, Y. Şevki – Çelebi, İlyas, *İslam'da İnanç Esasları*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Tritton A.S., *İslam Kelâmı*, çev.: Mehmet Dağ, AÜİF Yayınları, Ankara, 1983
- Tunç, Cihat, “*Bişr b. Mu'temir*”, DİA. İstanbul, 1992, VI/223-224.
- “*Ca'fer b. Harb*”, DİA, İstanbul, 1992, VI/549-551.
- Turhan, Kasım, “*İnâyet*” DİA, İstanbul, 2000, XXII/265-266.
- et-Tûsî, Nasîruddin, *İmâmet Risâlesi*, (ö. 672/1274), Çev., Prof. Dr. Hasan Onat, AÜİFD, c. 35, Ankara, 1996.
- *Tecrîdi'l-Akâid*, Thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, Dârü'l- Ma'rifetü'l-Camiyye, İskenderiye, 1996.
- Türcan Galip, *Kelâmî Paradigmanın Güçlüğü: Mu'tezile Ve Ehl-İ Sunnet Kelamında Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DergisiYıl: 2012/1, Sayı:15, Ss. 269-285.

- Türker, Ömer, “*İlahi Fiillerin Nedenliliği ve Gazzalî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı*”, İslâm Araştırmalar Dergisi, 2007, sayı, 17, ss.1-24.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, Çev., Arif Aytekin, İstanbul 1996.
- *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, Çev: Süleyman ATEŞ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968,
- Yavuz, Salih Sabri, “*Vücûb*”, DİA, İstanbul, 2013, XXXXIII/135-136.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “*Cübbâi, Ebû Ali*”, DİA, İstanbul, 1993, VIII/100-101.
- “*Fâsık*”, DİA, , İstanbul, 1995, XII/202-205.
- “*Şefaât*”, DİA, , İstanbul, 2010, XXXVIII/412-415.
- Yurdağür, Metin, “*Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf*”, DİA, 1994 X, 330-332.
- Yüksel, Emrullah, “*İlahi Fiillerde Hikmet*”, AT.Ü.İ.F.D., Sy. 8, Erzurum, 1988, S.s. 43-76.
- “*Ca'fer b. Mübeşşir*”, DİA, İstanbul, 1992, VI/553-554.
- ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-Ârus min Cevâhiri'l-Kâmus*, thk. Mustafa Hicazî, Kuveyt 1987.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an Hakaik-i Ğavamidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Akavil fi Vucuhi't-Te'vil*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyâd, 1998.

ÖZGEÇMİŞ

1972 yılında Burdur'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Burdur bölgesindeki farklı okullarda yaptı. Bucak, Antalya ve Isparta illerinde İmam-Hatiplik görevlerinde bulundu. Açık Öğretim Fakültesi önlisans, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi lisans programlarını bitirdikten sonra askerlik görevini yerine getirdi. 2003 yılında D.İ.B. Konya Selçuk Eğitim Merkezi İhtisas Kursunu tamamladı. Kars Sarıkamış İlçesinde vaizlik, Erzurum Olur, Afyon İhsaniye ilçelerinde müftülük ve Burdur il müftü yardımcılığı görevlerinde bulundu. Halen Keçiborlu Müftüsü olarak görev yapan Osman DEMİREL, evli ve üç çocuk babasıdır.

